

1917 рік, книга третя і четверта.

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

В И Д А Є

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В КИЇВІ

ПІД ЗАГАЛЬНИМ ПРОВОДОМ ГОЛОВИ ТОВАРИСТВА

Михайла Грушевського

при близшій участі

Ол. Грушевського, Ор. Левицького і Мих. Мочульського.

Ціна 5 крб. (10 гривень).

Закінчено книгу 30 грудня (декабря).

1917 рік, книга третя і четверта.

У К Р А Ї Н А

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

В И Д А Є

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В КИЇВІ.

ПІД ЗАГАЛЬНИМ ПРОВОДОМ ГОЛОВИ ТОВАРИСТВА

Михайла Грушевського

при близшій участі

Ол. Грушевського, Ор. Левицького і Мих. Мочульського.

Ціна 6 крб. (12 гривень).

Закінчено книгу 30 грудня (декабря).

ДРУКАРНЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА.

Зміст:

Ол. Грушевський: З економічного життя XVI в.	5
Євген Перфецький: Угорська Русь-Україна в першій половині XVII-го століття	19
Мих. Мочульський: Кн. Микола Андреевич Цертелєв	43
Матеріали і замітки:	
Нові відомости про родину Многогрішних. Подав <i>В. Модзалевський</i>	77
Дві рукописи 60-х років заборонені цензурою. Подав <i>В. Міяковський</i>	83
До історії „Чернігівського Листка“. Подав <i>В. Міяковський</i>	88
Мих. Грушевський: Сполучення України з Московщиною в новійшій літературі. <i>Критичні замітки</i>	91
Критика, рецензії й обговорення: <i>М. А. Мисиковъ</i> . Матеріали для антропології осетинъ П. К.— <i>І. Михайловскій</i> . Русское искусство въ эпоху Володимира Святого. К. П.—Прэф. <i>М. Сперанскій</i> . Історія древней русской литературы. О. Д.— <i>Н. П. Василенко</i> . Очерки по історії Западної Руси и Украины. П. К.— <i>А. Л. Погодинъ</i> . Славянскій міръ. Политическое и экономическое положеніе славянскихъ народовъ передъ войной 1914 года. І С.—Труды Подольскаго Церковнаго Историко - Археологическаго Общества. В. 12-й. <i>М. Д-ко</i>	108--120
Діяльність Укр. Наук. Тов-ва у Київі в 1917 році.	131

Олександр Грушевський.

З економічного життя XVI в.

I. З історії торговельних відносин.

В історії торговельних відносин в В. Князівстві Литовському були спеціальні умови, які впливали гальмуюче, шкідливо на нормальний розвій цих торговельних відносин. Розглядаючи розвій торговельних відносин, щоб вірно уявити собі реальні наслідки і здобутки торговельного обміну, треба мати на увазі і те, що сприяло, і те, що гальмувало і шкодило в цих відносинах.

Одна з лихих умов в тодішнім житті для розвою торговельних відносин се вплив місцевої влади на тодішнє міське життя, те втручання, яке в своїй діяльності зазнавали від н. старост та їх помічників ті купці, що займалися торгівлею.

Старости і державці на південному пограниччю скуплювали в своїх руках дуже багато завдань і обов'язків. На них лежав догляд за обороною границь В. Князівства і боротьба з тими всіми небезпеками, які тут загрожували спокійному життю та добробуту держави.

Сей постійний догляд за спокоєм і безпечністю вимагав від н. старост і державців уважного слідження за всіма тими приїзжими людьми, які приїздили до міста й спинали ся в ньому: щоб ці приїзжі не займалися якими будь шкідливими справами, треба було мати їх під постійним доглядом. Про кожного треба було мати докладні відомості, як про його самого, так і про ті завдання, з якими людина ся приїхала. Хозяева тих домів, де становили ся приїзжі, мусіли „обв'язати“ приїзжих, подаючи про них потрібні дляряду відомості.

Купці свідомо чи несвідомо грали роль шпигів. Переїзжаючи з країни до країни ці купці бували свідками різних приготувань, військових, або інших, чули різні чутки про політичні обставини й плани.

Випитуючи від приїзжих купців всякі відомості про ті країни і міста, які бачили вони під час переїзду, старости й намістники знали, що таку ж саму роль ці купці в иньшому місці можуть виконати і відносно їх, старост, діяльності і планів. Через те треба було таїтись і критись перед купцями з місцевими планами діяльності. Не дати можливості провадити тут шкідливої праці шпигів се було завданням старост і їх помічників і вони за сим стежили дуже уважно. Але, разумієть ся, на сім ґрунті могли виходити і зловживання, коли когось безпідставно зацідозрено, як шпига, і, таким чином, зроблено йому перешкоди в заняттю купецтвом. Зацідозреного примушували виїхати з міста і перервати купецьку діяльність ранійше, ніж він гадав. Таке примусове виселення непевних, як здавалось, купців

приводило до гальмування торговельних відносин, до занепаду торговельних зв'язків через ускладнення тих умов, в яких доводилось провадити свою купецьку діяльність чужим купцям.

Сей постійний уважний догляд за приїзжими непевними елементами, ще побільшував ся і ставав більш суворим, коли, дійсно, насувала ся небезпека війни. Тоді приходило ся уживати більш рішучих засобів з цілях охорони спокою держави, більш гострих засобів боротьби супроти непевних людей: заборони візду, висилки по підозренню в ворожих замірах, як шпигів. „Обв'язували“ приїзжих уважніше і вимагали більших доказів відсутности ворожих замірів; уважніше стежили за кожним кроком приїзжих і пavidче переводили засоби висилки або затримання. В такій напруженій атмосфері підозріння і кар, купецька діяльність підупадала і займатись купецтвом було дуже важко.

Ці обмеження і утиски, по принципу взаємности, приводили в свою чергу, до інших обмежень і утисків. Обмеження і утиски заповідяні купцям з певного міста приводили до того, що в свою чергу гамовали і грабували в тім місті купців з тієї країни, де стали ся ці обмеження і кривди. Всі житомирські, наприклад, купці відповідали в Кракові за те, що в Житомирі зробили неприємність краківським купцям: приходилось, таким чином, відповідати за ті міри перестороги і забезпечення спокою, які, самі собою, виникали в часи воєнної небезпеки. Купецтву доводило ся відповідати за заходи старост в цілях оборони границь та замків.

Заходи коло оборони границь та замків відбивались і на місцевих купцях. При звістці про небезпеку все приводили в такі умови, щоб не допустити непевних людей до замку, а з другого боку не випустити з замку тих корисних людей, які могли б бути добрими оборонцями замку під час небезпеки. В часи небезпеки головне приходилось думати про те, як організувати оборону замка, як зібрати усі сили, щоб дійсно перевести сю оборону найліпшим шляхом. Через те, уникаючи непевних елементів, приходилось затримувати приїзжих перед брамою замковою, вимагаючи від них певних доказів і свідцтва про їх цілі. Доводилось очікувати і своїм. Скаржились міщане на старосту і його служебників за те, що ті затримують міщан перед брамою, „у ворость острожних“, і чинять їм, міщанам, тим счікуваннем перед брамою „немалую тяжкість“, зовсім безміццтвено¹⁾.

Очікувати доводилось не тільки дозволу на візд з огляду на можливість приїзду непевних і шкідливих людей, але, так само, і дозволу на виїзд. Приходилось думати, як би не зменьшити сили оборони замку. Кожна доросла людина, яка могла битись і захищати замок, була дуже потрібна в часи небезпеки для оборони замку. Для кожного було відповідне місце і він мусів його обов'язково зайняти, не ухиляючи ся і нічим не вимовляючи ся. На паркані, на вежі, коло брами острогової, коло „узвода“ (моста на ланцюгах) призначені були місця для варті і міщане були розпреділені між сими вартовими місцями. Коли приходили відомости про можливість воржого нападу, всі обов'язково мусили займати свої місця в цілях догляду, боротьби або переслідування.

В такі моменти п. староста забороняв виїздити з міста: кожний був потрібний для варті, боротьби і переслідування. Випускати кого будь з міста при таких обставинах було б, розуміється, великою по-

¹⁾ Архивъ, VІІІ. V. № 6.

милкою. Так і дивились п. старости і не випускали міщан з міста. Але кому треба було їхати конче спішно, той міг инакше опіювати обставини і не згожуватись з п. старостою, чи дійсно нікого не можна випустити з міста. В Черкасах скаржились на п. старосту Дашковича, що він затримує, не дозволяє, коли хто хоче виїзжати з міста і тим робить „немалу тяжкість“. ¹⁾ Такі заборони затримували купців, які мали їхати по власних купецьких справах і гальмували нормальний рух торговельний.

Часом купця чекали зовсім несподівані річі. Як во імя оборони держави п. староста міг затримати в п'ятстві запідозреного купця, як міг не випустити купця з міста в торговельну подорож, так само міг і конфіскувати у купця гроші. Старостам на пограниччю приходилось досить часто витратити грубі гроші на ремонті укріплень та иньші звязані з обороною ціли. Гроші на се не завжди були під руками, бо з скарбу давали їх досить скупо, а власні прибутки старостинського вряду зменьшувались через різні обставини, занепад економічного життя, руїну місцевости і таке иньше. Приходилось шукати грошей і багатий переїзжий купець міг бути якраз таким джерелом для поповнення пустої замкової каси. Приклад тому—справа міщан Толпики і Опанасовича. Вони їхали до Києва вкупі. В Мозирі вони розіхались: Опанасович скорше поїхав до Києва, а Толпика залишив ся в Мозирі і передав Опанасовичу на схованку 13 к. гр. В Києві Опанасовича обмитили і з сумки, відбивши колодку, забрали гроші Толпики. Пізнійше Толпика довідав ся від Опанасовича про сю пригоду, але не вдовольнив ся сими поясненнями і вимагав від Опанасовича повороту грошей судом. На суді виявились обставини цієї справи, вирішено, що Толпика має гроші свої шукати на п. воеводі, який взяв сі гроші на потреби оборони. Цікаво, що на думку судді се була звичайна справа: „потреба господарская вказывала пенязей“. ²⁾

Окрім таких втручань в купецькі справи, старости часом перешкождали нормальному торговельному обміну й иньшими вчинками. Не раз старости, користаючись своїм привилеєйованим становищем робили шкідливу конкуренцію, староста міг сам займатись торгівлею і тим заваджати міщанським купецьким плянам. Цікавитись міг п. староста різними галузями купецтва і його втручання в торговельні відносини могло бути ріжноманітним.

В Черкасах, казали ревізорам міщане, п. староста займав ся експлуатацією корчм і скупав для сього мід „установою“, себ то не по торговій ціні, а по ціні зазделегідь установленій, незалежно від змін ціни на торгу. Виходило, таким чином, що п. староста монополізував торг медом, забороняючи всім продавати мід на бік, мимо його, старости. Вільний торг медом був обмежений такими заборонами і приписами, а староста мав від того великий прибуток. Обраховали міщане, що кадь меду покупав п. староста по 85 гр., а з кади мав 8 к. 25 гр. за ситу і 30 гр. за віск. ³⁾

Подібні новини завів державця житомирський кн. Богун Корецький: він не дозволяв міщанам вивозити свій мед з Житомира і продавати на торгах по за межами Житомира. При тому староста сам

¹⁾ Архівъ VIII:5 № 6.

²⁾ Л. Метрика Судныхъ Д. в Русск. Ист. Библ. XX. I. № 266.

³⁾ Архівъ VII. I. 83.

призначав дуже низьку ціну і скупав по ній мід примусово. Хто не хотів віддавати по не вигідній ціні, той зовсім теряв мід, бо п. староста забірав його без грошей. Розуміється, таке втручання п. старости вело до поганих наслідків, до зменшення торгівлі медом. Міщане скаржились в князеви і прохали його сю не вигідну новину знести. В. князь визнав, що кн. Вогуш неправий і що міщане можуть вивозити мід і інші речі на продаж до інших міст.¹⁾

Втручався п. староста, бувало, і в інтереси добичників. Так було з черкаськими добичниками. Скаржились війт з міщанами на важкі новини заведені п. старостою. Коли хто з міщан мав якийсь крам і хотів відвезти до Києва на продаж, він зустрічав перешкоду з боку п. старости. Староста забірав собі і мед і рибу і виплачував за те менше торговельної ціни, бо брав з примусу, накидаючи свою власну ціну. Міщане прохали в. князя знести ці новини та вернути повну волю вивозити крам на продаж до Києва та до інших міст.²⁾

Бувало часом, що старости виступали в зовсім дивній ролі—гнобителей купців. Робилось се не дуже часто, але і ці випадки дуже яскраво характеризують плутанину звязків і інтересів.

Як загальний принцип, старостам доручалось стежити за безпечністю торговельних шляхів. Оскільки торгівля з митами давала певні прибутки господарському скарбу, остільки обоім сторонам були надзвичайно цікаві нормальний, торговельний обмін, зріст кількості купців і постійне помірненне торговельних звязків. Безпечність шляхів була як раз *conditio sine qua non* зросту торговельного обміну. Мито, як джерело прибутків господарського скарбу надзвичайно цікавило центральну владу і вона оточувала великою уважністю всіх, хто брав участь в збиранні мита, а особливо митників. Для митників утворювались спеціальні умови діяльності, щоб їх не чіпали і не перешкоджали їм в користній для держави діяльності. Навпаки, всяку допомогу без усякої вимови мусили робити місцеві зрядники, щоб полегшити збирання мита на господаря. При такому відношенню треба було оточувати особливою уважністю і митників і купців.

„Стеречи шляхів“ від розбійників усякого типу се було завданням старост на пограниччю. В степах, дійсно було досить людей, які чекали купецьких караванів, щоб потім збогачувати київських купців награвованим купецьким товаром. Після таких нещасливих пригод в степах можна було в Києві—сповідали—єсюди знайти цінні речі з пограбованих купецьких караванів, які приходили степовими шляхами, поблизу Києва. Через те обовязок сторожки шляхів мав велике значіння.

Староста мусів зтримувати сих свавільних степових людей, які не звертали уваги на міжнародні звязки, а спокійнісенько нападали на чабанів татарських і на купецькі каравани. Треба було мати під уважним контролем оті вільні, нічим постійним не заняті сили, не давати їм змоги переходити з місця на місце, переслідувати і не давати купчитись у більші ватаги, які могли б зважитись на більш рішучі плани.

Зтримання отсих непевних елементів було дуже важним завданням з боку оборони держави. Кожний великий напад свавільних куп

¹⁾ Архивъ VІІІ. V. № 25.

²⁾ Архивъ VІІІ. V. № 6.

на чабанів і на погряничні татарські міста викликав протести і ворожі напади з боку покривженої сторони. Починалось довге дипломатичне листування, вияснення обопільних шкод і руїни, нарешті, коли не приходили до згоди, загрожували війною, воєнним нападом. Отже через це старостам приходилось звертати велику увагу на сусідські відносини в степу між українцями і татарами, на стан сполучень, на безпечність степових шляхів.

Але п. старости не тільки затримували, спиняли, загрожували українським козакам за їх напади. Старости находили можливим жити часом в добрих відносинах з сими непевними степовими елементами на основі взаємних порозумінь і прислуг. А прислуги ці були в тому, що староста покривав козацькі напади, не переслідуючи козаків, за се і мав певну частину козацької здобичі. Коли всякі заняття були окладені певними зборами, коли купці давали певну частину з свого краму, коли кожна продаж на торгу також була окладена певним збором до скарбу, або до старостинської скриньки, то не приходиться робити виїмку для тих, що вертались з степів, чи то з медом та рибою, чи то з кіньми (коні з диків), чи то з якими дорогими річима купецького обміну. Питання було лише про те, скільки давати старості й його вряdnикам, щоб не було занадто обтяжливо для самих добичників, які повернулись з степу. Скарги як раз і підкреслювали, що старости або їх вряdnики брали занадто багато і се є кривдою для добичників. Самий же принцип—давати частину полову п. старості—не викликав сумнівів і вагань.

Окрім козацьких скарг, ще дуже багато беруть на вряд і занадто мало залишають самим козакам, добичникам, були скарги в тім же дусі і від иньших верстов людности. В Винниці скаржились земляне винницькі на п. старосту кн. Хведора Сангушковича, що він в їх людей землянських бере всю татарську здобич, захоплену під час переслідування татар, а вони пішли в погоню за татарами, „горла свои отваживши“, на велику небезпеку. А раніше землянські люде залишали собі татарську здобич, старости не претендували на неї, все однаково, чи то кінь, чи татарин бранець.¹⁾ Виникло кодо сього переслідування татар цікаве питання про татар бранців. Раніше, заявили земляне винницькі, було так: хто піймав татарина, той передає свого бранця до рук господарських і за се має від господаря нагороду („жалованье“). Аж ось завели нову практику: посилати татарина бранця від старости з старостиним служебником. Земляне уважали се кривдою для себе, бо слава захоплення татарина припадає тоді иньшому. Розглянувши сю справу, господар вирішив так. Захоплених татар треба обовязково передавати до рук замкового вряду, але в тому випадку, коли б староста хотів би такого захопленого татарина послати до господаря, треба обовязково послати з тим, хто піймав сього татарина бранця, а з слугами старостинськими, які в переслідуванні та в захопленні участі не брали, посилати бранця не треба. Таке було пояснення в князя в сій справі, але сього не дуже тримались і пізнійше знов зустрічаємо скарги на зламање сього вироку, що староста сам від себе посилає татар-бранців. Через те земляне прохали дозволити їм переховувати у себе в'язнів і від себе посилати до господаря. Таку комбінацію знайдено неможливою, бо в'язні можуть втікати від приватних людей легше, ніж з під старостинської варті. Так вирішено

¹⁾ Архивъ VIII. V. № 26.

господарем, що має бути попередня установлена практика: в'язнів переховує під вартою староста, а як посилає, то разом з тими, хто піймав сих в'язнів.¹⁾

Ми бачимо, таким чином, що на пограниччю були свої заняття і свої прибутки, яких не було в иньших місцях. Степ загрожував спокійному мирному життю, але разом з тим і давав можливість мати степову здобич різних гатунків. Коні з диких піль, вівці татарських отар, татаре-бранці—се все була степова здобич, яку тоді дуже цінили. Між сією здобичю важливе місце займали і коштовні річі з пограбованих купецьких караванів.

Не звертаючи уваги на приписи відносно охорони купецьких караванів і торговельного обміну, старости часом сприяли сим степовим добичникам, не переслідуючи і не боронячи так завзято, як се виходило б згідно з господарськими наказами. Виходило таким чином, що п. старости відступали від своїх завдань і не підтримували, як слід, купецтво і торговельні зносини. Старости зацікавлені були через те, що їм добичники давали певну частину своєї степової здобичі і таким чином, ділили ся своїми прибутками.

Але треба було мати якесь виправдування для своєї байдужості до купецьких інтересів, коли б в'ряд дуже впоминав ся за сими пограбованими караванами. Таке виправдування було і п. старости ним охоче користались. Щоб іти з певністю і без страху по степових шляхах, треба було обовязково йти призначеним напрямом, віде не збочуючи і не відходячи на бік. Була певна спокуса, бо на сих призначених шляхах всюди були митні комори і за охорону доводилось багато платити до скарбу. Приходилося також давати і служебникам старости за їх дійсну або умовну поміч. Сі всі плати за охорону і допомогу були досить численні і иноді спадали на купця важким тягаром. І ось тут перед купцем вставала спокуса: чи не піти замість звичайних проторених шляхів через замки і митні комори шляхами „незвичайними“, де менш було всяких зборів до скарбу господарського і до скриньки замкової. Провести такими незвичайними шляхами брались, звичайно, місцеві люде, степові мешканці, які добре орієнтувались в степу і могли потрапити на потрібну дорогу. Але сі степові люде не могли разом з вірним напрямом гарантувати повну безпечність. Добичники могли напасти на караван і погромити, не вважаючи на те, що караван йшов з провідниками. Ті, що погромили караван, могли потім удатись до служебників п. старости і прохати не видавати їх, коли погромлені купці вимагатимуть перед в'рядом, щоб видали грабіжників. Отримавши свою долю з степової здобичі, старостинські служебники, дійсно, обстоювали козаків і покривали їх. А для п. старости було зручне виправдання, що караван йшов незвичайними шляхами, де не уставлено постійної охорони, де не можна устерегти купців від ворожих нападів з боку степових козаків. Купці самі винні—пояснює в'ряд—бо пішли сими шляхами, уникаючи митних зборів і торговельних оплат, які збирають митники на звичайних шляхах і через те покарані нападом степових козаків і погромленням. Таке виправдання було близьке до дійсности і староста з служебниками заплющував очі на реальні обставини нападу і погромлення купецького каравана.

¹⁾ Архивъ VІІІ. V. № 26. 39.

II. Соляні комори.

В торговельних зносінах та промисловості В. Князівства XVI в. велике значіння мала сіль і соляний промисел. Про це свідчать як постійні згадки про сіль в актових пам'ятках торговельних зносин і стосунків, так і вказівки про господарювання в дворцях в. князівських і панських. Сіль і соляна дань дуже часто згадується во всіх сих актових матеріалах.

В уживанню була тоді сіль привозна з інших країн і сіль місцева, місцевого виробу. В різних районах в. князівства займалися виварюванням соли з соляних джерел і її заняття потребувало фахівців, які сим і займалися по господарських і панських маєтках (соляники).

Окрім цієї місцевої соли була ще й сіль привозна. На Подніпров'я привозили сіль з двох країв: з Галичини і „з Низу“. Сіль „з низу“, чорноморську привозили ті добичники, які ватагами ходили до степу, привозили з лиманів або з кримських озер. Михайло Литвин каже про мінову торгівлю сіллю, татарі вимінювали сіль на стріли київського виробу, за 10 стріл цілий човен соли. До Качібею приходили соляники зовсім вільно і, заплативши стародавнє мито, брали сіль. Хан не чинив ніяких перешкод соляникам, забезпечував їм свободний проїзд, обіцяв давати їм сторожу. Виїмок робив хан лише для соляників з козаків, бо вони нападали на татар, били їх і брали в явولو. ¹⁾ Поруч з кримською сіллю розповсюджена була також сіль галицька, ²⁾ її привозили великими партіями через Волинь до Подніпров'я і на північ до центральних країв в. князівства. Виробом цієї соли займалися місцеві люди в районах дрогобицьким і перемишльським, працювали на королівських промислах соляних, виконуючи, таким чином, спеціальну панщину. Виробляючи сіль, мусіли давати певну частину, ранішш умовлену, в тиждень до скарбу, решту рахували собі своїм здобутком, але не могли самі її продавати на бік по своїй ціні, а також повинні були передавати адміністрації промислів. Були також і дрібні промисли міщанські і селянські.

Сі місцеві люди займалися також і перевозом соли з місця вироблення (варення соли) до найблизчих торгових центрів, куди приїздили купці і везли сіль далі. Сіль виробляли певних гатунків і кожний гатунок соли мав своє розповсюдження і район збування. Сіль формовану і сіль дрібну вивозили купці в різні місцевості, вивозили суходолом або шкутами „на спуст“ Сяном і Вислою.

Займалися таким експортом соли купці з сусідніх країн: „которые купцы, яко Коруны Полское, такъ и в. кн. Литовского на Подляшье съ солью ледоватою приеждчали“, повинні давати з цієї соли, як із „соли белое мито сдавна берутъ“. Були вже сталі певні напрями привозу соли до певних районів: до Пинська привозили „соль толпастую белую с Коломыи, а з Лупка“; до волинських маєтків кн. Конст. Острозького привозили через Кременець дорогою звичайною з Долини, Дрогобича, Коломиї. ³⁾ Як бачимо, існували звичайні утерті шляхи, якими і привозили сіль до певних районів в. князівства.

¹⁾ Звістки згруповано у Мих. Грушевського. Історія VI. 18-19.

²⁾ Про техніку виробу соли по ревізіям—Мих. Грушевський. Історія VI, стор. 212—218.

³⁾ Archiwum Sanguszków III № 224. Акты Вилеиской Комплсії XXIX. № 1.

Окрім сієї привозної соли в в. князівстві була в уживанню і сіль місцевого виробу. В деяких місцевостях в. князівства фізичні умови природи давали можливість займатись варенням соли, хоч і в менших розмірах і з меншим прибутком, ніж в Галичині. Людність тих районів, де проводилась розрібка соли, спеціалізувалась на цьому заняттю; вони мали спеціальну назву соляників.¹⁾

Соляники бували і в панських і в господарських маєтностях. В великих маєтках були свої соляники, розуміється, в зв'язку з умовами природи, де можна було займатись добуванням соли, виповняти „службу соляницьку“. Так в листі в. кн. Александра пан. Ходкевичу на села Рудовляне, Поплочане і Спудовляне з всіми людьми тих сіл зазначено в складі людности тих сіл також соляників поруч з ковалями і конюхами з їх землями. В листі в. кн. Сігізмунда пан. Івашки Єсмановичу на двір Тальковський зазначено разом з иньшими категоріями людности, як то люде тяглі і данні і челядь невольна, і соляники з даньми соляними.²⁾ Тут соляники з'являються як певна частина людности великих маєтків, які мають своїх промисловців (добичників) і своїх ремесників.

Виробляючи сіль, соляники і свою службу виповняли і свою дань давали в тісному зв'язку з своєю головною діяльністю. Соляники служили сіллю, висловлювались акти, себ то несли спеціальні обов'язки якими і відрізнялись від иньших груп людности, подібно, наприклад, рибалкам³⁾.

Служба соляницька складалась з того, в основі, що соляники мусіли виробляти і давати певну кількість соли для потреб в. князівського господарства, намісників або намісників-державців: скільки соли давали соляники з служби, се не було однакоим для всіх районів В. Князівства, а відмінялось по різних місцевостях. Так волковийські соляники давали бочку соли з служби і тисячу словажень білої соли. Городенські соляники давали бочку соли на замок Городенський („служба соляницька“).⁴⁾

Бочка соли з служби се властиво, дань соляна натурою. Її може було, де соли вже не треба більше, перевести на гроші і замість самої соли давати грішми. Устава в'ярдникам господарських дворів Виленського і Троцького повітів передбачає, що соляників місцями буде за богато для потреб господарського двора, тоді зайвих соляників з дані соляної можна перевести на дань грошеву і брати з них не сілю, а грішми. „Ти маєшь—зазначає устава господарським в'ярдникам—колько соляниковъ на дворъ нашъ отставити и соль з них брати подлѣ обычая, чимъ би еси мѣлъ въ томъ дворѣ напомъ на годъ обойтися“: се потрібний для двора господарського minimum, а з решти соляників можна вже соли і не брати: „за соль пенязми брати и до скарбу нашего давати“⁵⁾.

В деяких місцевостях в'ярдники не здовольнялись одною лише соляницькою службою соляників, а додавали їм до сієї соляницької служби ще деякі. Розуміється для сього повинна була відповідна матеріальна основа, без якої не можна було нести додаткові обов'язки. Таке сполучення бачимо у волковийських соляників: вони давали со-

¹⁾ Про сих соляників див. Леонтовича „Одинъ изъ вопросовъ западно-русской старины“ Варш. Унив. Изв. 1896. V. VI.

²⁾ Акты Литовской Метрики № 764. Любавский. Областное дѣленіе с. 336.

³⁾ Порівняння в статті „Рибне мито“ Записки Наук. Тов. Київ, т. XVII.

⁴⁾ Любавский. Областное дѣленіе с. 335. прил. № 8.

⁵⁾ Любавский. Областное дѣленіе прил. № 23.

ляную дань і крім того ходили з п. державцею на війну, се було додаткове. Соляник городенський Станько Юревич з синами прохали перевести їх з служби соляницької на службу панцерную: взяти сю панцерну службу значило поліпшити свій стан, підняти трохи вище що до суспільних відносин, але взяти сю службу додатково до соляницької, певно, не було для сього матеріяльних засобів у сих людей.

Даючи певну частину соли на замок, соляники репту соли могли повернути на свій пожиток. Зайву сіль можна було продати на бік і таким чином брати участь в загальнім торговельнім постачанню соли. І привозна сіль і сіль місцева (від соляників) мали йти разом, задовольняючи різні вимоги і потреби різних класів громадянства. Була певна різниця між сими гатунками соли і через те кожний гатунок знаходив своє коло споживачів. Як в Галичині сіль дрібна і сіль формована знаходили кожні своїх покупців, так і тут в В. Князівстві були з привозною і місцевою сіллю.

Імпорт чужої привозної соли не заведи проходив зовсім вільно: в вільну торговлю вносили перешкоди і перепони різні приписи що до складів. Деякі міста мали таке право складу, себ то приїзжі купці повинні були продавати сіль в сьому місті, а не везти її далі, і продавати місцевим купцям, а не чужим. Такий склад перетинав торговельний шлях і робив купцям небажану для них перешкоду. Такі давні склади соли були в Коломиї, Велзі, Кременіці. Купці могли продавати сіль лише в самому місті і то місцевим міщанам. І купці з В. Князівства—в Коломиї—і купці Галичане не могли продавати соли в повіті по за містом, поодиноким людям мимо міщан того міста, які мали в тій справі першество.¹⁾

Привілеція складу припиняла в певнім місті свободний провіз соли, по той бік складу вільний провіз був заборонений.

Окрім сих приписів про склад гальмували торговлю і митні соляні комори.

Спеціальне мито, що йшло з соли, яку везли на продаж, мало назву соляного мита, соляних пенязий. Се звичайна практика того часу, що мито мало назву від тих матеріялів, які ним обкладались: наприклад, дрова, риба, воскове мито. Сіль займала дуже важне місце в торговельних операціях XVI в. і через те на торговлю сіллю вряд звертав відповідну увагу, переважно на сіль, привезену з інших країн.

Норми соляного мита не були однаковими, а відмінялись по різних місцях. Навіть самі основи такого збору не були однакові для всього В. Князівства. На підставі чого, як обкладати сіль—відносно сього було вагання, в різних випадках і районах виходили з різних загальних основ.

Найпростіше, як і в інших випадках, наприклад, з рибою, було брати від самого краму, який перевозили по шляхах і через міста В. Князівства.

Таким чином брали і рахували за одиницю при обрахунку мита віз, яким везли сіль, „телёгу“, як висловлюють ся акти. Щоб зазначити різницю між більшим та меншим возом, можна було, і дійсно, звертали увагу, скільки волів впряжено до возу і обраховували кількість впряжених волів (Луцьк). Мито від возу звісно в Києві (сіль з Польщі, 300 гол. соли від возу великого й малого, здасть ся тут не

¹⁾ Мих. Грушевський. Історія VI с. 74.

проводили ріжницї між великими і малими возами при обрахунку норми мита з купців—солянників по кількості возів). ¹⁾ Коли сіль везли водою, зовсім природно, за одиницю приймали човен, яким везли сіль: так було в Києві, давали мито від човна (сіль знизу Дніпром).

Окрім збору соляного мита натурою, сіллю ж, міг бути і перевод сього мита на гроші. Се дальша ступінь в розвою соляного мита, перехід до заміни грішми. Таку заміну знаємо в панських мастках на Волині. Наприклад, можна згадати надання кількох сіл на Волині панови Іллі Вячковичу: зазначає воно між иньшим, і право збирати соляне мито вже в переводі на гроші (від возу соли—гріш: „хто соль везеть, отъ воза грошъ мыта“) ²⁾

Окрім норм мита від самої соли могли ще істнувати і дійсно істнували иньші принципи для мита. Так, старости черкаські брали мито від кожного „десятка соли“ по ковшу, вагою в безмін. Пізнійше, скаржились міщане на важку новину старости, почали брати мито по тому ж принципу, але в більшому розмірі: князь Пронський брав від кожного в складі „десятка“ по 2 безміни соли, окрім того з цілого десятка брав п. староста „по котлу десяточному“ та по ковшу, окрім того ще окремо обвістку з десятка: Бачимо тут иньший принцип обложення, не з самої соли (воза, теліги, човна), але инакше. ³⁾

Соляне мито вступало звичайно до скарбу в князівського. За для збирання сього соляного мита уживали ту ж саму звичайну систему зборів, яка була прийнята в В. Князівстві.

Для того, щоб збирати соляне мито з купців заведено було спеціально з сією метою соляні комори на зразок звичайних комор митних. Поставлені на звичайних торговельних шляхах вони виконували вузше завдання, ніж митні комори, бо мали на увазі лише мито з соли, а не з різних торговельних річей, як се бувало в звичайних митних коморах.

Комори розміщували так, щоб вони охоплювали, по можливості усю сіть торговельних сполучень, перетинаючи головні торговельні шляхи. Се—взагалі—принцип розміщення комор: „што по дорогамъ и на перевозѣхъ суть“ зазначає лист в. кн. Сігізмунда на аренду мита Берестейського (1518 р.); і шляхи і перевози, се все мали на увазі, засновуючи митні комори, щоб обовязково де небудь спинити купця з сіллю і взяти з нього соляні пенезі з соли, яку він везе на продаж. ⁴⁾

При такому розміщенню комор купець-соляник обовязково мусів проїхати через рогатку комори. „А естли бы хто, который хотѣли мыта наши старыи и новыи, восковыи и соляныи, проѣждчати безъ цеховъ и квитъ ихъ съ товары“—лист в. кн. Сігізмунда на аренду комор Луцьких і Володимирських. „Проѣждчати коморы“ купцям було неминуче потрібне, се завдання нормального розміщення комор по торговельних шляхах.

В актах XVI в. розрізнялись „мыта наши старыи и новыи восковыи и соленыи“, отже заведенне деяких комор и мит являлось для тих, що писали акти давнім фактом, навпаки установленне иньших комор і мит являлось новійшим явищем. Деякі комори і мита закладались пізнійше і для купців, що їздили постійно тими ж торго-

¹⁾ Памятники Киев. Комиссія IV. II. с. 175. Архивъ VII. I. 112.

²⁾ Архивъ VIII. IV. № 1.

³⁾ Архивъ VII. I. 83.

⁴⁾ Любавский. Областное дѣяніе с. 515.

вельними шляхами, часом таке заведешне нових мит бувало неприємною несподіванкою, коли вони, їдучи старим звичайним шляхом, знаходили знов засновану комору і мито з соли.¹⁾

По мірі потреби засновували нові комори там, де їх раніше не було. Ось, приклад з Ковенського коморою. Коли торговельна дорога „загамована“, „соль и иные товары, которые шли до Ковна“ пішли иньшими шляхами на иньші міста, „обернули ся другою дорогою на Тыкотинъ и Техоновецъ“. Бажаючи захопити і сей торговельний напрям, опанувати і сям привозом, бо „съ Ковенское коморы немалая сума пенязей ку посполитому доброму приходила“, а тепер вже не приходять, скарб закладає нові комори: у Техоновцы близко Буга“ і другу въ Тыкотинъ на Нарви“. Таким чином заснованне нових комор зовсім ясне, вповні зрозуміло, які цілі воно ставить перед собою, які цілі переслідують: зберегти ті ж самі прибутки, які приходили раніше і охоронити скарб від зменшення прибутків.²⁾

Не зазначено ясно причини засновання соляних комор в Луцьку, Бересті і Дрогичині. Що властиво привело до засновання сих комор? Лист кн. Александра доручає митникови Лерину Герешу з товаришами поставити сі нові комори за свій кошт, а потім протягом чотирьох років мають вони завідувати сими коморами, вертати з прибутків сих комор всі видатки зроблені при заснованню комор. Пізніше, коли вийдуть чотирі роки, тоді прибутки з комор мають всі йти до скарбу і комори можна дати в завідування иньшим митникам на загальних умовах, як і иньші комори здавались митникам³⁾.

Переїзжаючи через соляні комори купці-соляники мусіли вповняти усі постанови відносно соляного мита, на яких настоювали митники. Щоб купці, користуючись перевагою в силі, коли йшли великими караванами, не робили кривд і перешкод митникам в виконанню обов'язків, в. князь поручав митників особливій увазі і опіці місцевих в'ярдників, які мали уважно ставитись до митників і допомагали їм во всіх скрутних обставинах. Таку допомогу чинили з огляду на інтереси господарського скарбу, якимось треба було обороняти від усяких шкідливих руйнуючих впливів. Отже за спиною митників в складних випадках стояли служебники п. старости, допомагаючи своїм авторитетом або силою. Допомогати митникам повинні були й самі мешканці. Господар наказував листом спеціальним мешканцям пов. Володимирського, щоб вони не чинили перешкод соляній в. князівській коморі в Турійську, шукаючи нових шляхів і дорог через Володимир.

Виконавши всі формальності і приписи на коморі і заплативши соляні пенязі, купці отримували від митників певні документи, які свідчили про виконання ними всіх приписів і постанов. Коли б хто хотів „мыта наши старыи и новыи, восковыи и соленыи, проѣждчати безъ цеховъ и безъ квить ихъ съ товары або зъ воски и съ солью, мыта або восковничого и соленичого имъ не заплативши“—зазначають в. князівські листи відносно промити.⁴⁾ Отже, звичайно цехи і квіти, були свідомством виконання купцями їх обов'язків що до мита і визволяли при дальшій переїзді від нових чіплянь з боку митників.

Отримавши цехи на сіль і „квітъ“ в виплаті мита і соляничого, купці їхали далі, показуючи всюди, де вимагали, сі цехи і квіти. Такі цехи і квіти увільняли купців від дальших зборів; навпаки, від-

¹⁾ Акты Литовской Метрики № 558.

²⁾ Любавській. Областное дѣленіе. Прилож. № 32.

³⁾ Акты Литовской Метрики № 558.

⁴⁾ Любавській. Областное дѣленіе с. 515.

сутність таких цехів та квітів давала привід вимагати виплати соляничого. В листі про увільнення лущких міщан від мита в Городку зазначено, що се увільнення матимуть ті міщане, які „принесли квіт митники лущких к^т нашим митникамъ въ Городку“: від тих міщан митники городецькі не мають брати мита і соляничого.

Цехами зазначались ті бочки з „товарами“, з яких вже було заплачено мито. Через те акти говорять про „цеховані“ та, „не цеховані“ бочки соли. Коли таку „нецеховану“ бочку соли знайшли митники у селянина, той мусів заплатити промиту за се.¹⁾

Така була звичайна практика виплати збору з соли, але бували і відхилення від цієї звичайної практики. Іноді виплату мита відкладали на потім, коли вертатимуть ся. Така справа з промитого від міщанина Тимоша Сегеневича: він мав виплатити мито вертаючись, але натомість обіхав комору иньшими шляхами і не заплатив мита, за се мав він заплатити промиту за невиконавнє приписів відносно мита.²⁾

Робили винятки з цієї загальної практики для деяких людей. Де-хто отримував від в. князя визволення від мита соляного: так, наприклад, піддані кн. Конст. Острозького були визволені від мита від соли білої руської, яку через Кременець дорогою звичайною привозили з Долини, Дрогобича і Коломиї.³⁾ Такі визволення окремим людям або групам людей давали їм можливість перевозити сіль, не платячи соляного мита і ставили їх, таким чином в привілейоване становище в порівнянню з иньшими купцями-соляниками.

Позаяк соляне мито лягало важким тягаром на купців і затримувало їх на соляних коморах, була певна спокуса якомсь сього уникнути. Вряд про се знав, приймав свої міри против сього стремління купців. Хто навмисно уникав, обїзжаючи соляну комору, сього обовязку дати соляне мито, той за се мав бути покараний промитою. В наданню панови Іллі Вячковичу маєтности Поріцька зазначено, що хто „омыньт, гроша не давши, да через его землю, (той повинен дати) двадцять грошей промыты отъ воза“.⁴⁾

Про такі випадки навмисного обїзду комор з ціллю ухилитись від дачі соляного мита постійно згадують акти того часу. Самі митники скаржились на такі випадки ухилення від соляничого „многіе люди з Литвы до Волини ѣздятъ на Дивинъ и тежъ Кобринцы и Ратняне проѣзжаютъ и соль провозятъ многими дорогами и соляничого... незаплативши“: се все робило велику кривду митникам. Таким чином, як бачимо, Берестейська соляна комора не могла охопити увесь торговельний рух по найблизших шляхах і можна обїздити сю соляну комору „многими дорогами“. Митники знають сї факти навмисного обїзду комор, знають, навіть, напрям сього руху („Кобринцы и Ратняне“), звертають ся за допомогою до влади. „Многими дорогами“: ся згадка цікава тим, що показує нам, як енергійно сї купці з сімлю шукали шляхів, щоб обманути Берестейську соляну комору.⁵⁾

Карою за невиконавнє приписів відносно мита була промита, грошовий штраф. Митники мають неслухняних „забиратьъ въ промытъ и половина промыты маеть быти па насъ (в. князя)... а на нихъ половина“.⁶⁾

¹⁾ Акты Виленской Комиссии XVII. с. 180.

²⁾ Бершадскій. Документы и регесты I. с. 156.

³⁾ А. С. Грушевскій. Пяньское Полѣсье, прил. № 39. Archiwum Sanguszkow III № 224.

⁴⁾ Архивъ VIII. IV. № 2.

⁵⁾ Бершадскій I с. 121.

Любавскій. Областное дѣленіе с. 515.

В цілях експлуатації поставленої соляної комори вряд міг ужити різні комбінації.

Можна було дати соляну комору в завідування певній особі і доручити їй збирати соляне мито на господаря в князя. Се—як тоді висловлювались—дати комору „къ вѣрной рудѣ“. Певна особа, отримавши комору „къ вѣрной рудѣ“, завідувала сією коморою, збирала мито і в певний термін здавала рахунки по коморі та її прибуткам представникам господарського скарбу. За свою працю по завідуванню коморою ся особа брала собі певну частину, свій „доходець“, решту мусіла сдавати до скарбу господарського. Робили підрахунок прибутків і виплат, чинили „личбу“ з митниками „къ вѣрной рудѣ“ і на-решті, давали „квитацию зъ учивенья личбы“. Брати мито на в. князя по системі „къ вѣрной рудѣ“ могло бути доручено і місцевим намісникам-державцям. Так пан Семен Полосович, отримавши замок Річицю, разом з тим отримав право збирати „мито і подужчину на замок нашъ“: таким чином, намісник-державця збирав мито і після робив певний обрахунок тих всіх прибутків і зроблених витрат: відрахувавши далі свою частину, державця решту передавав по лічбі до скарбу в. князівського і отримував відповідну квитанцію. Се загальна система збирання мит і експлуатації митних комор при помочі певних людей, яким можна було довірити фінансові інтереси.

Друга система експлуатації мит се здача мит в аренду на певне число років за певну суму річно: як звичайно зазначували контракти умови аренди мит. Ті, що арендували комори, мали доглядати за рухом купців, брати від них мито і виплачувати умовлену суму до скарбу в. князівського або разом, або частками по розказанням, приписам в. князя на ті або інші цілі.

Річну суму аренди звичайно зазначали наперед, по скільки річно має виплачувати митник, арендатор мита. Коли мито давалось на більше число років, згадували часом про можливість побільшення аренди. „Коли мито полѣпшиться, ему повышати, а подѣ нимъ нико-му не подкупати“ зазначено в листі в. кн. Казимира про аренду мита: як бачимо, передбачаєть ся можливість побільшення прибутків від мита і в зв'язку з тим побільшення і суми річної грошової аренди мита.¹⁾

Умови аренди ускладняли ся, коли комору давали кредиторам скарбу „до вибиранія пенязей“. В звичайній аренді вихідним моментом була річна сума аренди, в випадках „до вибиранія пенязей“ навпаки, вихідним моментом була загальна сума боргів скарбу, які треба було покрити прибутками з аренди мит. Визначення річної суми прибутків з комори займає тут менш уваги, бо річний прибуток міг бути не постійний, а міняв ся і се не завжди можна було передбачати. Так, в. кн. Сігізмунд в 1509 р. зробив підрахунок фінансових стосунків скарбу з Авр. Езофовичем і виявилось, що скарб винен Авр. Езофовичу 5630 к. гр., тоді в. князь передав „до вибиранія пенязей“ комору соляну в Ковні і комору соляну з восковою в Полоцьку „къ вѣрной рудѣ“.²⁾

До таких звичайних умов аренди соляних комор долучались часом і деякі спеціальні. Приклад—аренда митних комор в Пінську при к. Боні. Аренду продовжено на 2 роки і для того, щоб не було яких втручань та перешкод з боку адміністрації, наказано митникам

¹⁾ Литов. Метр. Запис. Русск. Истор. В. КХVІІ. с. 109.

²⁾ Любавскій. Областное дѣленіе с. 517.

„давати для потребъ замѣковыхъ по тридцати тысячей соли, такъ есмо сами имѣ постановили“. ¹⁾

Завданням соляних комор було „обмычувати“ купців з сіллю, се перша їх мета, як і інших митних комор. Але деякі соляні комори виконували і иньшу функцію: вони мали на складі сіль і продавали її купцям і людности. Деякі вказівки актів ясно се зазначають. Лист в. кн. Александра на збудування соляних комор в Луцьку, Берестю і Дорогочині просто зазначає, що митники „мають почати соль продавати на рокъ на великъ день“: отже продаж соли з комор-складів входить в сферу завдань митників-соляників, по вказівці сього документа, в. князівського листа. Се були великі склади соли: тут відбувалася торгівля сіллю між місцевими і чужоземними купцями, при таких закупках соли брали від соли торговельний збір. ²⁾

Таким чином митники обмичували привозну сіль і разом з тим виконували певні операції з сіллю з доручення скарбу в. князівського. Скарб такі операції робив через своїх служебників і митників, про се знаходимо звістки і вказівки в справозданнях сих служебників. „Соли купили 100 и 30 бочокъ“ говорить ся в такому справозданню по операціям скарбу.

Отже соляні комори виконували потрійне завдання: обмичували сіль, продавали сіль з складу і виконували деякі доручення скарбу по операціям з сіллю.

¹⁾ А. С. Грушевский. Пинское Полесье, пр. № 60.

²⁾ Акты Литовской Метрики № 558.

Евген Перфецький.

Угорська Русь-Україна в першій половині XVII-го століття.

Історія Угорської Руси-України дуже мало дає даних для її правоправного періоду і для історії про ті початкові кроки унії там, які робилися в першій половині XVII-го віку. І се головним чином через те, що як католицька реакція XVII-го віку, так й православна опозиція, обі, дуже старанно заходилися коло того, щоб позбавити свою супротивницю усяких згадок про її минувшину. Се викликало, між іншим, безоглядне нищення усякого історичного, документального матеріалу, який говорив про їх юридичні, або історичні права на існування. Але знищення старого історичного матеріалу припадає не тільки на долю одних двох ворогуючих таборів, не тільки все се робить ся свідомо і тенденційно, — робить ся се і несвідомо. — Так, уніятський завідатель Мукачівського монастиря, Годермарський, тільки через те приказав знищити цілі купи прекрасного матеріалу до історії про найдавніші часи Мукачівського Свято-Миколаївського монастиря і Угорської України, що добачив в сьім матеріалі непотрібний вї для кого „мотлох“, який тільки дурно займає місце в монастирських коморах ¹⁾. Отакі темні люди, як Годермарський, могли бути і бували як серед уніятів, так і серед православних; — вони-то в значній мірі несвідомо і позбавили науку історії Угорської України її матеріалу, принаймні того історичного матеріалу, який відноситься до старшого її періоду.

В дуже невеликій кількості грамот що до нас дійшли, починаючи від 1551-го року, які торкаються ся Мукачівського єпископату, ми тільки й бачимо скарги угорських єпископів на ті насильства, які роблять ся над ними і над їх православною паствою. З цих скарг ми довідуємо ся, що панські-поміщичі гайдуки частенько тіпили себе раптовними наїздами на маєтки Мукачівського єпископа, — вривали ся до самих осель, які належали єпископові та православним монастирям, грабували майно і взагалі знущали ся над правом володіння одних православних власників ²⁾. Сваюля нестриманого шляхетства та шляхетської служби доходила до того, що українському єпископові небезпечно було навіть виїздити зі своєї резиденції на канонічну візитацію його парохій: для цього потрібна була спеціальна охороняюча єпископа грамота, яку останній кожний раз повинен собі був

¹⁾ Моя праця „Обзоръ угорской исторіографіи“, надрукована в „Извѣстіяхъ Отдѣл. русс. яз. п. сл. Имп. Акад. Наукъ“, 1914 р. кн. 1.

²⁾ Lucskay M. (рукопис), „Historia Carpatho-Ruthenorum“, tomus II. — Bazilovits, „Brevis notitia Fund. Th. Kor.“, t. I, p. 46—47.

надбати від якоїсь важкої адміністративної персони, або від маґната-протектора, в володінню якого хотів він візитувати свої парохії¹⁾. Але й ці прожекційні грамоти, очевидно, дуже мало допомагали справі, бо Мукачівські єпископи й надалі все продовжували скаржити ся на ті неприємности, які роблено було їм в час їх візитацій.

На підставі незаконної інтерпретації права патронату угорські поміщики-маґнати вмішували ся в саму компетенцію єпископа і порушували саме його право юрисдикції над його паствою. Так, частенько вони не тільки не допускали єпископа візитувати церкви, які находили ся в їх маєтностях, але присвоювали собі право розводу звінчанних в православній церкві мужа з жінкою, причім віднятим у єпископа сим правом часами користали ся надзвичайно широко.

Мукачівські єпископи часами, жаліли ся на ці утиски з боку свавільних панів навіть австрійським цісарям. І бувало, що останній звертали часами на ці жалі мукачівського єпископа свою увагу.—Против втручання світських осіб в компетенцію єпископа в справі малженській,—в справі розводу, протестував в своїй грамоті від 5-го березня 1552-го року²⁾ сам Фердинанд I-ий, але ледви, чи мала отся протестація цісаря якесь значіння в ті часи. Як видно з грамоти королеви Ізабелли з 1558-го року³⁾ Мукачівській єпископ не був навіть увільнений від шарварків, суспільних повинностей та надзвичайних податків, і тільки отся грамота королеви Ізабелли увільняє його від сього.

Ці утиски і насильства примусили навіть мукачівського єпископа Володислава звернути ся безпосередньо і персонально до цісаря і короля Рудольфа. В 1597-ім році ми бачимо сього єпископа в Празі, де в той час перебував цісар Рудольф: він просить у цісаря протекції та оборони від насильств з боку панів-протестантів. Але сей цісар, не звернувши уваги на се прохання єпископа, тільки те зробив, що видав йому охороняючу грамоту на поворот до дому⁴⁾. Та безцілева поїздка до цісаря примусила єпископа Володислава ще в сім самім році звернути ся з проханням про охорону до брата Рудольфа, Матфія, який на той час був управителем Угорщини. Матфій видав Володиславові грамоту, помічену 27-им числом вересня 1597-го року. В сій грамоті Матфій звертаєть ся до вищих адміністративних на Угорській Україні урядників і просить їх не ображати названого єпископа, підтримати його в часи його парохіяльної візитації та слідкувати за тим, щоб і парохіяне його відносили ся до нього з поважаннем⁵⁾. Але отся грамота Матфія, очевидно, не зробила ніякого вражіння на тих, до кого вона була адресована, бо, принаймні, після того ми не тільки не помічаємо віяких полегкостей в життю православної на Угорській Україні церкви, але утиски йдуть ще більшим темпом.

З 1601-го року на мукачівській православній катедрі ми бачимо єпископа Сергія. Про нього перш усього скрипт Михайла Лучкая⁶⁾ залишив нам от які цікаві стрічки листу сучасника його, бенедиктського священика:

1) Bazilovits, „Brevis not.“, t. I, pag. 34—35, 42—43, 54—56.

2) Hodinka Antal, „A Munkácsi görög—katho likus püspökség története“—в йорґ—а püspökség külső története.

3) Bazilovits, „Brevis notitia fundationis Teod. Koriat.“, t. I.

4) Ibidem, t. I, pag. 38—40.

5) Ibid, pag. 40—42.

6) Lucskay, „Historia Carpatho Ruthenorum“, tomus II, c. 59.

„1603. 13 Octobris de fundo Ecclesiae Benedekoe fundationalis ita habet. Сей листъ попа Бенедекувского—occurret mentio пупъ Игнатъ Рупанскій—et inseritur колимъ ходилъ зъ Отцемъ Сергіємъ до Руси зъ Владыкою купилемъ звунъ за 12 золот. primum vestigium fine consecrationis ad Russiam Kiioviam eundi“.

Звідси ми бачимо, що єпископ Сергій був на Україні, в самому Києві. Одержав там посвячення на єпископа. Разом з тим можна на підставі цього листа припустити, що взагалі тоді були зносини Угорської України з Києвом, яко православним центром, та другими українськими культурними осередками;—звідси одержували угороруси необхідні речі церковного ритуалу: богослужебні книги, ієрейські ризи, образи, дзвони і так иньш. Принаймні, старі книги богослужебні, які до останнього часу заховалися в угороруських церквах, свідчать самі за себе: по переважній більшості се видання старі київські, острожські, львівські і иньші. Пізійше в кінці XVII-го та в XVIII віці, очевидно, оті зносини були досить постійні¹⁾.

В часи, коли настановлено було єпископа Сергія на мукачівську катедру, релігійні відносини на Угорщині дуже ускладнилися. Коли до цього часу, починаючи з другої чверти XVI-го століття, там панував євангелізм, який зразу одержав там таку скору і велику перемогу над католицизмом, то тепер там знов з'являється воскресла під впливом ієзуїтів католицька реакція, яка примушує з собою рахувати ся. Се давало певну рівновагу релігійним відносинам на Угорщині, через віщо, здавалося, можна було би угорорусам надіятися хоч трохи на щось краще в їх релігійному стані. Але се тільки на перший погляд так могло здаватися ся, бо тому не відповідали як і зовнішні умови, в яких скоро опинилися угороруси, так і внутрішні, які полягали в глибоких соціальних відносинах маґнатів-протестантів до їх крепаків-православних угорорусів.

Віденське замирення 1606-го року, яке було установлене між цісарем Рудольфом з одної сторони—і Стефаном Бочкаєм та угорськими станами з другої, давши знов уграм-дисидентам, головним чином—протестантам, політичну та релігійну волю, дало їм разом з тим волю внаслідок ще більших утисків над православним українським народом та його церквою. Здається, що тепер-то шляхта Угорської України найбільш себе чує паном свого положення і те її ставище в відношенню до української людности і її церкви дає себе чути ще в більших безглуздох утисках над сим народом і сею церквою. Равнійше сю релігійну нетолерантність угорських панів-протестантів хочай трохи стримував віденський цісарський двір та його правительство, якому залежало на прихильності до нього релігійних противників протестантизму, але тепер ми й того не бачимо. В перший час після Віденського замирення австрійське правительство внаслідок абсолютно трагити усяку свою владу над угорською маґнатерією та угорськими станами. Через віщо зовсім зупиняються зносини українського мукачівського єпископату з Віднем. Через те в перше тридцятиліття XVII віку ми й не бачимо зовсім ніяких апеляцій мукачівських єпископів до Віденського двору. В той час вони жаліються ся усім, хто тільки міг хоч як-небудь поліпшити їх долю, але не цісареві й не членам його фамілії.

¹⁾ Моя праця, „Печатная церковно-славянская книга Угорской Руси въ XVII—XVIII вѣкахъ“, надрукована в „Извѣстіяхъ Отд. рус. яз. и сл. И. Академіи Наукъ“, 1916 рік, кн. II.

От і сам єпископ Сергій, не маючи ні звідки руки помочи, відважився звернути ся за такою помічу просто до самого Стефана Бочкай, який в той час був всемогутнім володарем на Угорщині. Він скаржить ся йому на те, що в краю почали ся великі заколоти, що єпископські маєтки нищать ся та внівець руйнують ся і що взагалі єпископа можуть чекати різні неприємні несподіванки як що всесильний володар угорської держави не візьме його під свою оборону. Стефан Бочкай уважно відвіс ся до сього прохання Сергія, згодив ся мати протекцію над ним і видав йому оборончу грамоту, яка була датована 18-им числом грудня 1606-го року¹⁾. Від сеї грамоти можна було би чекати добрих наслідків, бо сам Бочкай був щирою і чесною людиною, та разом з тим толерантною, але не так склало ся—як ждало ся. Через одинадцять днів після видачі сеї грамоти,—а власне 29-го грудня того ж року Стефан Бочкай раптово помер. Наслідком сеї смерті було те, що грамота, яка була видана Бочкаєм єпископові Сергію, повинна була втратити всяку силу, бо політичні обставини знов змінили ся.

Після смерті Бочкай, якого одна могутня фігура робила таке велике вражіння в краю, на Угорщині почав ся знов усякого роду гармідер на ґрунті політичному, релігійному та соціальному. Так, частенько бували випадки, коли з низів суспільства почали виникати різні ватаги, котрі своїми грабунками та наїздами наганяли страх на мирних обивателів. Як що до таких загальних явищ угорського життя дополучити і релігійну нетерпимість магнатів та різних магнатських офіціалів, то можна було собі уявити як весь той угорський разгордіш міг відбивати ся на угорських православних і уперш' всег розумієть ся на матеріяльній стані мукачівського єпископа. Дійсно, вже в слідуючім році 1607-ім єпископ Сергій скаржить ся Валентинові Другету на руйнування в його єпископських маєтках²⁾. Але сей західно-угорський, гугенський вельмож, очевидно, ніякої уваги не звернув на сю скаргу Сергія, бо зараз після сього ми бачимо, що сей єпископ жалієть ся на свій розір вже Марамарошський жупі, але й се не викликало ніяких наслідків. Все се привело єпископа Сергія до тої думки, до того переконання, що не тут, не у протестантів-панів шукати йому помочи, протекції та оборони, а деє інде: у своїх сусідів, у таких самих православних які він і його паства. І от бідний єпископ поклав звернути ся з жалобою до Молдавського воеводи Симеона. Воевода Симеон прийняв близьку участь в долі Мукачівського владика абсолютно зруйнованого безперестанними грабіннями, він

¹⁾ Bazilovits, „Brev. not.“, p. I, pag. 46—47: „Stephanus Dei Gratia Hungariae Transilvaniae Princeps, etc. Minden runden lévő Lovas, Gyalogh vezérelő Híveinknek, Capitánoknak, Hadnagyoknak, Szazadosoknak, Tizedeseknek és ezek alatt lévő minden Rendeknek, adgyak értésekre. Hogy my megh tekéntevén Sergius Püspöknek, és hozzá tartozó Munkácsi Clastrombőle lakozó-Orosz Papoknak eleitől fogva a' sok külömb külömbőle. Hadak miat való sok karvallasokatn, vettühk Eöket Clastromkkal. Majorhazokkal, és mindén hozzá tartozó Marhajokkal egyetemben, az mi kiváltképen való oltalmunk, és Gondviselésünk ala. Hadgynk azért és paranesolyuk, mindeneknek serio, hogy senki ennek utánna' az felüb megh irt Sergius Püspök clastromára hatalmasul's akarattyá elen ne szállyon, Eöket az hozzá tartozó papokkal egyetemben, semélyekben se egyéb akar mi nevel légien novezendő marhajokban... meg ne haboricás, se megh ne karosicsa mert valami ez e mi paranesolatunk ellen cselekszik, ha az Orszagh végezise szerint való büntetés ésik rajta, senkire egyebre nevessen, ha nem az maga engedetlenségének tueajdonicsa secus non facturi... 18 Decembris 1606. Stephanus m. p. (L. S.).

²⁾ Моя праця, „Религіозное движение въ Угор. Руси въ XVI—XVII в.в.“, надрукована в „Извѣстіяхъ отд. русск. яз. и слов. И. Академіи Наукъ“, 1915 рік, кн. I.

видав Сергієві грамоту, на підставі котрої останній, яко мукачівський єпископ, одержував маєтки Свято-Михайлівського монастиря в Грушеві¹⁾.

Хутко після цього здається, при допомозі того ж самого воеводи Симеона, єпископ Сергій одержує від графа Жигмонта Форґача (в 1616 році) згоду на збирання *Cathedraticum*'а.²⁾ Однак йому не вдавалося, не дивлячись на такі підтримки, зістати ся в супокій. Слідком за сям почали ся знов усякого роду утиски над ним. Але на сей раз в нещасній долі цього єпископа прийняв дуже близьку участь заступник воеводи молдавського Симеона, воевода Михайл;—він рішучо силкував ся перетягнути єпископа Сергія з Мукачева в Марамарош і оселити у Грушеві. Єпископ Сергій, дійсно, скоро після того покинув Мукачівську катедру, переїхав до Марамарошського комітату і оселив ся в Грушеві, який деякий час служив резиденцією угорським єпископам. Ми там бачимо єпископа Сергія ще і в 1633-ім році, сповняючим свої архіпастирські обов'язки³⁾.

Однак, коли самі угороруські єпископи були в такім сумнім стані, то їх духовенство та православна паства, розуміється, не в кращім становищі була.

Чим же таке відношення до українців і їх єпископа пояснити? Тоді по усій Угорщині тріумфував протестантизм!—Чи не були отсі утиски відомим результатом такого тріумфу, чи не були отсі утиски вірним засобом примусити православних угорорусів прийняти протестантизм? І, бо на сім магінатам-протестантам не залежало! Досить поглянути на ті суспільні відносини, які царювали в той час на Угорській Україні, щоби помітити се. Магнатська і взагалі шляхетська кляса Угорської України в кінці XVI-го століття майже уся була виключно протестансько-кальвінською, міщане держали, головним чином, лютеранську віру, а селяни тримали ся православної релігії. Сей поділ на релігії придавав і самим релігійним відносинам Угорської України класовий характер. Коли ж ми ще тут згадаємо, що селянство українське в той час на Угорщині було в повній рабській залежності від шляхетської угорської кляси, то ми зрозуміємо, в яке положення попала в Угорській Україні православна українська церква і в яких відносинах вона могла бути до євангеліцької церкви.

Поміщик-протестант, який в той час був златинщений мадяр або словак, та селянин—православний українець виявляли собою прямо страшний контраст в правнім відношенню. В той самий час, коли магнат, який володів кількосяльними просторами землі, користувався усіми правами, які тільки мог дати йому кодекси угорського права, що мав на увазі, головним чином, тільки його добробут;—в той самий час коли угорський шляхтич ще й до того користувався кількосяльним політичним впливом на сеймах, комітатських зібраннях і серед комітатської аристократії,—селянин—православний українець був рабом того самого дідича-протестанта. Селянин з погляду угорського поміщика—була річ, яку можна продати, заставити і зробити з ним усе, що тільки могло містити ся в роспецеваній (часом до безглуздя) натурі поміщика-протестанта. Яко річ, яко необхідна частина господарського живого інвентаря, селянин не міг володіти якими-будь правами, котрі захищали б його від сваволі його власника, його пана.

1) Дулишківичь, „Истор. ч. Угр.-рус.“, II, 80.

2) Ibidem, II, стр. 80.

3) Öziple Sandor, „A maramarosi püspekség kérdése“, lap 5.

Зовсім в такому ж майже стані як і українське селянство, опинилося і православне духовенство Угорської України. Воно було абсолютно зрівняно з селянами як в суспільнім, так і в економічнім становищі, і навіть образом життя та зовнішністю своєю не відрізнялося від своїх парохіян. Позаяк церкви і парохії угороруські взагалі не були забезпечені земельними нарізами, то духовенство жило або на власних кусниках землі, які так чи инакше собі набувало, або на панських землях, обкладених податками, а частенько се духовенство просто належало до стану кріпаків. Але яким би родом земель воно не володіло, воно нарівні з селянами обкладалося свавільними поборами, підпадало карності на тїло і замкненню за ґрати. Дітей їх обертали в рабство і могли їх навіть продавати¹⁾. Сини духовних осіб, які бажали отримати частку спадкової землі, які бажали заховати сан, який до відомої степені підносили їх над селянами, женились, приймали священство. Таким робом, кількість пастирів була дуже нерівномірно розложена по парохіях,—і дуже частенько бувало так, що при одній церкві малося по кілька священиків²⁾, які ще й до того були обтяжені сім'ями. Не маючи звичайних конкретних зборищ з парохіян, вони жили з землеробської праці і з того що їм давали їх парохіяне за виконання їми таких чи иньших церковних треб, але платня за останні в ті часи взагалі була дуже мала з причини великої конкуренції. Незнання найелементарнійших канонічних правил було дуже поширено серед цього духовенства,—так що майже в звичай ввійшло тоді, що священики женилися по кілька разів: по двічі і по трічі, і роздавали парохіянам по хатах святий Сакрамент Евхаристії³⁾ etc etc.

При с'м треба завважити, що з загальної маси українського населення Угорщини виучувалися тоді грамоті звичайно тільки ті, котрі гадали зайняти місце священиків або церковних дяків. Помимо ж того могла стреміти до освіти тільки та невелика купка з угорських українців, яка була більш-менш матеріально забезпечена. Священиками ж і дяками,—з одної сторони, з причини матеріального і економічного характеру,—з другої сторони, з причини деякої кастової замкнутости угороруського духовенства, звичайно тоді робилися діти цих священиків або дяків. Такі кандидати до духовного стану, не маючи відповідних шкіл, звичайно виучувалися грамоті від своїх же батьків священиків або дяків. Не маючи відповідних підручників для навчання, вони виучувалися тоді грамоті прямо по церковним книгам. Звичайно, як ранійш, так і пізнійш угорорус, як каже один угороруський письменник, отримував свою освіту, „углубляючись в языкознание із псалтиря, трифолоя і других книг церковних“⁴⁾. От яким чином вони набували собі такі-сякі примітивні та необхідні відомости про церковно-богослужбну обихідку. З такою нескладною освітою, бажючи одержати присвячення на священика, їхали до єпископської резиденції, де звичайно і отримували таке присвячення після того, як вносили за присвячення до скарбниці єпископської відповідну суму

¹⁾ Моя праця, „Религіозное движение въ Угорской Руси въ XVI-омъ вѣкѣ и началѣ XVII-го“, надруковано въ „Извѣст. Отд. р. яз. и сл. И. Академіи Наукъ“, 1915.

²⁾ Bidermann, „Die ungarischen Ruthenen“, 2-er Theil, s. 68.

³⁾ Моя праця, „Религіозное движение въ XVI-омъ и началѣ XVII-го вѣка въ Угорской Руси“, въ „Извѣстіяхъ Отд. русс. яз. и слов. Акад. Наукъ“, XX, кн. 1, ст. 43.

⁴⁾ Кралицький А., „Крылошанинъ прѣшевскій-Духловичъ“, надруковано в „Мѣсяцесловѣ“, 1866 р., в Ужгороді.

грошей¹⁾ і як що витримували іспити з тих нехитрих „наук“, які тоді потребували ся для одержання ієрейського сану.

Се соціальне становище православних угорорусів та їх духова темрява, розуміть ся дуже відбивала ся і на їхніх релігійних відносинах до протестантів. Ставлячи селянина в нівець, яко моральну силу, привичайвши ся з давних давен рахувати його, яко „*obscurum genus hominum*“, поміщик-протестант і до православної його релігії відносив ся рівно ж з призирством, рахуючи її придатною тільки для рабів. Звідси можна пояснити чом реформація не мала місця серед українського православного селянства та духовенства Угорської України. З одного боку, діючи рахував для себе псниженням, щоб його релігію сповідували і його кріпаки, з другого ж боку і сам кріпак зустрічаючись з „Мадярською вірою“,—*Magyar hit*,—яка тоді цілком зливалася з поняттем-протестантської віри, ухиляли ся від неї, рахуючи її „панською вірою“. Коли ж українському православному народові доводило ся зустрічатися з фактом боротьби „мадярської віри“ з „правительственною“ вірою, католицтвом, то він інстинктивно відчував, що в сій боротьбі за релігійною стороною справи ховаєть ся багато иньших сторін, які нічого спільного не мають з релігією; він міг догадувати ся, що рівнобіжно з релігійною боротьбою „німці“ (австрійське правительство) зводять політичні рахунки з „павами“ (мадярами);—він тішив ся перемогами перших в сій боротьбі і ненавидів других, яко своїх гнобителів, свою ж віру православну,—„руську віру“, любив, яко своє єдине святе добро, та уперто хоронив його, як заповіли йому його батьки і діди.

У кого ж було шукати поради та захисту бідному українському народові та духовенству? Хто міг би стати в обороні православних від усяких несподіванок часу?—Дарма було звертати ся і до найвищої інстанції, австрійських цісарів, ми вже бачили як до того відвіс ся цісар Рудольф, як ні в чим не міг помогти і його брат, Матфій, коли він ще був регентом, ні до чого не привели і оборончі листи, куртуазійного характеру, Фердинанда I-го. Найбільше співчуття та дійсно шире співчуття сумна доля угорорусів викликала до себе з боку Максимиліяна II-го. Се відношення останнього до угорських українців можна зазначити яко дійсну, хоч і маленьку, але світлу точку в історії Угорської України, світлу з боку своєї безпосередности та гуманности.

Цісар Максимиліяня (1564—1579 р.р.), яко чоловік шляхетний душою та красно просвічений²⁾, не міг не звернути уваги на сумне становище своїх підданих, угорських українців. Тим більше, що з суті річи він взагалі був надзвичайно толерантний та в відношенню до інославних ісповідань не притримував ся взагали яких-будь ортодоксально-католицьких правил. Він сам тільки зовнішньо був католиком,—внутрішньо ж був глибоковіруючим християнином, але без приналежности до якоїсь конкретної кваліфікованої конфесії. Так, коли в останні дні його життя сестра його Анна, герцогиня Баварська, запитала в него—чи не хоче він, зіставляючи сей світ, висповідати ся в

¹⁾ Luczkaý M., „Historia Carpatho-Ruthenorum“ (рукопись), tomus II: в IV-ім пункті, підписаним Їп. Тарасевичем, між іншим, говорять ся от що: „... Quod vero ad reductus, de ordinatione debitos, utpote 12 fl. ac hospitalitatis jura attinet, in eo nulla habetuz conrarietas“.

²⁾ Huber, „Geschichte Oesterreichs“, Bd. IV, ss. 226, und 248—249.—Fessler, „Geschichte von Ungarn“, Bd. III, s. 617.—Csuday Eugen., „Geschichte d Ungarn“ Bd. II: D Regierung Max. II.

гріхах своїх, то цїсар відмовив ся, відповівши отак: „Небесному Ієреєві я дав вже сповідь в своїх гріхах¹⁾! Через те коли до нього звертали ся угорські православні зі скаргами на утиски, він щиро відчував сі болю народу та глибоко обурював ся за отакі насильства. Се тим більше могло його дратувати, бо чинили такі насильства не хтось иньші, а якраз такі самі, пригнічені (в той мент) релігійно протестанти. Се шляхетне обурення Максимиліяна вилилось в двох грамотах, наданих в 1569-ім році угорським українцям²⁾, де висловлюють ся енергійні протести цїсаря проти насильств над православним мукачівським єпископом та його духовенством.

В грамоті 13-го жовтня 1569-го року, адресованій на ім'я „*Fidelium nostrorum universorum et singulorum*“³⁾, в чім дуже легко добачити угорських поміщиків та їх служачих, цїсар Максимиліян прямо обвинувачував їх в сих насильствах, говорячи їм, що *plerique ex Vobis, qui praefatum Episcopum, suosque Vice Gerentes in visitatione suorum Plebanorum Ruthenorum in Vestris bonis commorantium Ordinaria et Consueta turbarent, atque retardarent..*“ В другій же своїй грамоті⁴⁾, наданій в сім самім році, але адресованій вже до конкретних осіб, а власне: до префекта Франца Бая, провізора Івана Сент-Бенедеки та до других офіціалів Мукачівського замку,—Максимиліян просто безпосередньо звертаєть ся до них і критикує їх безсоромні по відношенню до українського єпископа та його духовенства вчинки. „*Vos, каже їм цїсар Максимиліян, Episcopum praenominatum, suosque Vice Gerentes in visitatione Plebanorum Ordinarie impediretis et retardaretis. Imo Cathedriticum, ac alios Proventus earum, pro vobismet Usurpantes exigera eisdem non permitteritis; quin etiam ipsam iurisdictionem, quae ad Episcopum ipsam pertineret: contra ius vobis ipsis usurparetis, disciplinam Episcopalem in eos exerceatis. Praeterea ad solutionem Dical, aliorum que tributorum Presbiteros, ipsi subagentes urgeretis, et ad quaeque rusticalia servilia compelleretis in nullis denique eos libertatibus, imo neque Sacerdotii. neque dignitatis corundem habito respectu conservaretis, sed potius Carceres, Verbera, et cruciatus eisdem, nisi vestrae voluntati morem gerant, certo minaremini!..*“

Він уперто вимагає від них, щоб вони залишили усі сі свої „*summa iniuria*“ та жили в супокою з єпископом, не турбовали його пастви зайвими насильствами, допомагали єпископові в час його візитування парохій, не забороняли йому виконувати яких-будь його пастирських обов'язків та і взагалі поводити ся з ним чемно.

Які впливи мали отсі протести цїсаря Максимиліяна на утискачів українського православного люду ми в наших джерелах нічого не знаходимо, але можна гадати, що опісля сього угорські православні, принаймні єпископ, до кінця двів сього цїсаря могли покійно себе почувати. Се поясняєть ся як тими стосунками, що Мукачево, де була єпископська резиденція і катедра, пинило ся в той мент в сфері великих безпосередніх впливів цїсаря⁵⁾, так і тим загальним значінням

1) Fessler. „Geschichte von Ungaru“, Bd. III, S. 617.

2) Bazilowits, „Brevis notitia...“, tomus I, pars. I, pag. 34.

3) Ibidem, tomus I, pag. 34.

4) Ibid., tom. I. p. 36.

5) Nicol, Istvanff. Pannonii Histor., LXXII. p. 278: „Pacis condiciones inter caesarem et Ioannem Sigismundum. Ioannes Sigismundus Transilvaniam, perpetuo firmae possessionis iure obtineret.—Regione Bahariana et-Varadino, denec viveret potiretur. Munkacsianam ditionem cum. Huszto et salinis fodinis, omnique Maramansio statim restitueret. Regio nomine abstineret ablois tamen. quos caesar dare vellel. honorificos

Максимиліана II-го, який він мав на Угорщині завдяки своїй релігійній толеранції та взагалі шляхетному характерові. Його значіння в справі волі совісти його підданих особливо яскраво стало вимальовувати ся після смерті цесаря Максимиліана, як се ми могли бачити вище, коли на угорський королівський стілець сів син його, Рудольф.

Тепер, між иньшим, дозволю собі задати питання: чи український православний люд Угорської України був хочай трохи захоплений тим релігійним, реформатським духом, котрий мав своє місце і на території України Угорської, в безпосереднім сусідстві з українською стихією,—і як що се дійсно десь мало на Угорській Україні місце, то наскільки глибоке та постійне? Рух реформаційний по угорським містам був дуже сильний і мав характер лютеранський. В сім міській реформатським рухові, розуміється, могли приймати участь, посередню або безпосередню, і окремі особи з українського православного міщанства, котрі залишили ся ще було до того часу вірним своїй вірі та народности. Щож торкається реформаційного руху серед українського населення сел, то про се важко сказати щось більш-менш конкретно. Можна тільки думати, що сей рух дійсно міг захопити де-неде маленьку кількість українських православних сел. Так, на підставі історичних даних перших років вісімнадцятого століття ми довідуємо ся що українське село Завадка, спішської округи, було спочатку православним селом, опісля лютеранським, а з 1674-го року знову зробило ся православним¹⁾. Село Пораче, той ж самої округи, в момент канонічної візитації уніятського єпископа де-Камеліса (в 1701-ім році), мало в собі багато лютеран, між тим як колись воно було усе наскрізь православним²⁾. Крім того, історичні дані говорять, що в другій половині ХVІ-го віку, коли кальвінізм на Угорщині був цілком пануючий,—на простороні комітатів Спішського, Шарішського, Абауйського та Гемерського, де був в той час досить великий процент українців, ще заховало ся (не дивлячись на утиски з боку кальвіністів) звиш 200 лютеранських громад³⁾. Ся дуже велика цифра лютеранських громад на отсій угорській простороні також дає можливість припускати, що ледве чи сі громади могли складати ся з одних тільки покинувших католициство мадярів та словаків,—без сумніву, в склад їх входили і покинувши православіє українці⁴⁾.

Але подібні випадки переходу православних українців до євангелізму мали місце, головним чином, певне, на заході Угорської України, де міг відбитися віковий вплив римської церкви. В східній же частині Угорської України ми подібних випадків не зустрічаємо, хочай при тім розповсюдженню на Угорщині правила—*Cuius regio—ejus religio*, се могло зустрічати ся (хоч і дуже рідко) в різних місцях Угорської України. Міняли в подібних випадках православну релігію на лютеранську не з переконання, а з примусу з боку дідича-володаря. Що взагалі могли бути відомі тоді випадки переходу православних українців до євангелізму, може свідчити хочай би той факт:

¹⁾ Дулишкониць, „Истор. Чер. У.-Р.“, III, стор. 23-я.

²⁾ Ibidem, III, стор. 23.

³⁾ Fessler, „Geschichte von Ungarn“, Bd. IV, S. 145.

⁴⁾ На підставі офіційальних даних (Conscriptiones dicales и др.) Державного Архіва в Будапешті (Király Országos Levéltár) мені вдало ся вяснити, що верхньо-угорський, цівпінчий, комітат в той час, в половині ХVІ-го ст., містив в собі приблизно від 100 до 150 сільських і міських громад. Коли припустимо, що така адміністративно-сільська або—міська громада відповідала церковній громаді, то вийде, що в отсих названих 4-х комітатах лютеран було біля половини населення.

що примас угорської католицької церкви, Естергонський архієпископ, Юрій Ліппай, пояснює необхідність затвердження Парфенія Ратошинського в сані єпископа „небезпекою переходу до кальвінізму українського народу“¹⁾. Ця „небезпека“ в данім разі заявила ся тільки засобом для того, щоби психічно вплинути на римську курію і завдяки сьому яко мога скорше спонукати римську курію до затвердження Парфенія Ратошинського на його посаді. На ділі ж подібна „небезпека“ ледве чи могла бути. Особливо такої небезпеки не могло бути в східній половині Угорської України, де впливи православні, як побачимо, були дуже великі.

Ся дуже слаба росповсюдженість евангелізму серед угорорусів пояснюється ся уперш всього самою психологією реформаційного руху. Сей рух Угорщини, як рівно ж такий самий рух Німеччини, був викликаний безладдем в католицькій церкві і був створений тими членами католицької церкви, які, так би сказати, протестували проти надужиття в останній і вимагали перестрою її. Сей рух реформаторів, як і всякий другий, звичайно, бажав свого повного закінчення. Повний же тріумф реформатства, котре здобуло собі силу завдяки безладдю в католицькій церкві і могло одержати юридичну санкцію тільки на шкоду останньому,—можливим був тільки при повнім скасованню католицизму. Таким чином, само собою зрозуміло, що боротьба між католицизмом та евангелізмом повинна була вести ся не на життє, а на смерть. От чому, між иньшим, реформація на перших кроках своєї приходу в Угрію, знайшовши отут некатолицькі конфесії, не турбується про приведення членів сього ісповідання до лона своєї церкви, а концентрується на боротьбі з майже рівним своїм противником, католицизмом. Отся психологія реформаційного руху тим більше зрозуміла, що в істоті весь сей рух виходить в самім початковім своїм зародку з одної тільки психологічної точки: обурення проти діяльності римської теократії. А де для сього не могло бути місця, де римська церква не встигла ще мати своєї. безпосередньої влади над чимсь, як, наприклад, в ті часи над угорською православною церквою, там по суті незрозумілим був і сам реформаційний рух, там, розуміється, він не міг мати собі місця.

Сього роду нестремлінням до росповсюдження евангелізму серед некатолицької людности були наділені, розуміється, і реформати з Угорської України. Але, крім сього, перепоною до росповсюдження евангелізму серед православних угорорусів було те, що угорський евангелізм був наскрізь латинський, але з ґрунтом мадярським і почасті вільдським, що робило його недоступним з боку мови та взагалі культури для українського селянства Угорщини та його духовенства, котре, як ми бачили вище, стояло на дуже низькій ступінї розвитку. Головною ж перепоною до росповсюдження евангелізму серед православних русинів, ми бачили, було клясове становище останніх, через віщо угороруські евангелісти відносили ся до них з такою іґнорацією та презирством.

З того часу, коли переселився ся мукачівський єпископ в Марамарошське Грушево, грушівський монастир святого Михаїла і Марамарошський комітат починають відогравати велику ролю в культурно-релігійнім життю Угорської України-Руси. Отся південно-східна частка Угорської України починає служити *sui generis* Піємвом для усієї Закарпатської України.

¹⁾ Lucskay, „Hist. Carpatho—Ruthen.“, tomus II, c. 70, pag. 266 et seq. 22.

Діло в тім, що Марамарош в той час і пізніше—аж до 1733-го року, був під владою автономної Трансильванії¹⁾, в котрій була і своя православна шляхта (румунська і невелика кількість української), а протестантська шляхта, яка відіграла в Трансильванії на сей час головну роль, була далеко толерантніша, ніж протестантська шляхта на Угорщині. До цього ще треба додати, що адміністрація і судові справи в отсім комітаті на той час лежали в руках комітатських урядників, які вільно вибирали ся там шляхтою і духовенством комітату, за виключністю головного жупана (fő—ispan), якого призначав центральний уряд. Треба було тільки здобути собі приязнь головного жупана якимсь гарним подарунком, щоб усі розпорядження вищих правительственных сфер могли не виконувати ся і залишили ся тільки на папері. І до такого засобу часто прибігали тоді марамарошські українці, щоб непорушно заховувати свою віру православну і народність. Се зробило ся звичаєм і такий подарунок підносив ся головному жупанові щороку. Се „благое даяніє“ угорорусів отсим жупанам за протекцію прийняло навіть своєрідну назву—„taxa protectionalis“. От через все те православним угорорусам Мармароша жило ся далеко легше і свободнійше, ніж православним других угороруських комітатів.

Коли-ж там оселив ся ще й до того православний угороруський єпископ, то церковне й культурне життя там починає все більше та більше оживляти ся. Туди; у Мармарошину, за для задоволення різних своїх релігійних потреб з різних кінців Угорської України починають прямувати позбавлені своїх релігійних прав православні русини. Туди рятують ся від переслідування протестантів, а опісля католиків, православні угороруські священики та міряне з різних комітатів Угорської України²⁾. Грушівський монастир же, сей найстарший культурний і релігійний центр Угорської України, ставши в отсей час резиденцією православного всеугороруського єпископа,—розумієть ся, стає в отсей час православним центром Мармароша і всеї Угорської України. В нім, як резиденції православного єпископа і єпархіяльним центрі, поступово починає концентрувати ся більш освічене українське духовенство а опісля там складаєть ся і власна друкарня, де друкують ся для Угорської України релігійні і богослужбові книжки³⁾. Але позаяк сей найкращий культурно-релігійний розвиток в Мармароші і в Грушеві припадає на другу половину XVII віку, то ми не сміємо більше на сей раз про нього розповіджувати ся.

Віденське замирення 1606-го року дало властиво релігійну волю тільки тим, які грали керуючу роль в повстанню Вочкая. Сю керуючу головну роль відігравали кальвіністи; в руки кальвіністів австрійське правительство і оддало оту волю, яку настановлював акт замирення 1606-го року. Скориставши ся нею, вони попіклували ся тільки про те, щоб її оставити тільки для себе. Вони не тільки не підтримували своїх собратів-лютеран, на яких наступати починав католицизм, але й самі недвозначно поборювали їх там, де у них з лютеранами вела ся ще раніш боротьба,—се головним чином в середній частині Угорської України. Се приводило лютеран в страшний занепад, позаяк їм приходило ся витримувати боротьбу не тільки проти давнього

¹⁾ Моя праця: „Печатная церковно-славянская книга Угорской Руси XVII—XVIII ст.“, надрукована в „Извѣст. Отд. рус. яз. и слов. имп. Академіи Наукъ“, 1916 рік, кн. II-а.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibid.

свого ворога католиків, які тільки і марили тепер про те, щоби знов почати боротьбу з обома противниками,—лютеранами і кальвіністами, і знищити ті здобутки, які давав останнім акт Віденського замирення.

Особливо почуйний удар нанесений був лютеранам масовим переходом їхньої шляхти в кальвінізм, котра в своїх великих маєтках стала нищити лютеранство, виганяти проповідників та учителів, засновувати свої кальвіністичні школи і будувати кальвіністичні церкви. Накінець, лютеране втратили свою найкращу теологічну школу, яка находила ся на території Угорської України—в місті Потоці. Це стало ся тоді, коли Поток (Sáros-Pátaк) з одруженням Юрія І-го Ракоці з дочкою власника потокського Михайла Льорандфі, Сусанною, переходить (в 1617 році) в володіння цієї останньої¹⁾. З того часу Поток стає вже не центром лютеранства, а робить ся осередком кальвіністичної вчености²⁾. В голові цієї Потокської протестантської Академії стає сама Сусанна Льорандфі, яка не тільки „Reformatorum opera in publicam edi jussit lucem“³⁾, але вславила себе такими незгіршними на той час літературними працями, як—„Moses es a' Profetaк“, який вийшов з друку в 1641-ім році.

Доки таким робом, протестанти, чуючи свою силу і перевагу, творили утиски над православними і тішили ся своїми релігійними здобутками що до лютерен,—католицизм високо вже встигло підняти свою голову. Католицизм містив в собі тепер організовану силу, яку складали єзуїти, котрі палали ревністю послужити римській церкві в справі повороту єретиків до її лона. Католицизм дуже уважно слідкувало за кожним кроком своїх супротивників і дуже гарно вистудіювало слабкі їх сторони. Ініціатива цієї боротьби католицизма з протестантами і лютеранами, а потім і з православними, належить єзуїтам. В голові останніх стає Петро Пазмань⁴⁾, який з боку талановитости та освічености дуже нагадує свого просвіченого сучасника, одноіменника і брата по ордену, Петра Скаргу, який в той час творив своє діло в Польщі та на Україні.

Католицька реакція особливо почала входити в силу з того часу, коли помер могутній оборонець реформатської церкви на Угорщині, державний палатин Турзо († 1616 р.). З цього часу вплив протестантів та лютеран вже настільки почав зменшувати ся, що на угорським сеймі 1618-го року палатином Угорщини був обібраний не євангелик, а прийнявший католицизм—Симон Форґач⁵⁾; окрім цього, на сім сеймі пропозиція протестантів, яка настоювала на тім, щоб громади, що перейшли з католицизма в протестанство, мали право залишити за собою на підставі права патронату свої церкви, провалила ся⁶⁾. Після цього в католицизм почало переходити багато маґняцьких протестантських фамілій. Але коли сей перехід мав більш-менш широкий масштаб на самій Мадярщині, то в Угорській Україні дуже небагато угорських маґнатів приймало католицизм. Там, як і ранійше, серед шляхти панував протестантизм, а по містах—лютеранство і почасти протестантизм і православіє. Але ся невелика кількість католиків-маґнатів мала настільки великанський суспільний і політичний вплив, що мала до-

¹⁾ Szirmay, A., „Notitia topographica com. Zemp.“, pag. 100 et 197.

²⁾ Fessler, „Geschichte v. Ungarn“, Bd. IV., s. 275. — Szerdahelyi, „Celebrium Hung. urbium chorogr. bip.“ (ed. 1732), pag. 249—252.

³⁾ Szirmay, „Notit. top. com Zemp.“, pag. 61.

⁴⁾ Frankl, „Pázmány Péter és kora“, I.

⁵⁾ Fessler, „Geschichte von Ungarn“, Bd. IV., s. 151.

⁶⁾ Ibidem, Bd. IV., s. 151.

сити велике право рахувати на те, що католицизм на Угорській Україні може бути відроджено їхніми власними силами.

Перший попит відродження на Угорській Україні католицизму є зв'язаний з іменем графа Юрія Другета де-Гомонна¹⁾. Граф Юрій Другет володів великими маєтками на Угорській Україні, які займали колюсальні простори землі в Земплинській комітаті. Він був дуже впливовою людиною і мав великі зв'язки з урядовими колами, які робила йому австро-угорська католицька партія. Все це давало йому можливість легко і вільно працювати в справі росповсюдження католицизму на Угорській Україні, як в своїх маєтках, так і зовні. Находячись, певне, під впливом єзуїтів, які в той час відігравали на Угорщині таку велику роль, у нього виникла думка росповсюдити католицизм не тільки серед лютеран і протестантів, але і серед своїх підданих православних. Запровадити католицизм серед православних він правдоподібно, уважав можливим тільки в формі унії, щоб таким чином уникнути зайвого тертя при зміні віри. Форма ж самої унії в той час повинна була бути відома Другету, позаяк вона тоді уже існувала по-суєдству з його володіннями, в Перемишльській єпархії. Для досягнення цієї мети граф Другет в 1612-ім році запросив до своїх володінь уніятського Перемишльського єпископа Афанасія Крупецького²⁾.

Єпископ Афанасій Крупецький прийшов на Угорську Україну, запевне, з широкими планами що-до росповсюдження там унії. Деякі історики гадають, що він навіть самого Мукачівського єпископа Сергія силкував ся нахилити до унії³⁾. Але дарма, бо єпископ Сергій, не дивлячись на можливість поліпшення матеріального свого стану з переходом в унію (позаяк партія угорського примаса Пазмана почала тоді набирати сили), волів терпіти всякі утиски, ніж покинути свою віру. Побачивши щире одданність єпископа Сергія православію і, запевне, зустрічаючи безпосередній перепони тим своїм намірам з боку протестантських магнатів, в виключній сфері котрих був тоді Мукачів і східна частина Угорської України, Крупецький примушений був обмежити свою діяльність тільки Земплинським комітатом. Земплинський комітат, як я вже говорив, був тоді майже в виключній сфері впливів Юрія Другета і там Крупецький міг мати надію на декотрий успіх в своїй справі і на повне підтримання з боку могутнього володаря Гуменного.

Базою своєї діяльності отут Афанасій Крупецький зробив Краснобродський монастир Воздвиження Чесного Хреста. Завдяки підтриманню Другета він встиг в сій місцевості привести до унії кількох православних монахів і священників⁴⁾, які згодили ся її прийняти під умовою, що греко-православний обряд в їхній церкві залишить ся і на далі в повній недоторканості та чистості⁵⁾. Однак, не довго довело ся і тут розвивати свою діяльність отсьому єпископові. Надмірна

1) Szirmay, „Notitia topogr. com. Zemp.“, et ejusdem, „Not. hist. com. Zemp.“— бібліографічні відомості в багатьох місцях сих книг, див. indices.

2) Theiner, „Monumenta Poloniae“, I. № 283, p. 357; „Nobilissimus Hungarorum Georgius de Homonnay, non ita pridem ex haeretico conversus et factus catholicus, pro suo egra fide cath. zelo ac unionis promovendae studio populorum suorum, qui in eius comitatibus vivunt, ritus ejusdem graeci a me aliquoties literis contendit, ut eundem Cruceium ad confirmandos in unione suos subditos ablegarem: quod equidem ante aliquot dies iam praestiti“.

3) Pelesch, „Geschichte der Union...“, Bd. II, s. 123.

4) Franciscus Kazy, „Historia Regni Hungariae“ II. p. 114.

5) Pelesch, „Geschichte der Union“, II, s. 123.

релігійна його ревність і не зовсім тактовне його поводження викликали з боку українського народу сеї місцевости незадоволення. яке мало не скінчило ся дуже трагічно для єпископа. Якось раз в обійсті Краснобродського монастиря на нього напала озброєна товпа селян; бачучи розлюченість товпи Крупецький поспішив заховати ся до церковної ризниці, але дехто з товпи почав був вдерати ся і туди; тільки випадково урятував ся сей єпископ від рук самосуду: випадково біля сього монастиря в сей час переїздив Граф Валентин Друґет; побачивши біля монастиря озброєний натовп, він спинив ся; довідавши ся в чім справа, він розігнав натовп і таким чином ще встиг врятувати життя єпископові¹⁾. Після сього випадку ми вже не бачимо більш з боку Афанасія Крупецького стремління продовжувати свою релігійну діяльність в Мукачівській Єпархії. Отся діяльність єпископа Афанасія була першим попитом з боку католиків запровадити уяїю в Угорській Україні.

Але ся спроба єпископа Крупецького, як би що навіть вона і не закінчила ся так скоро і так сумно, ледве чи могла би привести до якогось більш позитивного skutku. Діло в тім, що причину сїєї невдачі треба шукати в самій особі Крупецького, який, як се ми бачили, визначаючись надмірним фанатизмом, викликав проти себе тільки обурення населення. Така сама пригода, яка стала ся з отсим єпископом в 1612 році в Угорській Україні,—опісля,—в 1636-ім році, спіткала його в Галичині. Він і там викликав на себе з боку населення замах, коли 10-го червня названого року численний натовп народу оточивши перемишський Св. Спаса монастир, в яким на отой час Крупецький відправляв богослуження (*divina celebrabat*), хотів його вбити. І тут, як і раніше там, він уникнув рук озброєного народу тільки цілком випадково²⁾.

Майже одночасно з запрошенням Афанасія Крупецького в Угорську Україну були запрошені сим самим Юрієм Друґетом єзуїти. Метою своєї діяльності в маєтках Друґета вони, як видко, поставили собі не тільки перетворення євангеліків до католицизму, але рівночасно і росповсюдження унії серед православних. Про отсю їхню діяльність серед українців в сей мент ми мало маємо відомостей. Андрій Бачинський свідчить, що навіть „*Iesuitae magis solliciti de convertendis Ruthenis, quam reformatis dant ansam multis malis*“³⁾. Але і вони, очевидно, не могли почати в той час більш широкої діяльності і обмежили свою католицьку пропаганду тільки володіннями Юрія Друґета. Резиденція їм була спочатку призначена в місті Гуменнім⁴⁾. Граф Друґет, йдучи їм на зустріч в справі їхньої місії, для „успособлення в їхній роботі“ надав їм багаті бенефіції, призначивши їм свої патрональні маєтки—Великий та Малий Каменець⁵⁾. Як можна гадати, вони

¹⁾ Fr. Kazy, „Hist. Beg. Hung.“, II, pag. 114—115: „Sacerdotes et monachi in praediis Homonnaiensis conquisiti ac collecti, dicto Sacramento primas R-no Pontifici detulerunt; sacris tamen deinceps etiam ritibus graecorum operaturi... at postea ferocius nonnulli temere arreptis furcis, sudibus aliisque, quae furor ministravit armis in antistitem, soclosque sacerdotes impetu invaserant, saevumque vulnus Crupescio jam addiderunt. Homonnaius ut multitudinem in fide et obedientia Pontificis continerent. frustra industriam fatigavit postea affectione graecorum illecti a societate Romana se abjunxerunt, et suis ritibus pertinaciter adhaeserunt“.

²⁾ Hagariewicz. „Annales Ecclesiae Ruthenae“, pag. 320—321.

³⁾ Дулишковичъ, „Ист. ч. Угров.“, кн. II, стр. 82.

⁴⁾ Szirmai, „Notitia top. c. Zempl.“, pag. 375.

⁵⁾ Szirmai, „Nor. topogr. c. Z“, p. 360. Blusdem, „Notitia hist. com. Zem“, p. 140—141: „A. 1612. Georgius Drugeth Comes fundator Patrum Societatis Iesu in hoc

з перших же кроків своєї праці звернули пильну увагу на школи і стали їх запроваджувати в володіннях Другета. Між иньшим вони тоді заснували свою гімназію в Ужгороді¹⁾, який в то час належав до маєтків Другета. Взагалі треба заважити, що єзуїти в Угорщині дуже бідкалися про заснованне як мога більше своїх шкіл. Елементарних шкіл у єзуїтів було мало. В рідких селах вони їх мали²⁾. Зато гімназії були або зовсім під безпосереднім кермуванням єзуїтів, або переймали їх дух та систему викладання з їх добрими та лихими пракметами. Голова єзуїтів, архієпископ Пазмань, був захоплений бажанням дати найдоскональнійший, але своєрідний, напрямок вихованню та науці, а також дати своїй церкві загально освічених священників та ревних проповідників. Для осягнення отсєї мети був в Відні заснований священницький семинар, що істнує досі під назвою—„Пазманеум“³⁾; В м. Тарнаві ж, що на Угорщині, він заснував в 1624 ім році для шляхецьких дітей, а в 1635-ім році університет⁴⁾, в котрім опісля кілька вакансій віддано було і для угорських українців.

Коли євангелики (годовно кальвіністи) побачили що єзуїти створили цілу сітку середніх та висших шкіл, то вони й самі почали про се бідкати ся. У них вже була одна виспа школа, се Академія Сусанни Льорандфї в угороруським м. Потоці⁴⁾ п. о що вже була мова. Слідком за сею вони заснували свою найкращу висшу школу на власній мадярській Угорщині—в Альбі (Stulweisenburg),—яка трохи згодом була перетворена в університет. Вони взагалі силкували ся поставити тепер свою школу на рівні зі школою єзуїтів. Але яка школа буде мати кращий поспіх се можна було скоро помітити. Во єзуїтська школа як се було в оті часи і в Польщі, все більше та більше приймала під свою стелю дітей вищої суспільної угорської верстви, таким чином роблячи свій безпосередній вплив в семі угорської магнатерії. Така то політика єзуїтів і виробляла їм найпевнішу дорогу до майбутньої сили та влади.

Як би там не було, але сили євангеликів та католиків були в сей мент маже рівні.—Сили останніх почали були зразу з перших кроків поборювати сили перших, але сьому скоро перешкодило протестантське повстанне Гаврила Ветлена⁵⁾, що примусило австрійський уряд католиків дати знову протестартам волю совісти. Наприкінці не вийшло знову отаке, що з початком другої чверти XVII-го століття сили католиків та протестантів знову урівноважили ся в своїм загалі.

Петро Позмань та єзуїти добили ся свого.—Вони підняли католицтво на небувалу досі в Угрії височінь і проложили йому дорогу до великих перемог, котрі дійшли найбільшого свого ступіння в другій половині XVII-го віку, коли кафедру угорського примаса обняв кардинал граф Леопольд Колонич.

Comitatu esse voluit eosque Homonnam ad gentilitium suum castrum anno subsequo 1613. reipsa introduxit, attributis pro subsistentia illorum ex divite suo patrimonio Nagy et Kis-Kemencse vocatis possessionibus ita: ut si ordo iste aut universaliter supprimeretur, aut Regno solum Ungariae excedere deberet, bona patribus attributa ad scriptis suae haeredes, et posteritatos redevolvantur“.

¹⁾ Bel. M., „Compendium Hungariae Geographium...“, pag. 211.

²⁾ Fessler, „Gesch. v. Ungarn“, Bd. IV., s. 274. Kont, „Gesch. der. Ungarischen Literatur“, ss. 31—32. Frankl, „Pazmany es kora“.

³⁾ Fessler, „Gesch. v. Ung.“, IV, 274.

⁴⁾ Szerdahelyj, „Celebr. Hung. urbium. Chor“, p. 249—252. Szirmay, „Not. top“, p. 61, 100, 197.

⁵⁾ Huber, „Geschichte Oesterreichs“ Bd. IV.—Fessler, „Gesch. von Ungarn“, Bd. V.—Frankl, „Pazmany Peter es kora“, I.

Тепер угороруські українці мали в безпосереднім сусідстві своїм сторону, до котрої могли звернути ся навіть за обороною від утисків з боку магнатів, під умовою, розумієть ся, прийняття унії. Католицька партія і єзуїти, запевне, старали ся в той час дуже дружньо поводити ся з угорськими українцями, позаяк з одного боку їм вигідно було підтримувати все те, що дихало неприхильністю до протестантства, — з другого боку, вони просто повинні були гаразд відносити ся до угорорусів, — властиво, до угороруського духовенства, бо вони дійсно готували для них проєкт унії, котру вони гадали там запровадити. Подібне, може навіть почасти протекційне, відношення католиків до угорорусів не могло бути до вподоби протестантам і можливо, що се ще більше спричинило ся до того, що вони починають тепер ще з більшою зневагою відносити ся до угорських русинів, до угороруського українського духовенства та єпископа. — Наскільки взагалі суворе було в отой час відношення протестантів до православних угорорусів ми вже бачили з відношення їх до єпископа Сергія та його попередників. Тепер же се відношення до угороруського духовенства ще більше погіршило ся. Навіть з чотирьох документів, які дійшли до нас і відносять ся до історії мукачівського єпископату від 1616-го до 1633-го року, ми можемо се помітити. — З них ясно виходить, що умови життя в Угорській Україні для угороруського єпископа склали ся просто неможливі. Сі єпископи не видержували їх і часто на мукачівським єпископським престолі змінювали оден другого, після чого, мабуть, зовсім опускали Угорську Україну, в якій завше могли мати несподівані неприємности.

Так, з грамоти від 18-го вересня 1618-го року ¹⁾ ми знаємо, що в сей час єпископував там Евфимій. З грамоти ж Гаврила Бетлена від 10-го лютого 1723-го року ²⁾ ми довідуємо ся, що там в момент видання сеї грамоти був єпископом вже Петроній; грамотою ж від 12-го січня 1627-го року ³⁾ той же самий Бетлен підтверджує на мукачівським єпископальнім стільці вже нового єпископа, Іоана Грегоровича. Про те, що сей Грегорович ще й в 1630 ім році був там єпископом знаємо на підставі грамоти Мельхіора Алаги, датованої 28-им числом травня 1630-го року ⁴⁾. Отся остання грамота Алаги, свідчить нам про те, що мукачівський єпископ в сей час не міг виїхати на канонічну візитацію без протекційної грамоти; притім подібні грамоти протекційні, як можна гадати, могли видавати ся тепер, головним чином, тільки такими магнатами-католиками, як Мельхіор Алаги, в інтересах котрих було підтримувати православних проти своїх та їхніх ворогів. Що мукачівський єпископ був в той час в повній волі всесильної угорської магнатерії, нам ясно говорить вищевказана нами отут грамота Бетлена 1623-го року, яка наказує українському єпископові безперечний послух йому та його заступникам.

Однак, до сієї пори ні одному Мукачівському єпископові не довело ся ще стільки перетерпіти від протестантів, як єпископові Василю Тарасовичу, який мабуть був на мукачівській катедрі безпосереднім наступником після Іоана Грегоровича. Се найбільш яскрава фігура серед діячів Угорської України, які до того часу жили. Вона найбільш відбила на собі найхарактерніші риси своєї доби; вона серед тодіш-

¹⁾ Bazilovits, „Brevis notitia...“ t. I. pag. 47—49.

²⁾ Ibidem, t. I.

³⁾ Ibidem. I, pag. 50—54.

⁴⁾ Ibidem, t. I, 54—56.

ніх обставин могла в певній мірі надавати свій власний напрямок та виявила, хоч і не велику, але власну творчу силу. Знайомство з діяльністю цього єпископа інтересне для нас не тільки з тої сторони, що найбільш яскраво може нам змалювати тодішні релігійні та суспільні відношення в Угорській Україні, але разом з тим в значній мірі вияснить нам ті причини, котрі привели угорське духовенство і єпископа до думки прийняти унію з римсько-католицькою церквою.

Єпископ Василь Тарасович був чоловіком як на той час освіченим. Він володів латинською та иньшими мовами.— „qui latinae, et aliarum itidem linguarum peritus“—каже універсал Ракоці¹⁾. Дальше той самий універсал говорить, що він— „Theologicis studiis imbutus“. Про него, яко дуже гарного теолога говорить і митрополит Лев Кишка²⁾. Василь Тарасович, без сумніву, був кандидатом Юрія Ракоці. Се помітно з грамот самого Ракоці, одна з яких датована 16-им числом жовтня 1633 року, а друга в датована 5-им числом січня 1634-го року,—з котрих ми ясно бачимо бажання Юрія Ракоці закріпити за Тарасовичем мукачівському єпископію. В сій першій грамоті князь Ракоці називає Тарасовича „електом“;—очевидячки, що останній був обраний духовенством за пропозицією князя Ракоці та його намови. Отсе відношення стовпа угорського протестантизму, Ракоці, до Василя Тарасовича зразу показало, які відносини могли скласти ся в будучности між могутім володарем Мукачева та мукачівським єпископом,—здавало ся ясно було для кожного, а тим більше для самого Ракоці, що нововибраний єпископ повинен був стати в повну залежність від князя Ракоці.

Після своєї елекції Тарасович вирядив ся до молдавського міста Яс до тамтешнього православного митрополита за-для відібрання там посвячення в єпископський сан. За-для вільного переїзду від Мукачева до Яс він одержав охороняючий його в дорозі перепускний лист від самого князя Ракоці³⁾, датований 1633 роком 16 вереснем в замку Самош-Уйварським. Одержавши в Ясах посвячення на єпископа, він вернув ся до Мукачева, де був затверджений на посаді єпископа грамотою князя Юрія Ракоці, датованою 5-им числом січня 1634-го року, виданою в Альбі-Юлії (Білграді)⁴⁾. Таким чином сама подорож Тарасовича в Молдавію за посвяченням припадає на другу половину осені 1633-го року, а фактичне вступлення його до кермування єпархією починаєть ся з початком 1634-го року.

Що спонукало Тарасовича перейти на унію—трудно гадати. Про се нам зовсім нічого не говорять джерела. На підставі їх важко навіть висловити з приводу цього якесь припущення.—Дуже можливо, що ще до призначення на єпископа він спочував унії, або навіть був тайним уніятим вже тоді, коли обійняв Мукачівську катедру. Тим більше се припущення є можливим, що він мав би і походив родом з Галичини, де він міг близько зазнайти ся з унією;—бо в тої час унія зробила вже значні кроки в Галичині; отоді там як раз розпочали були свою працю пропаганди унії такі люди, як Афанасій Крупецький та иньші, про що вже говорило ся на протязі цієї праці.

¹⁾ Bazilovits, „Brevis notitia“, pars I, pag. 60.

²⁾ Петрушевич А., „Сводная летопись“, ст. 478,--Pelesch, „Gesch. d. Union“, II. 5.358.

³⁾ Hodinka Antal, „A Munkácsi görög—katholikus püspökség története“, в його—apüspökség külső története.

⁴⁾ Bazilovits, „Brevis not.“, tom. I, pag. 60 atsg.

Постійні зносини Тарасовича з Галичиною та галичанами, з якими він був в близьких стосунках, що так не подобалося князеві Ракоці,—неначе вказують на те, що Тарасович власне був походження галицького. Дуже часті перебування галичан в Мукачівському монастирі, резиденції нашого єпископа, як се видно з акту обвинувачення його Юрієм Ракоці¹⁾, тільки можуть підтвердити мою гадку про якісь родинні зв'язки його з Галичиною. Разом з тим можна гадати, що він себе зпочатку і почував на Угорській Україні-Руси людиною зовсім новою, не вповні ознайомленою з обставинами краю. Наслідком сього останнього він примушений був для ознайомлення зі своєю паствою зробити канонічну візитацію по своїй Мукачівській єпархії.

Ся канонічна візитація відбулася зараз же після вступлення його на Мукачівську катедру, зпочатку 1634-го року.

Підчас цієї своєї подорожі по Угорській Україні-Руси він міг докладно впевнитися в якій сумній моральній та економічній становищі знаходиться ся його українське духовенство. —Дуже можливо, що отся мізерна картина стану сього духовенства була одною з тих причин, які спонукали єпископа Василя подумати про переведення унії на Угорській Русі-Україні. Бо з переходом угорського духовенства в унію можна було з певністю гадати, що, як матеріальний, так і моральний, стан мусить поліпшитися. Разом з тим обіцянка поліпшення економічного стану духовенства могла явити ся для частини його духовенства й відомим імпульсом для скоршого переходу в унію.

Після цієї своєї подорожі він мусів упевнитися в доконечності в тім, що угорська церква була поставлена по за межами закону, була позбавлена найменшого захисту. Він дуже яскраво зрозумів і своє становище пастиря тої пастви, про котру „nullus curavit, nullus patrocinatus est causae Ruthenorum, utpote schismaticorum“,—бо з першого ж менту, коли він вступив на свій престол, він міг відчутти, чого коштувала йому протекція князя Ракоці, яка зробила його єпископом. Сам факт, що він зробив ся єпископом з ласки Ракоці відбивав від нього вільні рухи. Він міг робити тільки те, на що міг згодитися і що вказував йому робити володар Мукачева. Причём, з сумлінням єпископа та з повагою його сана абсолютно не лічили ся.

Коли попередники єпископа Василя, як ми бачили, не в силі були виносити сього понижуючого їх становища та, бувало, покидали свою катедру та паству, то при Тарасовичові се положення ще гірше відчувало ся. Уперше інколи хоч цісарі віденські замовили своє слово в обороні мукачівського владика, а тепер і того не було: Мукачево, як ми вище замітили, залежало безпосередньо від семиградського володаря, яким і був на сей час власник Мукачева, Юрій Ракоці. Таким чином для Тарасовича, обов'язаного своїм князеві Ракоці своїм призначенням на єпископську мукачівську катедру, се становище його могло межувати впрост з sui generis рабською залежністю від Ракоці, який взагалі не любив ні в чім себе стримувати і який разом зі своєю жінкою Сусанною Лорандфі довів монахів Свято-Миколаївського мукачівського монастиря до повного економічного знищення, одібравши від них все їх верховне майно.

От під впливом стех умов та вражінь, єпископ Василь й міг рішити ся на прийняття унії та на переведення її на Угорській Україні-Руси. Тим більше се необхідно здавало ся йому зробити, що могло се

¹⁾ Lucskay, „Historia Carp-Ruth“ (рукопис), t. II.

бути єдиним виходом для підняття українського кліру з його морального та економічного занепаду.

Унія вже кілька десятиліть жила в сусідстві, в Галичині, робила там деякі поспіхи, робила, певне, не раз попыти перейти ґраниці Угорської України, переходила їх (при Афанасії Крупецьким і взагалі таким чи иньшим способом знайомила зі собою угроруське православне духовенство, селянство та малочисленне православне міщанство. От тепер вона й могла прийняти під свій захист єпископа, який їй спочував, та дати йому піддержку в осягненню його цілей.

Окрім зовнішньої протекції, яку давала би унія угроруській церкві, Тарасович власне міг надіяти ся ще на те, що з прийняттям її, духовенство його одержить права,—рівні правам католицького духовенства. Одержання угроруськими священниками таких прав увільнило б їх та їхніх дітей та внуків від кріпацтва та сваволі поміщиків, від пониження їх з боку різних панських слуг; увільняло їх від податків та різних налогів і давало їм надію на наріз церковному причетові землі та право на збирання з парохіяна десятини. Слідком же за поліпшенням матеріяльного стану підняв ся би і моральний стан пастви.—Картини подібного добробуту угроруського духовенства під стелею унії, малювали йому, запевне, і єзуїти, з котрими єпископ Василій, безумовно міг бути знайомий ще з Галичини.

Рішивший ся перевести серед угрорусів унію, Тарасович знав, що його чекає,—він знав яка лютість його жде з боку князя Ракоці, він знав що великі неприємності його чекають, коли він себе оголосить уніятим. Він не міг строїти собі ілюзії з того, що йому зараз же допоможе католицька партія, бо коли вона мала силу в власній, мадярській Угрії, або володіннях католицьких магнатів в західній половині Угорської України, то не могло того бути в Мукачеві; де повним паном був навіть не магнат, а державець Ракоці, якого єпископ робив собі найлютіїшим ворогом, коли оголосив би себе прихильником католицизму та католиків, які були смертельними ворогами протестантів. Коли, значить, Тарасович рішив ся одверто объявити себе уніятим, то в тім можна добачити відому мужність сього єпископа і віру в ту справу, яку він розпочинав.

Почав він сю справу з шукання засобів що до реального її здійснення. Трохи згодом після свого затвердження на мукачівський катедрі, єпископ Василій, певне, з поради і за згодою деякоїсь невеликої частки свого духовенства, яка свідома була того, що готуєть ся в єпархії і сприяла ідеї унії,—відїзджає до міста угорського Ясо. Там на сей час мали свою резиденцію латинські Ягерські архієпископи. Бо саме місто Ягр було в той час заняте турками. От там-то Тарасович і веде свої переговори про прийняття унії та про переведення на унію і усеї його мукачівської єпархії¹⁾. Про зміст сих розмов мукачівського єпископа з латинським ягерським архієпископом джерела не залишили нам зовсім віяких даних.—Можливо, що там тоді вирабляв ся для Угорської Руси-України тільки початковий плян пропаґанди унії, який поступенево тільки міг переводити ся там. Очевидячки, спочатку мало ся на меті не виявляти сього пляну, а усіма способами дбати про те, щоб придбати попереду собі серед духовенства українського певних прихильників що-до унії, які могли б бути вже зі свого боку гарними її пропаґаторами. І вже тоді коли якась організація уніятської церкви складеть ся і, може, коли унія найде собі ґрунт і серед простого люду,—оголосити її і вийти на броне з

протестантами, а свідком за тим і з православними. Як що воно так ждало ся,—то не так склало ся.

Очевидячки, князь Ракоці мав доносчиків і серед близьких до єпископа Тарасовича осіб, позаяк лише тільки Тарасович відіхав до Ясо, як Ракоці довідав ся де і з якою метою відіхав єпископ. Се страшенно обурило самолюбного магната. Коли тільки Тарасович встиг повернути ся знову до Мукачева, Ракоці через коменданта своєї Мукачевської фортеці, капітана Івана Балінґа, дуже гостро звелів єпископові й не гадати про унію¹⁾. Ся рішуча заява князя Ракоці мала свої наслідки.—Тарасович зрозумів, що він абсолютно є оточений ворогами, що сї вороги його є навіть серед таких його близьких, на яких він звиряв свої таємниці—і які викрили його глибоко таємну думку про бажання запровадити унію. Тарасович зрозумів, що занадто поспішно та за-рано викрито було думку його про стремління його до унії. При сій нагоді, при сїм може випадковим для нього розкриттю його плянів—він побачив, що для справ унії необхідно було ще довше підготовляти ґрунт. Причїм він зрозумів, як трудно було на когось-будь покладати ся, та як необхідно було творити сю справу потаємно, страшенно обережно та більш тактовно, позаяк найменша необережність з його боку чи з боку тих, на котрих він звиряв ся могла звалити діло в-нівець. Трудна рада: проти сили єпископ Василій не в силах був йти, і може се була звичайна людська слабість, страх, а може се був крок відомого дипломатичного характеру, але єпископ скорив ся і знов мусїв визнати себе православним, зречи ся унії,—як каже наше історичне джерело: знов зробив ся *disunit'om*.

Але ся покора Василя Тарасовича в кожнім разі була зовнішнього характеру. Зостаючи ся зовнішньо як і уперш православним та займаючи ту саму мукачівську православну катедру, він тим часом, очевидно, не тільки не переставав провадити і далі свою уніятську справу, відшукуючи старанно засоби введення її в життє та ознайомлення з нею угорських українців. Так, ми бачимо, що в числі других обвинувачень його, йому інкримінувало ся в провину не тільки його зносини з Галичиною, куди він відсилав частку своїх доходів з Мукачівського монастиря¹⁾, але і те, що він приймав у себе в Мукачеві галицьке уніятське духовенство, а в Мукачівськїм монастирі тримає галицьких студентів (учеників галицького духовного семинара)²⁾.—Що се в дійсности могло бути отак, як говорить його обвинувачення, в тім не може бути ніякого сумніву. Тарасович зумисне міг старати ся приваблювати до себе, у свою спаржію галицьке уніятське духовен-

¹⁾ Lucskay (рукопис), „Hist. Carpatho-Ruth.“, t. II: в другому пункті підписаної Тарасовичем унії говорить ся: „Quod proventus monasterii ad reponendum extra regnum non transferet, pro uti hactenus quidquid corraderе licuit in Poloniam (до Галичини) transluit; verum ad restaurationem monasterii diligenter conservabit ad quod fide et juramento obligatus sit; secus privetur officio simpliciter absque processu addito quod quantum ad proventus monasterii, sic in vino, sivo in aliis, exillis honesta donaria suis bonevolis, quidem largiri possit, ac repositum extra monasterium ad alia loca non transferatur.....“.—Дозволю собі при сїм замітити, що як тут, так й в других актах Угорської Русі—України, які відносять ся до XVI—XVII століть, Галичина називаєть ся „Польшею“, а галичане-українці—„поляками“: ся державна та історична назва Галичини й галичан заховала ся й досі в угоруськїм народі. В ті часи Юрій Ракоці й тодішні угорські православні під словом „poloni“ розуміли й взагалі галицьких уніятів.

²⁾ Ibidem, tomus II: „Quod tot sacerdotes et polonos (галицьких) studiosos non interteneat sed indigenas instruat, aut duo, vel tres, si penes ipsum interteneantur docti viri, ii sufficiant; secus consumerentur proventus monasterii, et hoc ex Ruthenis et Valachis nisi tunc si Hungaros reperire non possent, ita et quod servitores et ministros“.

ство, котре під видом православного дійсно могло довести успішно сіяти зерна нової віри. Особливо з великим успіхом, як агітатори, могли бути використані студенти—теологи.—В звичаєві студентів того часу було те, що в вакаційні місяці вони переживали по монастирях, де їх завше охоче приймали,—бо ся молодь могла бути використана для різних потреб монастирських, на що вона охоче і сама йшла в сей вільний для неї від школи час,—от через віщо їх охоче і приймали там. Вони завше в такі місяці могли бути уживані на ролі дяків в монастирських церквах та в сусідніх парохіях, та і взагалі для усякої праці, включаючи навіть чорну працю що-до сільського господарства, як звозення сіна або снопів в літку *et cetera*. За се їм давали харч, а часами й деякий невеличкий доходець одержували, коли їм доводило ся випадково деякий час дякувати.—От такий то рухливий елемент і міг бути придатним для справи унії. Отеса молодь мала безпосередні зв'язки з селом, народом та сільським духовенством і звичайно могла провадити там те, що доручало ся їй його семинарським або виспим єпархіальним начальством. Отсим елементом, як можна припускати на підставі обвинувачення Тарасовича князем Ракоці, єпископ Тарасович, мабуть, користав ся в широких розмірах для своєї справи пропаганди унії.

Сі відносини мукачівського єпископа до галицького духовенства та Галичини не могли бути подобати ся князеві Ракоці. В Галичині в той час стали виявляти особливо інтенсивну діяльність єзуїти. Організація унійського монашества, над чим так странно піклував ся унійський Київський митрополит Вельямин-Іосиф Рутський, була тоді на кращім ступіні свого розвитку. Через се саме протестантам Угорської України повинно було кожду хвилину зостерігати ся пропаганди звідти католицтва та унії. Унія для протестантів була небезпечна з того погляду, що розповсюджуючи ся серед угорських православних, вона тим самим побільшувала сили їх ворогів, католиків. Звичайно, значить, що Ракоці та претестанти повинні були дуже підозріло відносити ся до кожного, хто має стосунки з Галичиною. Тим більше вони підозріло повинні були відносити ся до Тарасовича, який вже встиг виявити свій нахил до унії і в щирість якого вони не могли тепер вірити. За його рухами, за його діяльністю була вставлена капітаном Валінгом ціла система досліджування та шпіонажу¹⁾. А позаяк Тарасович мав ще й до того багато ворогів, то доноси на нього, які обвинувачували його більш несправедливо ніж правдиво в усякого роду переступках, могли розвивати ся до краю. Серед отсих ворогів єпископа, вільних та невольних, уперш усього ми бачимо монахів свято-Миколаївського мукачівського монастиря, в котрім резідував сам єпископ.—Монахи мукачівського монастиря були дуже незадоволені з Василія за те, що він дохідки з монастиря, якими звичайно користали ся разом з єпископом і монахи, він вивозить у Галичину (*extra regnum transferet*). Була незадоволена ним і якась частка білого духовенства, яка скаржилася на те, що єпископ, неначе б то, призначає велику таксацію за присвячення на священника²⁾. Але поскільки сі обвинувачення були справедливі страшенно трудно сказати, бо тоді такий час

¹⁾ Піказо, що Ракоці навіть в умові, яку примушений був підписати Тарасович при увільненню з в'язниці (1642 р.), наказує єпископові не метати людям, які доноси на него (Lucskag, „Historia Carpatho-Ruthenorum“, tomus II).

²⁾ Lucskag, „Nist. Carp.—Ruth.“, t. II, пункти обвинувачання: IV-ий пункт, з міст цього пункту цітував ся вище.

був, коли і за гроші свідків доставали, які могли свідчити і про те, чого вони ніколи сами не бачили, тим більше коли над головою стояв могутній Ракоці, якому, очевидно, залежало на тім, щоб усунути нелюбого єпископа з його посади. Але, зрештою правдивість указаних отут обвинувачень не є виключена, все се могло мати своє місце тоді. Взагалі для обвинувачень Тарасовича в приналежності до унії могло мати ся багато даних. Діяльність єпископа за дня користи унії в Угорській Україні не могла довго крити ся від певного ока Ракоці та повіреного в його справах капітана Балінґа. В кінці кінців і сам єпископ міг не дуже крити ся з сим, знаючи, що реальна праця над пропаґандою серед народа, коли вона дійсно починає набирати тіла та крови, не може не вийти назовні. Через те дуже можливо, що він мав деяку надію, що врешті на випадок особливо ворожого виступлення проти нього князя Ракоці за него може вступити ся католицька партія та цісарський Віденський двір, який в той час йшов зовсім поруч з католицькою реакцією. Але і про сі марення та надії єпископа на оборону двору та католиків знов такі міг знати Ракоці, що врешті могло розплатити та до щенту настроїти князя Ракоці проти Василя.

Усе се разом узятє привело до доконечного розриву князя Ракоці з Тарасовичем, який дуже сумно скінчив ся для останнього.—13-го грудня 1640-го року Тарасович раптово був заарештований без оказу йому обвинувачування¹⁾. Наказ заарештувати єпископа був даний Балінґом, для виконання чого був посланий військовий відділ на чолі з лейтенантом (hadnagy) Михайлом Товом в мукачівський монастир. В сей час Тарасович відправляв богослуження. Жовніри вломали ся до церкви, зупинили літургію, яку в той час виконував Василь, і навіть не давши йому скинути святительських його риз, заарештували його і залишивши його в єпископальних ризах перевели його до мукачівського замку, де єпископа Тарасовича було замкнено до в'язниці²⁾. Сей арешт єпископа викликав велику тривогу та обурення в угорським католицьким світі. Видатні члени католицької угорської партії рішили протестувати проти такого насильного учинку з боку Балінґа, безпосереднього виконавця замірів князя Ракоці. Вони почали уживати усяких заходів, щоб увільнити єпископа. В сю справу втрутив ся і віденський цісарський двір. Особливо горячу участь в долі Василя прийняв сам цісар Фердинанд III-ій, котрий оди з перших вступив ся за покровдженого єпископа. Цісар Фердинанд звернув ся з листом своїм, датованим 23-ім числом лютого 1641-го року в Регенсбурзі, до Балінґа, в яким просить про увільнення єпископа³⁾. Але Балінґ на сей лист цісаря зовсім не звернув ніякої уваги. Тоді цісар звертаєть ся з таким самим проханням і до самого Ракоці⁴⁾, робить деякі кроки до увільнення Тарасовича через угорського палатина, посилає врешті до Ракоці екстренного посла Жигмонта Ерші, котрому наказує прикласти усіх старань, щоб увільнити єпископа з в'язниці⁵⁾,—але все дарма.—Ракоці вперто не хотів навіть слухати про увільнення Тарасовича.

¹⁾ Szirmay. „Nofitia topoſ c. Z.“, pag 59.—Bazilovits, „Brev. not.“, I, p. 66 eqs 22—Lucskag, „Historia Carp.—Ruth.“, t. II.—Meszaros, „A Magyarországi oroszok“.

²⁾ Meszaros, K., „A Magyarországi oroszok“.—Bazilovits, „Brev. not.“, t. I, pag 66 et 22.

³⁾ Ibidem, tomus I, p. 66—67.

⁴⁾ Ibid t, p. 67—68.

⁵⁾ Ibid., I, p. 68—71.

Одночасно з протестом цісаря протестували проти насильства, заподіяного над єпископом—Стефан Варро, архідиякон латинської ягерської капітули ¹⁾, сабольцький архідиякон Іоан Маринич ²⁾, єпископ семігородський Стефан Зиманди ³⁾, але все дарма. Балінґа все це зовсім не порушило.—Навпаки він неначе в насмішку над безсилем проводарів католицької партії на місці заараштованого Тарасовича настановляє православним другого єпископа, на ім'я Порфірія Ардана ⁴⁾. Сей факт свавільного призначення Балінґом єпископа Ардана зайвий раз свідчить нам про те, в якім мізернім становищі були тоді православні Угорської України, коли долею їхньої церкви міг розпоряджувати ся не тільки сам державець Ракоці або і взагалі магнати, але і такі їхні офіціяли—шляхта, як Балінґ. Про особу Порфірія Адрана, крім того, що його було призначено на єпископа Балінґом, та що йому призначено було одержувати від кожної церкви по два золотих (*titulo cathedratici*) і що єпископував він в угорській Україні від 1640-го до 1643-го року ⁵⁾, наші джерела нам зовсім нічого не говорять.

Тільки в 1642-ім році (12-квітня) цісареві Фердинанду вдало ся, врешті, увільнити Тарасовича з в'язниці. Все рухоме та нерухоме майно його, яке було конфісковано в нього в час його арешту, було тепер йому повернено ⁶⁾. І він вічного не передбачаючи, знов був вернувся на мешкання до своєї попередньої єпископальної резиденції в Мукачівськiм монастирі. Але лише він з'явив ся там, як Балінґ згадав про старе. Він не тільки не дав йому ніякої можності вести єпархіяльної справи та взагалі вступити до своїх архіпастирських обов'язків, але наказав йому зовсім залишити Мукачівський монастир і забирати ся з Мукачеза ⁷⁾. І от, каже історик, для Тарасовича знов „*redit calamitatum nova tempestas!*“ Ся „*nova tempestas*“ починаєть ся перепискою Фердинанда з Ракоці, який знов стає в обороні нещасного гонимого єпископа і просить князя Ракоці залишити Тарасовича на Мукачівській катедрі і не ставити йому перепон для виконання його юрисдикції в діотії єпархії ⁸⁾. Але на сей раз Ракоці не згодив ся на таку пропозицію цісаря. Тарасович був вигнаний з Мукачівського монастиря, причім він утратив значну частину його майна.

Гонимий, позбавлений сану, майна та хати Василій Тарасович зовсім не знав би, де йому прихилити свою голову та як надалі жити, коли б про його існування не потурбував ся цісар Фердинанд. Цісарською грамотою від 29-го квітня 1643-го року йому була надана щорічна пенсія в кількості двохсот рейнських фльоринів, котру він повинен був отримувати зі Спішської комори ⁹⁾. Для його житла йому був наданий Кало, се невеличке містечко в Сабольцькiм комітаті. Пригноблений ударами долі, приголомшений морально та фізично, Тарасович прожив після того не довго. По пяти роках свого вигнання з Угорської України, загублений, залишений та забутий усіма помер єпископ Василій в місті Кало в день 13 серпня 1648 року.

¹⁾ Ib., I, 71—73.

²⁾ Hodinka Antal, „Munkácsi Görög-katolikus püspökség története“,—a püspökség külsőtörténete.

³⁾ Bazilovits, „Br. not.“, I, 76—77.

⁴⁾ Дулишк., „Ист. ч. Уч.-р.“, II, стор. 82.

⁵⁾ Ibidem, II, 91.

⁶⁾ Pelesch, „Geschichte der Union...“, Bd. II, S. 358.

⁷⁾ Bazilowits, „Br. not.“, том. I, 78.

⁸⁾ Ibid., I, p. 78, s. 22.

⁹⁾ Szirmai Ant., „Notitia topogr.“, p. 58.—Bazilowits, „B. not.“, I, 66, at 80 sz 22.

Що ж торкається того обвинувачення, яке виставив проти єпископа кн. Ракоці і духовенство, неначе б то він багато брав за висвячення в сан священницький, то в с'їм не трудно його виправдати, в той час єпископ не тільки не отримував ніякої платні від уряду, але дуже часто в ті бурні часи був позбавлений і доходів з духовенства, а коли врешті були від нього відняті єпископальні маєтки, то він і зовсім залишався без усяких грошових засобів до життя.

Роля Тарасовича в історії церкви Угорської України містить ся в тім, що він перший в Угорській Україні підняв гасло унії. Коли в Земплінській комітаті унія була зв'язана з діяльністю Афанасія Крупецького, то в других комітатах Угорської України, особливо в східних, вона стала відомою серед духовенства і частини народу з причини Тарасовича. Засобом до її популяризації, могли служити галицькі священники, які, очевидно, приймали ся Тарасовичем на Угорську Україну в великій кількості, та студенти теології. Що ся уніятська діяльність мала не аби які успіхи на Угорській Україні, видно з того, що зараз же після смерті Тарасовичової угороруські священники в кількості 63 чоловік на чолі з Парфенієм Ротошинським, зібравши ся в 1649-ім році 23-го квітня в день святого великомученика Юрія на собор до Ужгороду, оголосили себе уніятами.

Зазевне в той час була далесю більша кількість священників, які спочували розвиткові на Угорській Україні унії, але, мабуть, на перших порах вони не всі відважили ся оголосити себе уніятами. Нещаслива доля Тарасовича та пум, який був піднятий католиками в зв'язку з арештом сього єпископа, також служили відомим засобом до популяризації унії серед угорорусинів,—звертали увагу самого народу те, що в сфері його церковного життя щось коїть ся. Дуже можливо, що і серед народу дехто прийняв тоді унію. Особливо сього можна було чекати з боку окремих православних міщан, які будучи тоді в самім вирі релігійних хвилювань, могли мати спробу познайомити ся з унією та прийняти її.

Після смерті Василія Тарасовича унія на Угорщині продовжувала розповсюджувати ся; але се розповсюдження унії прийняло в той час другий вже характер ніж при Тарасовичові, позаяк унія починає піддержувати ся сильною католицькою реакцією і з половини XVII-го століття переходить від оборончої позиції до наступальної. Однак, не дивлячись на політичні успіхи, унія і опісля не могла довго ще притягти до свого лона більш ширших народніх верств, українського селянства. Більш глибока пропаганда унії серед народу почала ся тільки в другій половині XVII-го віку, коли за сю справу взяв ся знаменитий кардинал граф Леопольд Колонич, про якого ми згадували вище. Він надав тоді Угорській Україні єпископа Іосифа-де-Камеліса, який і поставив справу унії на певний ґрунт. Тільки з приходом сього останнього (в 1689-ім році) в Угорській Україні-Руси починається правильна організація уніятської церкви і повсемісне систематичне розповсюдження унії.

Михайло Мочульський.

Кн. Микола Андреевич Цертелєв.

Біографічно-літературний нарис.

Около половини, головню, в останніх двох десятиліттях XVIII віку, починаєть ся в російській літературі шуканне за народніми основами. На новий, народній шлях повернули Росію науково-літературні течії на заході, а потім славянське відродження. Ключі повороту до народности, „природної поезії“ та обнови літератури народніми елементами знайшли в Росії, живий відгомін. І не дивота: нива під посів нових науково-літературних ідей була в Росії підготована. Правда, кріпостне право відгородило було поміщиків від селян і зробило з тих двох суспільних верств два різні племена; давили їх і допускали ся супроти них безкарних злочинів; але в XVIII віді було ще стільки простоти та грубоватости побуту в російських панів, що пани, навіть визначні, не були далекі від „народности“; освіта дворянства стояла ще так низько, що більшість дворян була „люди неграмотикальные и никакихъ исторій отъ роду нечитывавшіе“ й їхній світогляд майже нічим не ріжнив ся від народнього: вони вірили в чари, забабони, замови, зберігали народні звичаї, обряди, викопували релігійні практики, подібно, як селяне, й „страстно любили пѣсни, качели, хороводи и всякія (т. е. деревенскія) ягрища“. Чималу роль у зближенню панів до простолюдина відіграли також: учителі з дворових, „дядьки“ та няні (напр. Пушкіна), що творили посереднє звено, через яке етнографічні форми доходили і до дворянських сфер. Безпосередний звязок з простим народом очевидний не лише в людях „неграмотикальных“, але й у людях тої сфери, що вже були „грамотикальны“ і працювали на літературнім полі (напр. В. Майков, Аблесімов, Мих. Попов, Н. А. Львов і инші).

Народня казка, народній переклад, народня пісня поволі надривають коріньє російському псевдо-клясицизмові. Народні, билінні та казкові герої поволі вибирають із трагедій античних грецьких та римських героїв; в комедію поволі просовуєть ся струя просто народнього життя; зміст російської книжки поволі оживляють: мітольоґічна старовина, народня казка та народня пісня.

Почестне місце в літературнім русі, що мав на меті поворот до народности здобув собі талановитий письменник Михайло Дмитрієвич Чулков (ум. 1793 р.), московський студент і пізнійший секретар сенату, веселий оповідач і любитель народньої старовини та поезії. Він видав у 1770—74 р.р. у Петрограді „Собраніє разнихъ пѣсень“, в чотирьох частях. Друге виданнє тих пісень появило ся, вже без імени Чул-

кова, в шести частих¹⁾, і відоме як „Новиковский писенникъ“. Збірник Чулкова містив у собі пісні або романси тодішніх авторів і багато пісень чисто народніх, що вперше появили ся у него друком. Книга подобала ся, на що вказують її повторені видання та інші збірники подібного характеру.

В 1780—83 рр. Чулков видав у Москві, в університетській друкарні Н. Новікова, „Русскія сказки, содержащія древнѣйшія повѣствованія о славныхъ богатыряхъ, сказки народныя и прочія оставшіяся чрезъ пересказываніе въ памяти приключенія“.

В 1782 році той же самий письменник видав „Словарь русскихъ суевѣрій“, який появил ся в Москві, в 1786 році, в доповненім виді п. з. „Абевега русскихъ суевѣрій, идолопоклонническихъ жертвоприношеній, свадебныхъ простонародныхъ обрядовъ, колдовства, шиманства и проч.“

До книг Чулкова, очевидно, не можна прикладати новочасної наукової мірки. Народні пісні²⁾, що містять ся в його збірнику, надруковані не з власних, тільки з чужих записів, і то в додатку попсованих, „такъ что индѣ ни стиха, ни *риемы*, ниже мысли узнать было можно“, наслідком чого автор мусів реставрувати деякі тексти та підкрашувати їх і через те ті тексти подекуди вважати належить швидче продуктом його творчості ніж народу. Літературна заслуга Чулкова, як видавця „Собранія разныхъ пѣсень“, у тім головнo, що він перший відважив ся поставити народні пісні рядом із творами „знаменитихъ писателей“ псевдоклясиків і вперше—побіч підроблених—надрукував багато добрих, деколи навіть прекрасних, текстів. Етнографічна вартість „Сказокъ“ Чулкова майже ніяка. Видавець, як видно з його „извѣстія“, знав, що „романы и сказки... удостоились... въ новѣйшія времена у просвѣщеннѣйшихъ народовъ... оныхъ собраніемъ и изданіемъ въ печать“ і тому й сам забавив випустити в світ книжку, „содержащую въ себѣ отчасти повѣствованія, которые разсказываются въ *каждой харчевнѣ*, з наміром зберегти „русскія древности“, що zostались „только въ памяти“, на жаль, він для реставрації „русской древности“ взяв собі за взірець „Синю бібліотеку“ („Bibliothèque Bleue“) та берлінську збірку лицарських романів і пересипав „сказки народныя“ фантастичними історіями в дусі чародійних лицарських романів та оригінальними побутовими оповіданнями („О новомодномъ дворянинѣ“, „Два брата соперника“, „Досадное положеніе“) так, що в його книзі для „русской древности“ майже не zostало ся місця. З поміж праць Чулкова³⁾ за першу чисто етнографічну пробу сього часу вважається тільки „Абевега русскихъ суевѣрій“. Хоча й ся книга не без хиб, все-ж таки в ній зібрано й докладно описано багато дійсних народніх звичаїв. Недаром Афанасев користувався матеріалом із „Абевега“ в своїх етнографічних працях, особливо, в книзі „Поэтические воззрѣнія славянъ на природу“⁴⁾.

¹⁾ Новое и полное собраніе російскихъ пѣсень; содержащее в себѣ Пѣсни Любовныя, Пастушескія, Шутливыя, Простонародныя, Хоральныя, Свадебныя, Святочные, съ присовокупленіемъ Пѣсень изъ равныхъ Російскихъ Оперъ и Комедій“. В Москві, в університетській друкарні у Н. Новікова, 1780—81. Шість частин. Пізнійше „Собраніе разныхъ Пѣсень“ вийшло „вторимъ тисненіемъ“ теж у Москві, в друкарні при театрі у Хр. Клаудія, в 1788 р.

²⁾ Сахаров начислив із 800 всіх пісень—336 народніх.

³⁾ Того же Чулкова: „Пересмѣшникъ, или Славянскія сказки“, 5 частей Москва. 1783—85; 3-те вид. М. 1789.

⁴⁾ А. Тыцянъ. Изученія русской народности. („Вѣстникъ Европы“, 1881 р., т. VI, ст. 337—345.

З огляду на свідомий інтерес до народної поезії та мелодії має особливо важне значіння в російській літературі книжка, що вийшла в Петербурзі в 1790 році п. з. „Собрание русских народных пѣсень съ ихъ голосами, положенныхъ на музыку Иваномъ Прачемъ“. Деякі, в тім числі А. Пипін, приписували редакцію того збірника виключно Прачу. М. Дашкевич спростував ту помилку, опираючися на слова поета Державіна. По свідощтву того останнього Прач „совсѣмъ не зналъ русскаго языка, и не могъ разумѣть ни характера, ни красоть тѣхъ пѣсень, а клалъ только слова на ноты по объявленію Львова“ (Соч. Державина, VII, вид. В. К. Гротъ, 605), противно Н. А. Львов був чоловіком високої освіти, подорожував не раз по західній Європі, знав західні літератури, певне цікавився захопленням під ту пору на Заході народною словесністю і під впливом того захоплення „любилъ русское природное стихотворство, самъ писалъ стихи, а особенно в простонародномъ вкусѣ былъ неподражаемъ“ (ibid., II, 462): Львов отже зібрав народні пісні й по його ініціативі вони були положені на ноту придворним капельмейстером Іваном Прачем. У пізнійших виданнях (друге видання, в двох частих, вийшло в 1806 році; третє в 1815 році) збірник Львова-Прача обіймав около 150 пісень. У передмові до збірника Львов говорить про характер, мелодію та подібність російських пісень до старинних грецьких, підносить значіння пісень „для самой философіи“ і сподівається ся, що збірник стане багатим джерелом для музикальних талантів. „Собрание русскихъ народныхъ пѣсень...“ цінне для етнографії тим, що редактори ужили всяких зусиль, аби по можности докладно записати народню мелодію. „Сохранивъ, такимъ образомъ,—запевняє Львов у передмові—все свойство народного русскаго пѣтія, собрание сіе имѣетъ и все достоинство подлинника: простота и чѣлость онаго ни украшеніемъ музыкальнымъ, ни поправками иногда странной мелодіи нигдѣ не нарушены“¹⁾.

До неспілих, можна навіть сказати, посвідомих етнографічних проб належить зачислити: Попова „Описание славянскаго баснословія“ (1768), складжене для „увеселенія читателей“ і „больше для стихотворцевъ, нежели для историковъ“²⁾; приповідки Богдановича, попсовані літературними поправками та И. И. Дмитрієва збірник народних пісень, ним же підкраплених³⁾.

Рівночасно з виданнями Чулкова появляють ся в Росії перші „народні“ опери: „Анюта“ Мих. Попова (поставлена вперше в 1772 р. з музикою Өомина); „Мельникъ“ Аблесімова (1779); „Перерожденіе“ та „Гостинный дворъ“ Михайла Матинського 1777, 1787). Народній елемент по волі промощує собі дорогу й до иньшого рода літературних творів. Письменники, як фон-Візіп, Новіков, Радіщев. Н. Львов, Державін, Карамзін і инші, з талантом уводять у свої твори деякі риси мужицького побуту та елементи просто народної мови⁴⁾.

В 1800 році ґр. А. І. Мусін-Пушкін опублікував пам'ятник старої русько-української поезії „Слово о полку Ігора“. Сей пам'ятник викликав загальний ентузіазм, а слідом за ним і наукові коментарі та переклади. Довго російські вчені не могли, як слід, зрозуміти ані його мови, ані стилю, ані значіння. „Слово“ вважало ся з початку за „ирои-

¹⁾ Н. И. Дашкевичъ. Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: „Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія“, ст. 113—114. А. Пыпинъ, *op. cit.*, 345—346.

²⁾ А. Пыпинъ, *op. cit.*, 348.

³⁾ А. Н. Пыпинъ, *Исторія русской литературы*. („Петербургъ. 1899, III, ст. 112

⁴⁾ А. Пыпинъ, *Изуч. русс. народн.*, ст. 346—347 і Дашкевич, *op. cit.*, ст. 114—115

ческою поему" в псевдо-клясичнім роді і що йно пізнійше вчені почали трактувати його як твір старої руської поезії.

Не встиг іще притупити ся ентузіазм з приводу „Слова о Полку Ігоря“, як у 1804 році появилася збірка Кіпрі Данілова, п. з. „Древнія русскія стихотворенія“. В 1818 році Калайдович передрукував сей збірник, пропустивши в ній вісім пісень, як „неблагопристойных“ і „стихъ о Голубиной Книгѣ“, як „неприличный по смѣшенію духовныхъ вещей съ простонароднымъ разказомъ“. Видавець дозволив собі у своїй публікації означити деякі сороміцькі місця точками та поробити „небольшія поправки при явныхъ ошибкахъ писца“; зрештою він запевняв, що „сверхъ означенныхъ выше поправокъ, ничего не прибавлено и не опущено, какъ у перваго издателя, дѣлавшаго произвольныя въ стихахъ прибавленія и сокращенія“. Калайдович дивився на биліни, як на „стихотворенія“, з псевдо-клясичної точки погляду, але цинив їх і відносив їх початок до померклих часів.

Пішков один із перших у Росії підкреслив значінне народньої поезії в 1811 році в своїх „Разговорахъ о словесности между двумя лицами, Азъ и Бука“. Вже Тредяковський шукав доказів для тоїчної будови вірша в народніх піснях. Згодом перекладачі Гомера дають першенство розмірові старовинних російських пісень перед гексаметром. Капніст силкується „вводити въ высокую поэзію простонародныхъ русскихъ пѣсень метры“. Одночасно з Капністом цікавлять ся будовою вірша і „руськимъ складом“ Радіщев і А. Х. Востоков і навіть пишуть свої твори тим-же розміром. Їх слідом пішов Гнідич, перекладаючи Оссіяна; за духом моди пішов також Батюшков.

У 1814 і 1815 р.р. вийшла „Мала простонародна славяно-сербська пјеснарица“ Караджіча. В 1819 році відвідав Караджіч Росію й навізав зносини з російськими вченими та письменниками. В 1823 році він присвятив другу книгу, другого свого видання сербських народніх пісень г-р. Миколі Румянцеву. Вук Стефанович перший звернув увагу росіян на народні пісні славянських племен і підбадьорив чехів та словаків до збирання своїх пісень.

У 1817 році Венцель Ганка наповнив серця своїх земляків національною гордістю відкриттям „Краледворського рукопису“ та „Суду Любуші“. Хоча вчені показали пізнійше, що опубліковані Ганкою рукописи, не що инше, як зручна містифікація, все-ж таки псевдо-пам'ятники чеської старовини не тільки розбудили полум'яний патріотизм у чехів і відіграли чималу роль у їх національному відродженню, але довгий час вони являли ся осередком, з якого розбігали ся теплі, життєдайні проміні по цілій Славянщині. Псевдо-пам'ятники Ганки появили ся в Росії в 1820 році в перекладі й підтримували цікавість до славянського літературного відродження. В 1822 році вийшов збірник Челяковського п. з. „Slovanské národní písně“, в яким були поміщені також російські пісні (25) і українські думки (5). В 1823 році Кошляк надрукував перший випуск збірника п. з. „Písně světské lidu slovanského v Uhrách“. В 1825 році появили ся „Простонародныя пѣсни нынѣшнихъ грековъ, съ подлинникомъ, изд. и перевед. въ стихахъ, съ прибавленіемъ введенія, сравненія ихъ съ простонародными пѣснями русскими и примѣч. Н. Гнѣдичемъ“.¹⁾

¹⁾ Н. П. Далкевичъ, *op. cit.*, 116—118 і 105 А. Н. Пыпинъ, *Исторія русской литературы*, III, ст. 116—117. *Исторія русской литературы XIX в.* Издание Т-во „Миръ“

Відгуки славянського відродження доходили до Росії, в десятих і двадцятих роках XIX в., також через Польщу, з якою росіяне жили тоді в згоді й піддержували з нею літературні зв'язки¹⁾.

Санкцію на введення з народньої словесности сюжетів до російської (1814 р.) літератури дав геній Росії. А. Пушкін, поезією „Казакъ“ в основу якої увійшла українська народня пісня „З-за гори-гори“ та поемою „Русланъ и Людмила (1820), збудованою на простонародніх російських оповіданнях. Славянські симпатії знайшли конкретну форму в тайнім товаристві „Соединенныхъ славянъ“, що в 20 роках XIX ст. було основане в осередку ліберального молодого покоління будучих декабристів²⁾.

У погові за народніми основами російські літературні діячі знаходили по дорозі скарби української народньої словесности. Вони дуже радо брали і заносили до своєї національної скрині. Особливо подобала ся Росіянам українська народня пісня. Вона не спочивала в скрині але радувала російське серце і мужиків і вельмож і коронованих осіб.

Як давно популярна українська народня пісня поміж росіянами на те нема певних звісток. М. Сумцов думає, що вона по Росії лунала вже в XVII віці, безперечно в другій його половині, коли багато українців перебрало ся в Москву на різні духовні посади. Виразні сліди її популярности ми стрічаємо в XVIII віці.

В XVII віці українці співали в московських церковних хорах. У XVIII віці українська народня пісня ввійшла вже в таку моду, що, як показує збірник Янькова з 1749 року, складалась була приповідка: „русакъ до читанья, казакъ до співанья“. В Глухові існувала навіть школа для підготовки співаків для Петрограду.

В XVIII віці держали бандуристів царі й вельможі При Київським генерал-губернаторі співав Рихлівський, прозваний Бандуркою. В першій половині XVIII віку українською піснею розважав серце парівни Єлисавети Петровни—бандурист сліпець Григ. Мих. Любисток. Він був навіть „пожалован в дворяне“ в 1743 році й купив собі маєток у Лубенщині.

В 1776 році царський гуслир, українець Василь Трутовський видав „Собрание русскихъ простихъ пѣсенъ съ нотами“. Друге видання того збірника появило ся в 1782, а третє в 1796 році. Українські пісні (М. Сумцов начислив 20) увійшли в 3 і 4 частину збірника. Пісня „На бережку у ставка“, як найбільш любима, була видана Трутовським у Москві, в 1792 році окремою книжкою т. зв. „Малоросійская пѣсня на бережку у ставка съ полнымъ хоромъ, со всею вокальною и инструментальною музыкою“. Поміж чисто-народніми українськими піснями в збірнику Трутовського було чимало й штучних пісень, складених письменниками на ґрунті народньої творчости вир. про „Чайку“ („Ой біда, біда чайці небозі“), яку радо слухала цариця Катерина й ухвалила її видання³⁾. В 1792 році надруковано пісню Антона Голо-

¹⁾ Гл. близька: А. Н. Пыпинъ. Исторія русской этнографіи. С. Петербургъ, 1891, т. III, ст. 114—119.

²⁾ Н. П. Дашкевичъ, ст. 118—119 Пыпинъ, Ист. русс. лит., III, ст. 118 і Самцовъ Малютки, ст. 89.

³⁾ Проф. Н. Сумцов. Малютки з життя українського народнього слова. Харків, 1910 р., ст. 87, 75—76, 37 і 60—62.

Пісню про „Чайку“, надрукував М. Максимович, як народню, в своїм збірнику, що вийшов у Москві в 1827 році, т. з. „Малоросійскія пѣсни“, на ст. 11—13. Кн. Цертелєв мав намір помістити її в своїм „Опытъ“, але пізніше пропустив її. Авторство пісні про „Чайку“ приписували Богд. Хмельницькому (Цертелєв і Максимович), Мазепі („Ист. Русовъ“) і гетьману Калишівському (Балтиш-Камепський).

ватого „Ой годі нам журити ся“ яку співали козаки в тім же році на чорноморському святі.

Українські народні пісні стрічасмо теж у збірнику пісень Чулкова, в „Новіковськѣм пісеннику, в „Собраніи русскихъ народныхъ пѣсен“... Львова-Прача, в пісеннику „Молодчикъ съ молодкою на гуляньѣ съ пѣсеньками“ (1790 р.), в граматиці А. Павловського (1818 р.; „Гомін, гомін по дуброві“); в пісеннику П. Ш. (1819)¹⁾; в рукописах ХVІІІ віку, до 1729 р. і пізнійших. В. Перетц, знайшов багато українських пісень, перероблених на російський лад.

У літературно-науковій атмосфері, що панувала в Росії в останніх десятиліттях, ХVІІІ і перших десятиліттях ХІХ віку виріс кн. Микола Андреевич Цертелев, про якого життя та діяльність ми беремося писати; тому то, для зрозуміння його літературної фізіономії, ми попрабували, хоч грубими штрихами, нарисувати образок розвитку в російській літературі та науці любови до рідної старовини та словесности, аж до його часів та показати на традиційну популярність укр. пісень в рос. суспільности. Кн. Цертелев, що правда, скромна та позабута фігура в російській літературі, але він цікавий тим власне, що в його писаннях у мініатурі відбилися ті літературно-наукові течії, що перехрещувалися в Росії і про які в нас що йно була мова.

З українською літературою зв'язане ім'я кн. Цертелева через те, що він відчув красу української народної пісні, зрозумів її літературну вагу і перший видав збірник українських дум.

II.

Про життя кн. Миколи Андреевича Цертелева мало що нам відомо. Він родився в Полтавській губернії, в Хоролі²⁾. Як можна здогадувати, його рід походив із Кавказу, з грузинських князів³⁾. Микола Андреевич počував себе Великоросом⁴⁾, університетські студії він скінчив у Москві в 1814 році⁵⁾. Дитинячий і молодечий вік провів він у Полтавині. Українська природа й українська народна словесність зробили на ній сильно, незатерте враження. „Судьба давно уже оттолкнула меня отъ родины,—писав він у Гамбов листи з 12 мая 1825 року до редактора „Влагонамѣреннаго“, А. Ізмайлова,—однако я помню еще не только видѣнные мною предметы, но самые звуки, поражавшіе меня въ дѣтствѣ; помню многія пѣсни и пословицы: хранилище народныхъ мыслей и чувствованій—первыя впечатлѣнія неизгладимы⁶⁾“.

¹⁾ Н. Сумцов, ст. 87; А. Пыпинъ. Изуч. рус. народн. пѣсенъ („Вѣст. Евр.“, 1881, т. VI, ст. 345) і Історія русск. этнографіи, 1891, т. III, ст. 11 і 310 та Б. Грінченко. Литература Украинскаго фольклора, ст. 6. Пісню „Гомін, гомін по дуброві“ (ст. 5—6) надрукував М. Максимович у згаданім збірнику „Малороссійскія пѣсни“. В пісеннику П. Ш., що вийшов у Петрограді в 1819 році, в друкарні І. Глазунова п. з. „Новѣйшій всеобщій и полный пѣсенникъ, или собраніе всѣхъ употребительныхъ, доселѣ нѣвѣстныхъ новыхъ і старыхъ отборныхъ пѣсенъ лучшихъ въ семь родѣ сочинителей, въ шести частяхъ съ присовокупленіємъ арій и хоровъ пѣть оперъ и пр.“ містять ся в другій частині, відд. 2: „Пѣсни малороссійскія“ (ст. 147—175. № 148—186).

²⁾ П. Ф. Павловскій. Краткій біографіческій словарь ученыхъ и писателей Полтавскаго губерніи съ половины ХVІІІ вѣка. Полтава, 1912, ст. 217.

³⁾ Д. Н. Багалій (Н. О. Сумцовъ В. П. Бузаскутъ). Краткій очеркъ історіи Харьковского университета (1805—1905). Харьков, 1906 г., ст. 126. Прізвище Цертелева звучало первісно „Церетелі“; пізнійше воно зросійшило ся на „Цертелев“ (той форма притримуєть ся П. Безсонов); сам етнограф підписував ся „князь Цертелев“.

⁴⁾ Видно з духа його писань.

⁵⁾ П. Ф. Павловскій, оп. сѣт., ст. 217. П. Безсоновъ. „Вѣстникъ Европы“. Петербургъ, 1870, кн. VI, июль, ст. 868.

⁶⁾ „Влагонамѣренный“. Журналъ словесности и нравовъ, издаваемый А. Измайловымъ. Часть XXX. Санктпетербургъ, 1825 г., № XX, ст. 216.

На українські симпатії кн. Цертелєва та на його любов до української народної пісні окрім споминок з дитинства могли мати чималый вплив і, певне, мали: Дмитро Прокофєвич Трощинський, Василь Василєвич Капніст і Василь Гоголь, батько Миколи.

Дмитро Трощинський¹⁾ український шляхтич, якого предки від XVI в. служили в Запорозжській Січч, жив у селі Кибенцях, Миргородського повіту, від 1806 до 1814 р. і від 1822 до своєї смерті, себ-то до 1829 року. Оселя Трощинського була свого роду осередком для любителів української старовини. Недалеко Кибенців жили: в селі Василєвці Василь Гоголь, батько геніального Миколи; в селі Обуховці поет Василь Капніст і в близькім сусідстві молодий кн. Микола Цертелєв.

Василь Гоголь був вельми популярний чоловік у Полтавщині. Він умів про що будь оповідати цікаво, дотепно, з правдивим українським гумором; у него був акторський талант і сам він пробував писати комедії. Загалом, в него були гарні товариські прикмети, і тому Полтавці любили його й радо витали в себе, дома. Гоголь в часі вродив Миколи був колежським асесором, „що в провінції,—говорить П. Куліш,—іще в тодішній провінції, було рішучим доказом—достойнства ума і бувалости та службової діяльності. Се вже одно заставляє нас здогадувати ся в нім певного ступня освіти—теоретичної, або практичної, все одно“. З Трощинським жив Василь Гоголь у сердечній

¹⁾ Трощинський (1754—1829) — відомий російський діяч вельмож. Завдяки його дядька архімандрита Амфілохія, він був поміщений в Київській духовній академії. Після укінчення наук він вступив на службу до „Малорос. Коллегії“. Полковим писарем він зістав у 1773 р. В тім часі пізнав його кн. Микола Васил. Рєпнїн, який був призначений у 1775 р. падавчачим, новоповтаєним послом у Константинополь, і взяв його до себе на секретаря. Від того часу до 2-гої турецької війни Трощинський не розстав ся з кн. Рєпнїним, який управляв після повороту до Росії ріжними губерніями і намісництвами. При нім дослужив ся Трощинський в 1786 р. чину Колежського совітника.

В часі подорожі цар. Катерини II на Крим (1787 р.) кн. М. В. Рєпнїн рекомендував його кн. Безбородько. В 1793 р. Трощинський був призначений членом головної поштової управл і штатс-секретарем цар. Катерини II. Кн. Цертелєв розповів Н. Грогу цікавий анекдот про те призначення. Коли опорожнило ся місце секретаря царниці, вона просила Безбородьку, аби той знайшов їй відповідного чоловіка на те місце. Кн. Безбородько показав на свого земляка, Трощинського, і цариця згодилась на його пропозицію. На першій докладі Трощинського вона подарувала йому 1700 душ (досі в нього було тільки 30 душ). На його питання чим він заслужив собі таку ласку, Катерина II відповіла: „я слыхала о вашей честности: вы новомъ мѣстѣ вы встрѣтите много искушеній, а я хочу, чтобы вы оставались честины“. В 1796 р. царниці подарувала йому містечко Кагарлик у Київській губернії, все Кагарликське староство, а також староства Вербовецьке і Хрєптівське в Подільській губернії. Трощинський товаришув ім. Павлу на коронацію в Москву і був призначений ним сенатором та членом ради при „воспитательномъ обществѣ благородныхъ дѣвицъ“. Цар Павло подарував йому в Воронежській губернії Верхню Тишанку і село Искорецъ з 30 тис. десятин землі і 2000 душ. Александр I призначив Трощинського членом „государствополнаго совѣта“ і головним директором пошт, а при установленю міністерств — міністром „удѣловъ“. Міністерський фотель займав Трощинський від 1802—1806 в.; опісля подав ся до дімсії і жив у селі Кибенцях, в *Полтавській губернії, Миргородського повіту* (від 1806 до 1814 р.). Від 1814—1817 р. був Трощинський міністром справедливости. Покинувши міністерство, він п'ять років зостав ся ще в Петрограді. Опісля жив він до смерті в селі Кибенцях в оточенню земляків. Особливо любив він Василя Гоголя, якого сина, Миколу, помістив був безплатно в Ніжинській гімназії. Трощинський придержував ся українських звичаїв. Після його смерті зостала ся богата бібліотека і колекції картин, зброї, старинних монет, медалів, табакерок та рідкостей, як бюрко королеви Марії Антуанети, її порцеляновий годинник, свічник й т. ин. (Дмитрій Прокофєвич Трощинський „Русская Старина“, 1892, июль. ст. 641—652: стаття без підпису і Я. Грот. Жизнь Державина. СПб., 1880, ст. 626—627.

приятелі. Обидва приятелі, як оповідають, відкрили в собі багато рідного, багато спільного, багато однако цікавого. Між иньшим Василь Гоголь завів був у Кибенцях для звеселення серця Трошинського домашній театр, у яким давалися українські пєси. В репертуарі того театру знаходилася також рукописна комедія Грібєєдова „Горе от ума“. Чи театр була власна забаганка Трошинського, говорить Куліш, чи батько Миколі Гоголя придумав для свого патрона нову забаву—не знаємо, тільки старик-Гоголь був директором того театру й головним його актором. Того ще мало: він ставив на сцену власні пєси, на українській мові. З тих пєс звісні нам дві: „Собака-Вівця“ та „Роман і Параска“, инакше „Простак, або хитрість жінки, перехитрена солдатом“¹.

Ще й те треба мати на увазі, що Трошинський походив із часів цар. Катерини II і за прикладом тодішних вельмож любив тримати при собі жартунів, і слухати українських пісень під звук бандури.

Куліш думає, що в пєсі Василя Гоголя „Простак“ дієві особи Роман та Параска—се навіть фотографії з людей, що жили в домі Трошинського і своїм поведенням (Роман—тупоумний; Параска—прудка та хитра жінка, що водила мужа за ніс приносили що день сердечний сміх атому панові²).

Про те, що кн. Цертелєв був знайомий з Трошинським і бував гостем у його домі, свідчать слова самого Цертелєва. В відкритім листі до М. Максимовича він пише з Тамбова дня 16 марта 1827 року: „Въ 1814-мъ году слышалъ я двухъ слѣпцовъ, и одинъ изъ нихъ удивилъ меня: это былъ простой казакъ лѣтъ около 50. Ему велѣли воспѣть хвалу одному почтенному вельможѣ. Слѣпецъ, подумавъ не болѣе минути и сдѣлавъ нѣсколько прелюдій на многострунной бандурѣ, началъ пѣть довольно правильными силлабическими стихами; сопровождалъ голосъ звуками инструмента и весьма удачно исполнялъ свое дѣло. Начало его пѣсни врѣзалось въ мою память, и вотъ она въ переводѣ: „Когда бы темная ночь не покрывала моихъ очей; не смотрѣлъ бы я ни на дуброву зеленую, ни на море черное, ни на свѣтлыя звѣзды, ни на красное солнце; смотрѣлъ бы на того ясно-вельможнаго пана, который Богу служити вѣрою, Царю служитъ правдою“ и проч.“³). Очевидно, тим ясно-вельможним паном, який „служив Богу вірою, а цареві правдою“, був не хто иньший, як Дмитро Трошинський, якого палату, певно дуже охоче, навідували сліпці—бандуристи. Дуже можливо, що творцем панегірика, проспіваного в честь старого вельможі, був не сліпець-бандурист, якого бачив кн. Цертелєв, тільки один із Миргородських Пидарів⁴).

В 1813 р. Цертелєв з Трошинським витали в Обуховці Г. Р. Державіна⁵). На близькість кн. Цертелєва до Трошинського та на український дух у Кибенцях показує також присвята Цертелєвим збірника українських дум—Трошинському:

¹) Пєса „Простак“ споріднена з сюжетом „Москалем-Чарівником“. Ів. Котляревського.

²) Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя. С.-Петербургъ, 1856. Т. I, ст. 5—6.

³) Вѣстникъ Европы, № 12, іюнъ, 1827 г., (составляемый Михаиломъ Каченовскимъ), Москва, ст. 275.

⁴) В родяллім архіві Трошинського зберіглося з тої епохи багато різних віршів „миргородських Пидарів“, в яких воно величали багатого вельможу. Гл. „Русская Старица“, 1882, іюнъ, ст. 663.

⁵) В. Грогъ. Жизнь Державина. Изданіе Императорской Академіи Наукъ. Санкт-Петербургъ, 1880, ст. 951—952.

Раз кн. Цертелєв був знайомий із Трошинським, він тим самим мусів бути знайомий із Василем Гоголем, який, без сумніву, викрисав із серця молодого князя не одну золоту іскорку любови до України.

В Обуховці менше було великопанського блиску, за те більше поважного літературного зосередження. Василь Капніст¹⁾ швидко поклав державну кар'єру й присвятив свої духові сили літературній діяльності. Як поет він здобув собі славу „Одою на рабство“ (нап. в 1783 р., надр. в 1806 р.) і комедією „Ябеда“. В „Оді на рабство“ проявляють ся український патріотизм автора. Поет згадує в ній давню свободу України й оплакує наложені на неї окори рабства. „Ябеда“ являєть ся передвістником „Горя отъ ума“ і „Ревізора“. На популярність „Ябеди“ показує найліпше факт, що деякі вислови тої комедії обернули ся в типічні приповідки. Автор „Ябеди“ знав основно французьку мову й писав на ній поезії. Залюбки читав він теж грецьких та латинських класиків і перекладав їх твори на російську мову. Особливо любив він Горація й ту любов передав він своєму приятелєві Г. Р. Державіну. Тапанти Капніста був далеко менший від Державіна, за те автор „Ябеди“ перевишав його в знанні теорії мистецтва, верифікації й навіть у правильності російської мови, хоча не міг, в її уживанні освободити ся від слідів свого українського походження. Обидва приятелі творили деколи в купі. Між паперами Державіна знайшлося декілька перекладів з грецької та латинської мови, писаних рукою Капніста. На автографах Державіна стрічають ся часто поправки, зроблені тою же рукою²⁾. Капніст і Державін були повсючені з Н. А. Львовим. Львов, як знаємо був великий любитель народної словесности і в купі з Іваном Прачем видав у 1790 році „Собрание русских народных пѣсень...“ Своєю любов до простого народу та рідної старини прищепив Львов також у серцях Капніста і Державіна³⁾.

¹⁾ Українець Василь Капніст родив ся в 1757 році в селі Обуховці Миргородського повіту, Полтавської губернії. Коли скінчило ся йому 14 літ, сімю повезла його в Петроград і віддала в ізмайловський полк. Там він близько зійшов ся з Н. А. Львовим. У 1772 році він перейшов у преображенський полк, три роки пізніше вистав у тім полку офіцером і заприятелює ся з Державіном. У Петрограді він навчав ся класичних та західно-європейських мов і познайомив ся з творами Ломоносова, Калтеміра й Сумарокова. Військова служба не подобала ся Капністу. Задяки Львову, він дістав у 1782 році місце в почтовім департаменті, що був під управою Безбородьки. Але швидко кинув він те місце й поселив ся в Обуховці. Чимало праці вложив він у громадянські справи, серце своє одначе віддав він мистецтву. Перший твір Капніста—се ода на французькій мові з приводу мира з Турцією в 1775 р. В 1780 р. звернув він на себе увагу „Сатирою первою“, передрукованою пізніше п. з. „Сатира первая и послѣдняя“. Вістрє сатири було обернене проти деяких літературних діячів. У 1783 р. написав він „Оду на рабство“, яку рішив ся надрукувати що й но в 1806 році. В тій оді він згадує колишню свободу України й оплакує її неволю. Приводом до написання тої оди був указ Катерини II, яким прикріплено селян до папських земель у Київській, Чернігівській і північно-новгородській палисництвах. У 1786 р. новий указ цариці, яким дозволено просителям називати себе „вѣрнопопданними“, замість „рабами“ побудив Капніста написати „оду на истребленіе въ Россіи званія раба“. В 1796 р. вийшла перша збірка поезій Капніста. В 1798 р. появилася на сцені його комедія „Ябеда“, яка принесла йому славу. В тій комедії Капніст змалював урядничий світ такими красками, з під яких годі не бачити української дійсности. Від „Ябеди“ до „Горя отъ ума“ і „Ревізора“ дорога була дуже близька. Капніст пробував замінити гексаметр у перекладах грецьких та римських авторів розміром простонародних пісень. Проба була невдала. Автор „Ябеди“ помер в Обуховці 28-го жовтня 1823 року, його твори надані в 1849 р. Смірдінім.

²⁾ Ibidem. 278—279.

³⁾ Н. П. Даникович, *op. cit.* 113—114.

На полі техніки російського вірша Капніст помітний тим, що він силкував ся ввести „въ высокую поэзію простонародныхъ русскихъ пѣсень метры“. Він заявив у публичнім листі до С. С. Уварова, надрукованім у „Чтеніяхъ Весѣды Любителей Рускаго слова“, що „желалъ бы побудить любителей словесности къ изысканію въ размѣрѣ народныхъ русскихъ пѣсней, метрическаго, свойственнаго языку русскому стихосложенія... Мы открываемъ въ народныхъ пѣсняхъ нашихъ множество различныхъ, пріятныхъ и къ изображенію всякаго рода чувствъ и картинъ способныхъ стихослагательныхъ мѣръ... стоитъ только раскрыть презираемый по днесъ ковчегъ отечественнаго сокровища, и мы найдемъ въ ономъ множество образцовъ, красотою греческимъ не уступающихъ. Я надѣюсь, что наковецъ почувствуемъ мы достоянство собственности нашей и ... постараемся искать стихослагательныхъ драгоценностей въ отечественной словесности; и сравнивая оныя съ чужеземными, предпочтемъ тѣ, которыя нашему языку болѣе свойственны“¹⁾).

Кн. Цертелев відвідував Василя Капніста²⁾ й певне велись між обидвома сусідами поважні розмови на біжучі літературні теми. Безперечно, срібноволосий, досвідний Капніст був учителем молодому адептові літератури, Цертелеву, і провідником у гушавині літературних питань та сумнівів. Обидва сусіди стояли перед старою, мохом покритою стіною псевдо-клясицизму, й треба було рішитись, чи збурити ту стіну і йти на стрічу молодим лицарям романтизму, чи боронити старих ідолів перед смілими, зухвалими наїзджниками. Капніст дав півні вказівки своєму учневі, а учень, Цертелев, узяв важкий келеп і зробив ним вилім в оборонній стіні псевдо-клясицизму.

Ми не знаємо, чи кн. Цертелев познайомив ся в домі автора „Ябеды“ з Н. А. Львовим, однак мусимо припустити, що відомі нам ідеї Львова були предметом розговорів у Капніста і що збірник Львова-Прача був пильно читаний Цертелевим і навчив його серйозно відносити ся до студій над народніми піснями. Натомість ми знаємо від самого Цертелева³⁾, що ідеї Капніста, виложені в відкритім листі до С. С. Уварова, ввійшли в круговорот його думок і що техніка вірша займала його ум сильно.

В липні 1813 року старий Г. Р. Державін приїхав був у гості до Капніста; тоді явив ся в Обуховці й Цертелев, аби познайомити ся зі світлом російської поезії. Молодий князь деклямував у честь Державіна його твори й вже тоді захоплював ся „звукоподражанієм“ одної з деклямованих поезій⁴⁾).

Коли ми вповні хочемо уявити собі атмосферу, серед якої жив кн. Цертелев, нам треба ще згадати, що російське „об'єднання“ в XVIII-ім і в першій половині XIX віку захопило було широкі кола українського народу, що „малоросійськія права“ погасли, що українці віддавали свої сили війсьній та громадянській російській службі, що українська аристокрація збільшила ряди російського дворянства, що багато українських письменників (напр. Богданович, Капніст, Наріжний, Гвідич) покинуло свою ниву і пішло працювати на російській, далі, що по при всь те зміст українського життя в своїй оригінальній формі все таки зберіг ся ненарушеним, що віяка сила не була в змозі

¹⁾ Ibid., ст. 116—117.

²⁾ Я. Гротъ, *op. cit.*, ст. 952.

³⁾ Сынъ Отечества, историческій, политическій и литературный журналъ, издаваемый Николаемъ Гречемъ. Санктпетербургъ, 1818, № XLIV, ч. 40, ст. 243.

⁴⁾ Я. Гротъ, *op. cit.*, ст. 952—953.

видерти з корінням традицій українських вольностей, що народня мова, устна словесність, народні звичаї та обичаї zostались нездобутими українськими фортами, в кінці, що під ту пору російські патріоти не ломали собі голови над національними питаннями, вважали українців за одню „общерусское племя“ і коли укриті українські народні сили живолю добували ся на верх і стали проявляти себе в реставрації української старовини та в літературній творчості, а конспіративно і в політичній діяльності, вони до 30 років XIX віку, а навіть деякий час іще й по тих роках, не тільки, що не бачили для себе небезпеки в українським національним русі, але подекуди й спочували йому (напр. Ал. Павловський, автор „Грамматики малороссійскаго нарѣчія...“, молодий І. І. Срезневський, „Сѣверная Пчела“ й багато різних журналів та альманахів).

Без сумніву кн. Цертелев читав „Енеїду“ І. Котляревського (1798 р.). а може поволі й доходили до його ушей відгуки панславістичних ідей масонських лжож, що появили ся на українських землях около 1816 року¹⁾. На певне знаємо зі статей Цертелева, що славянське відродження, живо цікавило його.

На творчий процес чоловіка складається ціла низка найрізнішших перекрестних чинників, з яких він нероз не зміг злати собі ясної справи. Тільки, коли ми ретроспективно, з певної історичної перспективи оглядаємо діяльність даної людини, ті чинники більше або менше виразно виступають і являють ся ліхтарнями, що несміло кидають світло на тайники творчої душі. І Цертелев, пишучи „О старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ“, не здавав собі справи з тих чинників, що zostавили глибокі сліди в його душі; він думав, що простий „случай“ (стріча сїпця-бандуриста, співаючого українські думи²⁾) зробив з него етнографа, тим часом той „случай“ був тільки товчком, що спричинив виладування давно нагромадженної духової енергії.

Кн. Цертелев не приступав до етнографічної діяльності непідготованим. Він простудіював пильно збірники протонародних пісень та казок, що вийшли в Росії в останніх десятиліттях XVIII-го й перших десятиліттях XIX-го віку³⁾, пізнав докладно хити тих публікацій і обміркував навіть правила, якими слід би кермувати ся етнографові. Про наукові методи в російській етнографії не було мови за часів Цертелева.

¹⁾ А. Н. Пыпинъ, Ист. русс. этногр., III, ст. 91. П. Безсопов пише, що Цертелев був знайомий з Веструевим і Рилевим („Вѣст. Евр.“, кн. VI, 1870, ст. 868).

²⁾ Сынъ Отечества, 1818 р. ч. 45, № XVI, ст. 122.

³⁾ Із неагаданихъ нами у І частині розвідки збірки Цертелев згадує в своїхъ статтяхъ: збірникъ пісень п. з. „Россійская Эрата“ (1792) і збірники казок: 1) Старинныя диковняки или приключенія Князей Славянскихъ, соч. Мих. Попова, изд. второе. Москва 1778 года. Перше видане сеї книги вийшло п. з. „Славянскія древности; 2) Русскія сказки, въ десяти частяхъ, изд. въ Москвѣ 1780 года; 3) Вечерніе „часы или древнія сказки Славянъ Древлянскихъ, въ 6 частяхъ, изд. въ Москвѣ 1788 года; 4) Пересмѣшникъ или Сказки Славянскія въ V частяхъ, изд. въ Москвѣ 1789 года; 5) Дѣдушкины прогулки и Лекарство отъ задумчивостя“, дві невеличкі книжки „въ 12 долю изд. в С. П-бурѣ 1815 года“ Про ті публікації пише Цертелев: „Всѣ сїи собранія весьма недостаточны. Старинныя диковняки есть скучный пошлѣбный романъ, заимствованный изъ народныхъ сказокъ, Русскія сказки сборъ всякой всячины, изъ 10 книгъ, которой можно бы было составить одну сходную съ заглавіемъ. Вечерніе часы можно рекомендовать любителямъ сказокъ, только не Русскихъ народныхъ. Пересмѣшникъ есть неудачное подражаніе Жилблазу. А Дѣдушкины прогулки и Лекарство отъ задумчивостя весьма недостаточное собраніе народныхъ Русскихъ Сказокъ“. („Сынъ Отечества“, 1820. ч. 59, № VI, ст. 242, нотка).

Треба було самому промощувати собі дорогу до нової науки. Збірники народніх пісень або казок друкували ся для широкої публіки. а не для наукових цілей. Про наукове трактування пам'ятників усної словесности нікому й на думку не приходило. Одна частина пісень,— говорить Цертелєв—скитаючись, так сказати-б поміж простим народом, умерала в забуттю; друга мовчки спочивала в грубих пісеньниках. Ніхто не хотів зібрати перших або, по крайній мірі, видобути останні з їх темної гробниці¹⁾ Коли виходили в світ пісеньники, вони уявляли собою не що инше, як безсистемну збірку „всякого роду віршів, дуже часто поспіваних услужливими книгарами, які випускали передруком одно й те саме з деякими незначними додатками або промисками; а деколи були задоволені навіть з передруку одного загального листка“. За найліпший збірник пісень уважав Цертелєв т. зв. „Новиковскій пісеньник“, хоча й у нїм були змішані без розбору „старинныя и новыя, Великороссійскія и Малороссійскія, печальныя и хороводныя, насмѣшливыя и военныя пісви“.²⁾ Ще гірша стояла справа з казками. Видавці бажаючи випустити грубу книгу, й на їх думку цікаву, безперемонно склеювали до купи „простонародныя и богатирскія, иностранныя и Русскія происшествія“, що більше, вони вставляли в кавки „собственные рассужденія, описанія и поправляли старинный слогъ и такъ уже испорченный узустнымъ преданіемъ“ (нпр. Чулков).³⁾ З бібліотеки подібного роду видані казки Цертелєв признав користними тільки дві книжки, випущені Глазуновим у Петрограді, в 1815 році п. з.: „Дѣдушкины прогулки“ і „Лекарство отъ задумчивости“. „Въ нихъ,—говорить Цертелєв—хотя нѣтъ ни одного критическаго замѣчанія, но по крайней мѣрѣ они *изданы точно такъ, какъ сохранились узустнымъ преданіемъ*“.⁴⁾ Критична оцінка згаданих псевдо-етнографічних публікацій привела Цертелєва до сумного висновку, що в Росії нема „критическаго собранія... бѣдныхъ, не драгоценныхъ памятниковъ древней Русской Поэзіи“.⁵⁾ Та молодого князя не задовольнив негативний висновок. Він хотів будувати—не руйнувати. Тому то він призадумав ся й став міркувати, як би краще наладити етнографічне діло в Росії. Вже Н. А. Львов, видаючи вкупі з Прачем російські народні мелодії дійшов був до думки, що залися народньої творчости повинні мати „все достоинство подлинника“ та, що „простота и чѣлость“ оригіналу не повинно бути порушеною ні „украшеніємъ“, ні „поправками“. Цертелєв вправді не згадує у своїх статтях про „Собраніе русскихъ народныхъ пісень съ ихъ голосами...“, одначе ми переконані, що він мусів знати збірку Львова-Прача вже хочби тому, що був знайомий із В. Капністом, свояком Н. А. Львова, і що збірка була вельми популярна в Росії й вийшла в трьох виданнях: у 1790, 1806 і 1815 р.р. Як би там не було, ідея Львова лягла в основу міркувань Цертелєва. Цертелєв, як бачимо з його критичної оцінки дотеперішних етнографічних проб у Росії, подібно, як Львов, жадав від етнографа, аби пам'ятники усної словесности були записані дослівно, так, як вони „сохранились изустнымъ преданіемъ“ без до-

¹⁾ О произведеніяхъ древней русской поэзіи. Сочиненіи Князя Цертелєва. Санктпетербургъ, 1820, ст. 21.

²⁾ Князь Цертелєвъ. Взглядъ на старинныя Русскія сказки и піснн. („Сынъ Отечества“, часть шестидесятая. Санктпетербургъ, 1820, № VII, ст. 6).

³⁾ Ibidem, часть 59, № VI, ст. 242—243.

⁴⁾ Ibidem, часть 60, № VII, ст. 5.

⁵⁾ Князь Цертелєвъ. Замѣчанія на вторую часть Опыта Г. Востокова „Русскія Стихосложенія. „Сынъ Отечества“, 1818, № XIII, ч. 49, ст. 243.

датків або пропусків; а надто, поставив постулат, аби етноґрафічний матеріал був упорядкований після певної системи й заосмотрений „критическими замѣчаниями“. Що до виданого вже етноґрафічного матеріалу Цертелєв був думки, що дослідник повинен очистити його в горнійлі критики, „подобно искусному Нумисматику, который, описывая древнія медали, очищает ихъ отъ постороннихъ наростовъ, испытываетъ металлъ, замѣчаетъ потерянные части, изслѣдываетъ изображенія, надписи, и тогда уже произноситъ приговоръ свой“.¹)

Етноґрафічні правила були скрісталізовані; треба було тільки ввести їх у життя. Українська народня пісня зробила на Цертелєві сильне вражіння ще в дитинстві; його серце захоплювала вона в молодості²); довкола себе він бачив її культ; як же-ж було йому не від неї почати свою етноґрафічну діяльність?

У 1814 році³) здибав Цертелєв у Полтавщині 60 літнього сліпця — бандуриста. Срібноволосий сліпєць ходив із бандурою від села до села й під її звук співав про подвиги українських лицарів. Фігура сліпця-бандуриста нагадала молодому князеві старинних рапсодів; він зацікавився ним і велів заспівати собі кілька пісень. Історичний кольорит народньої пісні здивував починаючого етноґрафа. Не вже-ж він відкрив нову ліяду або хочби нове „Слово о полку Ігоря?—такі думки, певне, повстали в голові любителя устної словесности. Він сів і став записувати від бандуриста пісні. Як записав усе, що знав співець, він із задоволенням побачив „пість старинних пісень“, до яких потім додав іще „чотири таких-же“ пісень.⁴) Чи пізніші пісні, й які саме, походять від того самого бандуриста, чи від 50 літнього козака-бандуриста, якого бачив наш етноґраф—як догадуємося—в палаті Трошинського,—невідомо. Неясність в те питання вносить, особливо, перша редакція статті. „О старинныхъ Малороссійскихъ пѣсняхъ“⁵), де сказано, що „около десяти Историческихъ пѣсень“ Цертелєв записав від 60 літнього сліпця-бандуриста, а „еще нѣсколько другихъ подобныхъ“ пісень він запис у записник пізнійше.

Записані Цертелєвим пісні пролежали в теці до 1819 року. В молодім етноґрафі боровся ентузіазм із холодною думкою. Він був певний, що знайшов якийсь дорогоцінний скарб і рівночасно не знав яку ціну назначити йому. Вагання в оцінці відкритих пісень і неспілість, у якій формі показати їх святові, а навіть непевність, як назвати їх,—се характеристичні риси, що zostавили сліди на редакції статті „О старинныхъ Малороссійскихъ пѣсняхъ“.

¹) Кн. Цертелєвъ. Письмо къ Н. О. Остоюмову. (Смѣт. Отечества. 1820, № XXVIII часть 63, ст. 13).

²) Цертелєвъ пише в статті „О народныхъ стихотвореніяхъ: „Малороссіянне... охотливы до пѣсень. Кто възъ жившихъ въ Украинѣ не знаетъ ихъ веснянокъ, щедровокъ, колядовокъ и проч.; кто не слыхалъ ихъ серенадъ, извѣстныхъ подъ названіемъ улицъ? Они имѣютъ даже своихъ рапсодовъ, болѣею частью несчастныхъ, лишенныхъ зрѣнія“. („Вѣстникъ Европы“, № 12, іюль. 1827, ст. 274—275). Подібно пише і Ал. Павловскій у своїй граматиці: „Что можетъ быть разительнѣе, какъ слушать, когда Малороссіянне по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней собравшись во множествѣ, и сядя на пригоркѣ въ кружокъ, поютъ свои заунывные пѣсни?—Тогда эхо, въ окруженіи ихъ отдающееся, приноситъ съ собой и отъ лѣсовъ къ чувствительному сердцу самыя трогательныя тоны“. (А. Н. Пышнѣ. Ист. русс. этногр. III, ст. 311).

³) В тійже статті зараз-же він пише далі: „Въ 1814-мъ году слышалъ я двухъ таковыхъ слѣпцовъ...“ Чит. „Опытъ“, ст. 1: „Года за четыре предъ сѣмъ, находясь долгое время въ Полтавской губерніи, здѣлалъ я небольшою опытъ собранія старинныхъ Малороссійскихъ пѣсней“.

⁴) Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, ст. 1.

⁵) „Смѣт. Отечества“, 1818, ч. 45, № XVI, ст. 122—123.

Українська народність, як пише А. Пипін¹⁾, була для Велико-росів протягом XVIII-го і в початках XIX століття—terra incognita. Треба було їм що йно відкривати її. А. Павловський відкрив їм у 1818 році своєю граматикою²⁾ українську мову³⁾; в тім самім році відкрив їм кн. Микола Цертелєв українську народню поезію.

Стаття, в якій Цертелєв відкрив Росії силу та красу української, народньої епічної поезії, появилася п. з. „О старинныхъ Малороссійскихъ пѣсняхъ“ в „Сынѣ Отечества“, „історичнім, політичним і літературнім журналі“, видаванім Миколою Гречем, у Петрограді, в 45-ій частині, в № XVI річника за 1818 рік, на стор. 122—136 (включно), у відділі п. з. „Славянская литература“⁴⁾.

¹⁾ А. Н. Пыпинъ. Ист. русск. этногр., III, ст. 309—310.

²⁾ Грамматика малороссійскаго нарѣчія или грамматическое показаніе сущест-веннѣйшихъ отличій, отдѣлившихъ малороссійское нарѣчіе отъ чистаго російскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями. Сочин. Ал. Павловскій. Спб. 1818. 8°. VI і 114 стр. Книжка присвячена „Любителямъ соотечественниковъ и словесности“. Граматичні правила займають ст. 1—21 (части перша); описіа, друга части, „О сочиненіи и о стихотворствѣ малороссійскомъ“, дає короткий український словник, ст. 24—78, декілька фраз і приповідок українських, ст. 78—86, і, в кінці, „Примѣры на малороссійское сочиненіе“: декілька статейок на українській мові, і, між иньшим, одна пісня: „Гомін, гомін по дуброві“, і ин. (ст. 89—90).

³⁾ Коротко скажу,—пише Павловський у своїй граматичі,—что нѣсколько лѣтъ живучи въ малой Россіи, довольно могъ примѣняться къ національному характеру ея жителей... Прельстившись моими чувствованіями, неоднократно я желалъ проникнуть въ сущность ихъ нарѣчія, и успѣлъ въ своемъ желаніи столько, сколько мнѣ было возможно. Видя же, что не бесполезно иногда заняться симъ, такъ сказать, на мертвымъ, ни живымъ языкомъ, я собралъ существеннѣйшія его правила, и расположилъ оныя по грамматическому порядку. При томъ. зналъ пачѣ опыта, сколь смѣшно, когда кто говоритъ по Малороссійски, не зная удареній сего нарѣчія, въ словахъ. Я придалъ знаки, показывающіе мѣсто ихъ ударенія. Я оставилъ множество мѣлкихъ исключеній первой и второй части Грамматики... Вмѣсто того, я нужнѣйшимъ, почелъ собирать и по алфавиту расположить небольшое количество словъ, фразовъ и пословицъ, безъ знанія которыхъ никакой языкъ не можетъ быть яснымъ, приятнымъ и полезнымъ. Все сіе сдѣлалъ я какъ для удовольствія любопытныхъ и выикательныхъ въ свойство языка и народа людей; такъ и для показанія, желаю-щимъ знать, Грамматическимъ, яко лучшимъ способомъ, той разности, которая Малороссійскую рѣчь сдѣлала столько не похожою на всеобщій нашъ языкъ“ (А. Н. Пыпинъ, Ист. русск. этногр., III, ст. 310—311).

⁴⁾ Для порівняння подаємо декілька хронологічнихъ данихъ про появу першихъ серйознихъ книжокъ по фольклору в Європі. Пальма першинства належить ся Англії. В Лондоні появилася в 1765 році збірка народнихъ пісень єпископа Тома Персі (Thomas Percy, lord bishop of Dromoro) п. з. „Reliques of ancient english poetry: consisting of old heroic ballads, songs, and other pièces of our earlier poets; together with some few of later date“. В 1776 році надрукував у Петрограді Григорій Калиновський, книжечку п. з. „Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ въ Малой Россіи и въ Слободской Украинской губерніи, такожъ и въ Велико-россійскихъ слободахъ, населенныхъ Малороссійцами, употребляемыхъ, сочиненное Григоріємъ Калиновскимъ, армейскихъ нѣхотныхъ полковъ, состоящихъ въ украинской дивизіи, прапорщикомъ“.

В Росії вийшов збірок Н. А. Львова-Івана Прача в 1790 р. п. з. „Собраніе русскихъ народныхъ пѣсень съ ихъ голосами, положенныхъ Прачемъ“.

В Німеччині Арнім і Брентано видали в 1805—1808 pp. в Гайдельберзі, трех-томовий збірок народнихъ німецькихъ пісень п. з. „Des Knaben Wunderhorn, alte deutsche Lieder“. „Мала простонародна славено-сербска піснарица“ Бука, Стефановича вийшла в 1814 і 1815 pp. Перший том збірки Челяжовського „Slovanské národní písně“ вийшов у 1822 році. В 1823 р. вийшов 1-й випуск збірки словацькихъ пісень Колляра „Písne svétské ľudu slovenského v Uhrí“. В Польщі Вацлав з Олеска (Залеский) видав у Львові, в 1833. році, „Pieśni polskie i ruskie ľudu Galicyjskiego. Z muzyką instrumentowaną przez Karola Lipińskiego“. У Франції народня поезія обернула на себе серйозну увагу в виданняхъ Вік. Де-ля-Вільмаріє після 1839 р. („Chants p. de la Bretagne“),

З невеличкими, головню, стилістичними поправками, та стаття ввійшла як передне слово до книжечки Цертелева, що вийшла п. з. „Опыт собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“. У першій редакції тої статті Цертелєв називає записані ним пісні „новим метеором у словесности (ст. 223)“ і одні пісні кваліфікує, як „історичні“, інші, як „подібні до історичних (ст. 122—123)“. З нотки на ст. 124 видно, що в „Опытѣ“, окрім надрукованих пісень, мали бути ще поміщені: „Чайка, пѣсня, сочиненная Богданомъ Хмельницкимъ“ і пісня „О Сагайдачномъ“. У другій редакції статті пропущені слова: „осмѣливаюсь предварительно сказать нѣсколько словъ о семъ новомъ метеорѣ въ словесности напей“ і пісні названі загальною „старинними“.

Книжечка кя. Микола Цертелева п. з. „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“¹⁾, була дозволена петроградським цензором, Ів. Тимковським, 16-го липня 1818 року, й вийшла в Петрограді, в 1819 році, з друкарні Карла Крайя. Формат книжечки—звичайна вісімка; сторінок у дій 64. В основу книжечки ввійшли: 1) розвідка „О старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ“ (ст. 1—18) і „Предварительныя замѣчанія“ (ст. 19—20); 2) текст українських дум з річевими поясненнями (ст. 21—58) і 3) українсько-російський словничок (ст. 59—64). Книжечка присвячена звісному нам Дмитру Трошинському, якому равійше, в 1809 році, Ялубович присвятив був збірник Кірші Давілова „Древнія русскія стихотворенія“—сей простий глась славенской музы“.

Розвідка „О старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ“ розпадається на три частини, в яких закріплені: 1) погляд на історично-літературне значіння українських дум, 2) суд про їх мову і 3) естетична оцінка престонародньої української поезії.

За часів Цертелева критеріями для означення вартости пам'ятників усної словесности являли ся: присутність або відсутність у тих

¹⁾ З огляду на те, що книжечка Цертелева бібліографічна рідкість, ми дозволимо собі описати її ближше. На першій її картці поставлений заголовок: „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“. Під тим заголовком поміщений епіграф: „Нѣ гробы праотцовъ, обычай ихъ простой.

Нѣ стѣны, камни, все, и даже самый дымъ

Жилищъ отеческихъ, я сердцу чту святѣмъ“.

(Траг. Пожарскій. Дѣйств. П. Явл. П). Внизу надруковано: „Санктпетербургъ, въ типографіи Карла Крайя. 1819“. На оборотній стороні тої картки, по-середині, надрукований дозвіл цензури: „Печатать дозволяется съ тѣмъ, чтобы по напечатаніи до выпуска изъ типографіи, представлены были въ Цензурный Комитетъ: одинъ экземпляръ сей книги для Цензурнаго Комитета, другой для Департамента народнаго просвѣщенія, два экземпляра для Императорской публичной Библіотеки, одинъ для Императорской Академіи Наукъ и одинъ для Санктпетербургской Духовной Академіи. С-Петербургъ, Іюля 16 дня 1818 года. Цензоръ Стат. Сов. и Кавалеръ Ин. Тимковской“. На другій картці, теж, по-середині, знаходиться присвята автора: „Его Высокопревосходительству Димитрію Прокофійевичу Трошинскому. Съ глубочайшимъ почтеніемъ посвящаетъ Князь Цертелевъ“. На третій картці поданий зміст книжки. На четвертій картці єсть тільки заголовок: „Рассужденіе о старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ“. На сторінках, 1—20, міститься розвідка „О старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ“ (ст. 4—18: ст. 18—порожня) і „Предварительныя замѣчанія“ (ст. 19—20). На стор. 21 надрукований заголовок: „Старинныя малороссійскія пѣсни“, за яким ідуть тексти дум і річеві пояснення до них: 1) „О побѣгѣ трехъ братьевъ изъ Азова“ (ст. 21—25), 2) „О Алексѣ Поповичѣ или о бурѣ претерпѣнной козаками на морѣ“ (ст. 26—29), 3) „О смерти Ивана Коповченка или о походѣ козаківъ противъ Татаръ“ (ст. 30—36), 4) „О хитрости употребленной Богданомъ Хмельницкимъ противъ Барабаша“ (ст. 37—40), 5) „О походѣ Богана Хмельницкаго въ Молдавію“ (ст. 41—43), 6) „О смерти Богдана Хмельницкаго“ (ст. 44—47), 7) „Смерть Федора Везроднаго“ (ст. 48—50), 8) „О Гетьманѣ Мазепѣ“ (ст. 51—54), 9) „Тоска сестры по братѣ“ (ст. 55—56) і 10) „Отъѣздъ казака изъ родины“ (ст. 57—58). На ст. 59—64 складений українсько-російський словничок (210 слів).

пам'ятниках прикмет античної поезії Греків та Римлян і більша або менша скількість у них історичного елементу, т. зв. „руських древностей“. Ті критерії в приложенню до українських дум показали ся Цертелєву хиткими й недостаточними. Порівнюючи українські думи з творами Греків та Римлян, він прийшов вправді до висновку, що не знайшов „другой Ілліади“, але ріночасно мусів сказати, що не сумніваєть ся в тім, що „пѣсни, сохраняемыя столь долгое время народнымъ преданіемъ, могутъ остановить на себѣ внимательный взоръ наблюдателя“ і що „не одни Греки и Римляне умѣли видѣть и чувствовать“ (ст. 2). Ідучи за голосом російської критики, що „пам'ятники древности тѣмъ занимательнѣе, чѣмъ болѣе удовлетворяютъ любопытству нашему касательно протекшаго“, він знайшов ся ще в більшій клопоті, який і спонукав його сказати просто, щиро правду: „Не смѣю въ отношеніи семъ пѣннѣ собранныхъ мною пѣсней“ (ibid). Цертелєв знайшов ся на перехрестних стежках і не знав що йому робити з собою. З того трудного положення вибавив його принцип Гердера: протонародні пісні—се вираз національного духа. Чи Цертелєву були відомі ідеї Гердера,—бодай зі слуху,—чи дійшов він до гердерівського принципу власним розумом, годі рішати. Можливо, що він довідав ся про них з писань І. Бродзінського. Про можливість впливу Бр. на Церг. буде мова пізнійше. Досить,—прінцип Гердера вивів його на чистий шлях. Цертелєв поспробував пошукати за національним духом в українських думках і, на щастє, знайшов його; він знайшов у них „пѣтическій геній народа, духъ его, обычаи описываемаго времени, и наконецъ ту чистую нравственность, которою всегда отличались Малороссіяне и которую тщательно сохраняютъ по сіе время, какъ единственное наслѣдіе предковъ своихъ; уцѣлѣвшее отъ жадности народовъ, ихъ окружавшихъ!“ (ст. 3).

На мову українських дум та пісень Цертелєв дивив ся через призму псевдо-клясицизму. Йому здавало ся, що українська мова віддашила ся „отъ своего корня“ і признавав, що вона відійшла „еще далѣе отъ языка Россійскаго“. І нічого в тім дивного,—писав Цертелєв—„слово се одежда думок, воно зміняєть ся і часом, і політичними переворотами, і самою просвітою народу“. Про стиль українських дум Цертелєв не брав ся говорити. Во й як-же було йому підійти до них з мірилом Арістотеля та Квінтіліяна, або Ломоносова (правила „о трехъ родахъ слога“)? Етнограф не був певний, як прийме російська критика мову виданих ним пам'ятників устної словесности, через те він заздалегідь боронив її від здогадних нападів: „Нарѣчіе упомянутыхъ стихотвореній для большей части Рускихъ покажется, можетъ быть, страннымъ и непріятнымъ (оно устарѣло для самихъ Малороссіянъ); но изъ того несправедливо было бы заключить, что и самыя стихотворенія странны и вккуда не годны“. Адже „романсами трубадурів і піснями давних скальдів захоплюють ся новіші писемники за-для їх вислову та думок, хоча стиль їх невироблений“. На кінець заявив Цертелєв: „справедливость требуетъ замѣтить, что нарѣчіе Малороссійское, бывшее нѣкогда так сказать языкомъ *отдельнымъ* и господствующимъ въ южныхъ странахъ отечества нашего, не менѣе другихъ языковъ способно къ поэзії (ст. 3—4)“.

В поняттях кн. Цертелєва, як влучно помітив А. Пипін, борола ся природна краса української народної поезії зі шкільним ученням „о слогах“; він старав ся зм'якчити здогадний осуд критиків, сумнівав ся, як буде принята сама мова,—але захопленне рідною поетичною старовиною, очевидно, взяло в нім верх над літературними привичками ¹⁾.

¹⁾ А. Н. Пипинъ. Ист. русс. этногр., III, ст. 12—13.

В третій частині розвідки подана естетична оцінка українських дум та пісень. На Цертелева повіяло з українських пам'ятників устної словесності—весною. Замість холодної деклямації, надутости, риторичного патосу, резонерства грецько-римської мітології й набору т. зв. „високих слів“,—він побачив в українській простонародній поезії: простоту, природність, ширість чуття, живу дійсність, перли поетичної орнаментики й багатства блискучих малярських сюжетів. Силою безпосереднього глибокого чуття й чистою, мов золотом, поезією, українських дум та пісень Цертелев був захоплений і дав вираз своему ентузіазмові в розвідці. „Въ пѣсняхъ Малороссійскихъ—він пише—все просто и благородно. Козакъ, розказывая происшествіе или открывая чувства свои, не отыскивалъ сравненій и подобій въ мѣстахъ отдаленныхъ, но заимствовалъ оныя изъ предмѣтовъ его окружавшихъ... (ст. 6). Что касается до картинъ въ цѣлости, то они кромѣ удачнаго выбора предмѣтовъ особенно отличаются естественностію и вѣрностію изображеній (ст. 7)... Естли бы искусственный живописецъ взялъ кисти и съ точностію начерталъ каждое слово Поэта, мы бы увидѣли полную и вмѣстѣ разительную картину!... (ст. 8). Прекрасныя Оссіяновы описанія бури едвали заключаютъ въ себѣ болѣе живости и вѣрности (ст. 10), (як опис бурі на морю в думі про Олексія Поповича)... Что же касается до чувствъ, то... Малороссійская поэзія ими исполненна... (ст. 12). Сочинитель, конечно, не имѣлъ никакого понятія о правилахъ поэзи; не зналъ ни Горация, ни Вуало, ни Батте, ни Ешенбурга,—но прихода, щедрая къ любимацамъ своимъ, внушила ему сіи счастливыя выраженія“ (ст. 13). Подивляючи опис розлуки козака з ріднею („Довго вони на могилі край села стояли“...), Цертелев пише: „Читая мѣсто сіе, невольно воспоминаю трогательную розлуку Гектора съ Андромахой. Малороссійскій сочинитель безъ сомнѣнія не читывалъ Илліады и не слыхалъ о Гомерѣ, но *законы природы* общи и неизмѣнны. Человѣкъ, истинно тронутый предмѣтомъ своимъ говоритъ ясно, рѣзко и часто весьма сходно съ другимъ, отдаленнымъ отъ него пространствомъ и временемъ, но находившемся въ подобномъ положеніи. Наконецъ въ многихъ Малороссійскихъ пѣсняхъ... изображены обычаи и характеръ народа... (ст. 16). Я могъ бы привести на все сіе множество примѣровъ, но боюсь наскучить читателю предмѣтомъ, который для меня столь занимателенъ“... (ст. 17). Ті естетичні замітки розсіпані в розвідці Цертелев скристалізував в один, суцільний образ: „Касательно достоинства старинныхъ Малороссійскихъ пѣсень, какъ піитическихъ произведеній, можно назвать оныя счастливымъ отпечаткомъ первыхъ временъ стихотворства—поэзіи безыскусственной, естественной. Вездѣ видна въ оныхъ природа, вездѣ слышны разговоры дѣйствующихъ лицъ и рѣдко, сочинитель. Правда, что сіи памятники народнаго генія, сохраняясь столь долгое время въ изустныхъ преданіяхъ, много испорчены, впрочемъ, судя по нѣкоторымъ стихамъ, убѣжавшимъ отъ искаженія, можно думать, что ози заключали въ себѣ и силу выраженій, и прелесть гармоніи. Это безобразныя развалины, свидѣтельствующія о красотѣ разрушеннаго зданія! Умирающій отголосокъ гармоніи, слышанный нѣкогда на берегахъ Днѣпровскихъ“!...

Українські симпатії, чи, як пише А. Пипін, „український місцевий патріотизм“¹⁾, проявив Цертелев не лише в звеличанню української простонародної поезії, але яскраво показав на зверха, кладучи на чолі книжечки епіграф:

¹⁾ А. Н. Пипинъ, *ibid.*, ст. 12.

И гробы праотцовъ, обычай ихъ простой,
И стѣны, камни, все, и даже самый дымъ
Жилищъ отеческихъ, я сердцу чту святымъ—

і кінчаючи розвідку „О старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ“—словами: „воспоминаніе о родинѣ“ наповняє душу какимъ то неизъяснимимъ удовольствіємъ“.

До розвідки додані коротенькі „предварительныя замѣчанія“ для читача, що не знає „Малороссійскаго нарѣчія“, а хотів би познайомити ся зі змістомъ поміщених у збірничку українських дум.

В книжечці „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“ у-перве появили ся друком п. з. „Старинныя малороссійскія пѣсни“—думи: 1) Про втечу трех братів із Азова (ст. 21—26); 2) про Олексія Поповича або про бурю на Чорному Морі (ст. 26—30); 3) про Івана Конавченка (ст. 30—37); 4) про Б. Хмельницького та Барабаша (ст. 37—41); 5) про похід Б. Хмельницького в Молдаву (ст. 41—44); 6) про смерть Б. Хмельницького (ст. 44—48); 7) про Федора Безридного (ст. 48—51); 8) про гетьмана Мазепу (ст. 51—55); 9) про тугу сестри по браті (ст. 55—57) і 10) про від'їзд козака від родини (ст. 57—59)¹⁾.

Цертелев передав текст дум докладно. Наслідком недописання памяти бандуриста думи про смерть Богдана Хмельницького і про гетьмана Мазепу явили ся в неповнім виді. До більшости дум написани коротенькі, географічні або історичні пояснення. В кінці збірника (ст. 59—64) надрукований українсько-російський словничок. Поясненне Цертелевим 210 українських слів треба признати влучним²⁾.

Першу рецензію на „Опытъ“ надрукував Е. Т-ій (українець)³⁾ в „Сынъ Отечества“ (1820 р., № XI, ч. 60, ст. 218). Рецензент прочитав книжечку з задоволенням; не подобала ся йому тільки правопис Цертелева. „Издатель—пишет Е. Т-ий—вездѣ слѣдовалъ... произношенію, а не етимологій... кажется, лучше было издателью удержать правописание, принятое въ Малороссійской Энеидѣ“.

Ми вже писали, що славянське відродження, почавши від 1815 року, себ то, появи збірника пісень Караджіча, знаходило симптоматичний відзвук у Росії. Не знаємо, чи Цертелева займав політичний бік відродження славян; знаємо тільки напевно, що він вельми цікавив ся проявами славянського літературного життя, особливо, блискучими початками етнографічного руху. Цертелев бачив, як серби, чехи, а навіть поляки, заходили ся коло збереження пам'яток устної словесности, і серце стискало ся йому на вид рівночасної байдужности до української народної поезії в Росії. Як же-ж? Довкола марнують ся

¹⁾ Записані Цертелевим пісні: „Чайка“ („Ой біда, біда чайці небозі“) і про Сагайдачного („Ой на горі да женці жнуть“) надрукував М. Максимович у збірничку „Малороссійскія пѣсни“ (Москва, 1828, ст. 12—13 і 18—19). Про пісню про Сагайдачного ми маємо дві статті, поміщені в „Записках Укр. Наук. Тов. в Кїві за 1908 р. (II кн.), Грінченка п. з. „Пісня про Дорошенка і Сагайдачного і Камаліна „Ще про пісню про Сагайдачного“. Замітка Мих. Грушевського з приводу сеї пісні надруковані в протоколах тих-ж самих „Записках“ (кн. I, 1908).

²⁾ Найдавніший український словник (1798 р.)—се „Собраніе Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ“. С. Ефремов думає, що сей словничок сляма не Ів. Котляревський, тільки „мабуть“ Парпура. Другий укр. словничок написав А. Павловський при своїй граматиці (1818 р.), а третій кн. Цертелев.

³⁾ Книга сія... особливожъ занимательна для насъ, Малороссіянъ, живущихъ въ столицѣ, тѣмъ пріятнымъ воспоминаніємъ о родинѣ, которое рождается при ея чтаніи.

неоцінені скарби й ніхто навіть не схилив ся, аби підняти їх і зберегти ту національну гордість для потомности? Цертелєв не міг перемогти себе і вдарив у великий дзвін на тривогу. Привід дав йому перший том збірника Челяковського, що вийшов у Празі в 1882 році п. з. „Slovanské narodní písně“. В тім збірнику—на стид українцям—було помічених тільки п'ять думок. Цертелєв передрукував із збірника Челяковського в „Сѣверномъ Архивѣ“ за 1824 рік (№ 2, ст. 102—112) вісім пісень на різних славянських мовах, додав до їх тексту свій російський переклад і з приводу слабо заступлених у збірнику українських народніх пісень висловив своє велике здивування: „Странно, что отдѣленіе сіе столь бѣдно тогда, когда оно могло быть однимъ изъ богатѣйшихъ, ибо ни одно можетъ быть изъ нарѣчій языка Славянскаго не имѣетъ столько разнообразныхъ прелестныхъ стихотвореній; какъ нарѣчіе Малороссійское“. За здивуванням приїшла зараз—рефлексія. І хто-ж тому винен,—подумав собі Цертелєв—що українці, пани невичерпаного жерела народньої словесности, в збірнику Челяковського стояли в тіні, хоч могли-б були звести бій за пальму першенства? В розумінню Цертелєва, як натуралізованого Великороса (тай не лише його одного), українські памятники устної словесности були „общерусскимъ“ добром, значить, і вину несли рідні діти Росії, українці й великороси, а властиво ті останні, як сильнійші, старші брати й опікуни перших. Наслідком такого міркування Цертелєва являється ся його поклик до „старшихъ потомківъ славянъ“: „Намъ Русскимъ, старшимъ потомкамъ славянъ, стыдно уступить въ любви къ народной славі сербамъ и богемцамъ, стыдно не заботиться о памятникахъ слова дѣдовъ нашихъ и имѣя еще возможность передать внукамъ и правнукамъ своимъ духъ народной поэзіи, съ каждымъ днемъ болѣе и болѣе умирающей совершенно не радѣть о томъ“.

Слова Цертелєва не були пустим звуком. Українською устною словесністю почали цікавитися в Росії, а А. Ізмайлов попросив його навіть надрукувати декілька українських народніх пісень на сторінках журналу „Словесности и правовъ“, що виходив під його редакцією в Петрограді п. з. „Благонамѣренный“. Цертелєв, живучи в Полтавщині, мав намір видати більший збірник українських народніх пісень, але „обстоятельства перемѣнились“ і він був примушений „оставить свое намѣреніе“, зберігши одначе „нѣсколько десятковъ“ зібраних ним пісень¹⁾. Користуючи з записин А. Ізмайлова, він не дав довго чекати на себе, вибрав дещо зі своїх записів, і післяв зі статією „Благонамѣренному“.

Цертелєв опублікував у названім журналі (часть XXX, № XX, за 1825 рік, ст. 216—227) три пісні: 1) „Засвистали козаченьки в поход з полуночі“²⁾ (ст. 218—220), 2) „Ой спав пугач на могилі, да й крикнув він: пугу!“³⁾ (ст. 220—222) і 3) За Немань іду, гей! коню мій, коню заграй підо мною!“⁴⁾ (ст. 224—227), в повнім виді, а дві пісні: 1) „Ой

¹⁾ „Благонамѣренный“. Часть XXX. Санктпетербургъ, 1825 года, № XX, ст. 216—217.

²⁾ М. Максимович передрукував у збірнику „Малороссійскія пѣсни“. (Москва, 1827, на ст. 24—25.

³⁾ Ibid., ст. 19—20. Максимович припускає, (ст. 214), що та пісня відноситься до часів Пугачева.

⁴⁾ Ibid., ст. 81—83. З поміж пісень, наведених Цертелєвим, пісня „За Немань іду“ особливо подобала ся йому. Ся пісня написана Степаном Писаревським під впливом походу російського війська за границю в 1813 році для освобождения Европи з під влади Наполеона. Пісня зробила ся тепер народною піснею і в устах народніх загубила свій первісний розмір (Н. И. Петровъ, Очерки, ст. 109—110). Вона за-

бачить ся не журю ся, в тугу не вдаю ся" ¹⁾ (ст. 222—223) і 2) „Есть же люде, що і моїй завидують долі“ (ст. 223), фразментарично. Надто згадав він принагідно зміст трьох характеристичних пісень: одної, в якій „Могильный холмъ, палимый зноемъ, разговариваетъ съ вѣтромъ“, (ст. 222), себ то відомої пісні „Ой у полі могила з вітром говорила“ і другої та третьої, що починають ся в М. Максимовича словами: „Де ти ходиш, моя доле?“ ²⁾. Що до пісні „Де ти ходиш“ Максимович уважає її „доволі вдачним наслідуванням народніх пісень“ і бачить у ній „багато штучности“ (ст. 217) і „Відкиль ідеш?—Од Дунаю!“ ³⁾ (ст. 223—4). Побіч оригінальних текстів поданий російський переклад прозою.

Стаття „О народныхъ малороссійскихъ стихотвореніяхъ. Письмо къ Издателью „Благонамѣреннаго“ ⁴⁾, подібно, як і стаття „О старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ“, надихана широю любовю до українських народніх пісень. Автор з давним, непоблідлим ентузіазмом, говорить про ті пісні й підносить такі їхні літературні прикмети, як „прелестная простота“ (ст. 217) та „естественность мыслей и чувствований, соединенныхъ съ прекрасною картиною“ (ст. 219). „Малороссійскія стихотворенія—пише Цертелев—весьма разнообразны, краски ихъ всегда вѣрны своему предмету, подобія и сравненія близкія, выраженія точныя. Иногда видны въ нихъ порывы необузданной страсти; иногда тихое, но глубокое чувство и вездѣ всеоживляющее, юное воображеніе“... (ст. 222).

В 1827 році, в червні, появилася в „Вѣстникѣ Европы“ (№ 11, ст. 191—198) в перекладі К. (правдоподібно самого редактора Михайла Коченовського) статейка Зубрицького п. з. „О простонародныхъ пѣсняхъ. (Изъ Календаря Львовскаго „Pielgrzym“ на 1823 годъ)“. Зубрицький загрівав галичан, аби йшли за прикладом німецьких учених: Гердера, Görres'a, Rüsching'a, Bothe, Ziska, Schottky, та серба Вука Караджича, і записували простонародні пісні, казки, вірування, приповідки, звичаї й забобони, бо в них криється жерело знання про нашу старовину. Зубрицький діляв галицькі пісні на „руські, польські та гірські“ й силкував ся означити їх характеристичні риси. Руські пісні—на його думку—ціхує медляхолія (навіть танешні пісні, як коломийка і коцюрбиха), польські—жвавість та веселість, а „гірські—що до свого настрою—стоять між ними по-середині“. Зубрицький не сумніваєть ся, що його слова розбуркають у серцях галичан балаганне видобути простонародні пісні з забуття, бо „ніяк не можна допустити, аби пресолодкі пісні, особливо руські, що доси зберігають ся в устах простого народу, були твором дикого простацтва. Редакція до перекладу статті подала ще коротенький зміст статті: „Volkslieder. Mit Be-

любихъ співаєть ся ще й нині у польських інтелігентних колах, очевидно, по польськи. Цертелев помітив був, що пісня „За Немань іду“, складена в новіших часах, але був думки, що „краски ся блистять свіжістю першої безыскусственной поезіи“ (ст. 224). М. Максимович теж уважає її за твір повійших часів, з огляду на її прегарний розмір, прийнятий Жуковським у поезії „Дубрава шумить.“ і інші прикмети, але кінець кінцем прийняв її за народню і помістив у своїм збірнику (ст. 215). Л. Воровиковський наслідував пісню „За Немань іду“ в поезії „Козак“ і уважав її теж народньою (Дашк., оп. ет., 122)

¹⁾ Ibid, в пов. вяд., ст. 62—65, поч. слова: „Болять моя головонька від самого чола“.

²⁾ Ibid., ст. 141—142.

³⁾ Пісня „Відкиль ідеш“ нагадує Максимовичеві Байронову любиму грецьку пісню „Останнє прощання Клеффа“ (ст. 211).

⁴⁾ Під статтею написано: „Тамбовъ, 12 мая 1825. Князь Цертелевъ“.

merkungen begleitet vom Herausgeber (Huttner'a)" що була поміщена також у львівськiм калєндарі „Pielgrzym lwowski" на рік 1822, текст піснi „Не ходи Грицю на вечерницi" (ст. 198—200), i в кінці книжки надрукувала ноти до пісень „Не ходи Грицю на вечерницi" та „Козак коня напояв, Дзюба воду брала" п. з. „Народная пѣсня Галицкихъ Русинов".

У тiм же самiм році (1827-ім) i мiсяці червні, в номері 12, на ст. 270—278, опублікувала редакція „Вѣстника Европы" й останню статтю Кн. Цертелєва, що трактувала про українські народні піснi, п. п. „О народныхъ стихотворенiяхъ. (Письмо къ г-ну Максимовичу"¹⁾). До голосу Зубрицького, підкріпленого редакцією „Вѣстника Европы", прилучив ся й ентузіастичний голос Цертелєва. Коли в 1818 році його погляд на вагу народної поезiї затемнював ще псевдо-клясицизм, тепер він, освободивши ум від псевдо-клясичних шаблонів, підбадьорений запалом славянського відродження, стає явним i рішучим прихильником романтизму та пропогатором його ідей.

У публичнім листі до Михайла Максимовича, написанім з нагоди передачі 32 українських народніх пісень для будучого збірника „Малороссійскія пѣсни", Цертелєв ударяє iще раз по чуткій струні патріотизму земляків, дорікаючи їм переціненнєм „чужих морських казок" та грецьких народніх пісень з великою шкодою для рідних народніх пісень та переказів. „Пора и намъ—пише автор листа—обратити вниманіє на произведенія народной нашей поэзи: одни мы изъ просвѣщенныхъ европейцевъ остаемся равнодушны къ сему предмету; всѣ другіє старались и стараются сохранить для потомства остатки поэзи народной. Не уже ли будемъ ожидать, пока чужеземцы укажутъ намъ то, что у насъ подъ руками?"

Цертелєв ставить висше народню поезію від „бiльшої часті" російських „романів, баллад" i навіть багатьох „романтичних поем". Ту високу оцінку усної словесности він умотивував зараз же близке: „... скажу смѣло, что тотъ, кто хочетъ быть хорошимъ отечественнымъ писателемъ и въ особенности отечественнымъ поэтомъ; кто хочетъ дать, если можно такъ выразиться, народный колоритъ своимъ произведенiямъ, тотъ не долженъ считатьъ бездѣлкою отечественныя преданiя и пѣсни, но обязанъ вслушиваться въ нихъ сколько можно болѣе; ибо сіи бѣдныя памятники нравовъ и обычаевъ, мыслей и чувствованiй предковъ нашихъ, обезображенные вромєнемъ, но не искаженные подражанiємъ иномєцѣамъ, сохраняютъ еще многія черты той оригинальности, которая отличаетъ поэзи одного народа отъ поэзи другаго". Коли отже в себе, дома,—міркував далі Цертелєв—єсть жерело, з якого письменники можуть черпати натхненнє для своїх оригінальних творів, то чого ж їм клаяти ся чужим богам? „Рускій долженъ быть Русскимъ писателемъ, подобно, какъ Гомеръ Греческимъ, Шекспиръ Англійскимъ, и проч. Можно подражать иностранцѣамъ въ стремленiи къ совершенству, въ сохраненiи правилъ словесности и чистоты языка, но за чѣмъ быть рабами ихъ? Не лучше ли учиться по тѣмъ книгамъ, по которымъ они сами учились, а эти книги имѣетъ каждой: это Природа, сердце писателя и его отечество".

Поклик Цертелєва до письменників, аби творити оригінальну літературу в національнiм дусі й на основах рідної усної словесности,

¹⁾ Під статтею покладені: „Г. Тамбовъ, Марта 16 дня, 1827 года и підпис „Князь Цертелєвъ".

був у 1827-ім році вже не новий. Що більше, ми можемо сказати, що той поклик склався в нього під впливом течій популярної тоді в Росії польської літератури, з особна, під впливом ідей Ляха—Ширми й Казимира Бродзінського. Вже Вороніч накликавав поляків під кінець XVIII віку, аби „własne we wszystkim tworzyli oryginały“. Що правда, за свого життя, без результату, але згодом, його голос воскрес і окріп під впливом ідей Гердера, пані Сталь та оригінального ентузіаста самоучка, Зоріяна Ходаковського-Чарноцького. Кристин Лях-Ширма, охопений запалом Ходаковського, надрукував у маю, в 1818 році, в журналі „Dziennik Wileński“, лист до редактора, в яким між иньшим писав: „*Jeśli nie chcemy być... naśladowcami; lecz i oryginalne, a do tego czysto narodowe posiadać dzieła, uratujmy te starożytne zabytki, na które czas coraz ostrzej nastawa i grozi zatrata... Zniźmy się więc pod strzechy: tam nasza sędziwa narodowość*“. В тім самім році, 1818-тім, помістив Казимір Бродзінський у журналі „Pamiętnik Warszawski“ свою голосну розвідку п. з. „O klasyczności i romantyczności, tudzież o duchu poezji polskiej“, в якій висловив подібну гадку, як Лях-Ширма: „*Jeżeli powinnością poety w oświeconym wieku szanować gust powszechny... świętszym nierównie jest obowiązkiem czerpać z pieśni ludu, jak z natury, charakter i obyczaje narodu... czerpanie zaś poezyi z pieśni i obyczajów ludu nadaje mu piętno oryginalności i pewnego charakteru*“. Коли порівняти тепер наведені слова поляків зі словами Цертелєва, стає очевидним, що заслуга Цертелєва не в оригінальності ідей народності в рідній літературі, тільки в перенесенню її на ґрунт російського та українського письменства.

Значіння Цертелєва в літературі, як герольда романтизму, в тім лежить головно, що він бажав не лише обнови письменства народньою поезією, але хотів бачити в творі письменника живе людське серце, культ природи й огонь патріотизму. Чималу вагу в літературі придавав він теж рідній мові. „Не только отечественные нравы и обычаи,—говорив він—не только характеры и происшествия, но самая мѣстность, даже языкъ и особенности его, сильно дѣйствуютъ на душу читателя“¹⁾.

Голос Цертелєва підкріпили укр. письменники, (Квітка, Метлинський, Костомарів і иньші) які подібно Котляревському, стали етнографами і захоплювалися народністю. Безпосереднім наслідником Цертелєва на полі укр. етнографії явився М. Максимович²⁾.

„І так любов до народності—пише М. Дашкевич³⁾—викликала перші проби української етнографії і вона же, зливаючи ся ступнево з романтичним рухом і черпаючи подекуди натхнення в ідеях славянського відродження, привела до розвитку української літератури. Та література явилася одним із яскравих висловів змагання до народності, що охопило всі славянські й иньші племена Європи і дало нове життя старій українській творчості“.

¹⁾ Бродзінського: „Własną śpiewaj ziemię, wspólnie w czuciu, w przygodach i zwyczajach plemię... ruiny... dawnej duchow chwały... zgastych ojców szlunu“.

²⁾ Боротьба за ідею народності була доведена за Макс. до побідоносного кінця. „Наступило, кажется, то время,—пише він у перед. слові до збірника „Малоросійські пѣсни“ (1827)—когда познають истинную цѣну народности; начинаютъ уже убывать желаніе—да создается поэзія истинно Руская!...“

³⁾ Н. П. Дашкевичъ, *op. cit.*, ст. 86.

III.

Паралельно з діяльністю на полі української етнографії Цертелєв розвивав свою діяльність і на полі російської етнографії. В 1820 році появили ся в журналі Миколи Греча „Сынъ Отечества“¹⁾ дві його розвідки п. з. „Взглядъ на старинныя Русскія Сказки и Пѣсни“ ч. 59 № VI, ст. 241—251 і ч. 60, № VII, ст. 1—9; і „О произведеніяхъ древней русской поэзіи“ (ч. 63, № XXX, ст. 145—167). Остання розвідка вийшла окремою книжечкою²⁾ в тій самий році, в Петрограді. Книжечка присвячена петроградській Академії наук. Зразки російської народньої епічної поезії поміщені Цертелєвим у № IV „Соревнователя Провсвѣщенія“ в 1823 році.

На перше місце „древней русской поэзіи“ поставив Цертелєв „Слово о полку Ігоря“. Статейка про „Слово“ коротенька й написана без претензій. В її основу ввійшли: зміст „Слова“, характеристика героїв, естетична оцінка і думка про походження його твору. „Слово“,— здогадуєть ся Цертелєв—написане на „старинній простонародній мові, і, судячи по де ких місцях, мабуть, віршами“. Йому подобають ся в „Слові“: жипідарний стиль, „блискучі метафори“, „бистрота і сила уяви“, порівняння й образи, взяті „від окружуючих предметів“, „вдумки прості та природні“ і сила чуття. „Слово о полку Ігоря“—говорить Цертелєв—„далеко отстоить отъ эпическихъ произведеній Греції и Рима, но красоты его слога не уступаютъ ни Гомеровымъ, ни Виргиліевымъ“. Він припускає, що автором „Слова“ був „сучасник Ігоря, а може бути й очевидний свідок його подвигів. В кінці він приходить до переконання, що „Слово“—се „отрывокъ несравненно большаго произведенія, заключавашаго въ себѣ повѣствованіе происшествій отъ Владиміра и до Ігоря“.

В статті „Взглядъ на старинныя русскія сказки и пѣсни“ ділить Цертелєв казки на властиві казки („такъ называемыя сказки“) і на „богатырскія повѣсти“; в статті „О произведеніяхъ древней русской поэзіи“ „богатырскія повѣсти“ виступають у него уже як окремий рід „древней русской поэзіи“. Під назвою „богатырскихъ повѣстей“ розуміє Цертелєв—блїни, але „блїна“ він не вживає. До того рода поезії він зачисляє твори, в яких змальовані „подвиги старинныхъ русскихъ витязѣвъ, як дійсно живших, так і вдуманих“. На його думку блїни—се „антики подложные“. Згідно з А. С. Шішковим він ставить гіпотезу, що колись існували подібні теперішнім блїнам „древнія Русскія Повѣсти“, але час проковтнув їх; пізнійші же неввісні, їх творці затримали тільки історичні імена й деякі вірші, а все иньше доповнили самі, і будучи, як видно, „людьми непросвѣченими“. по-

¹⁾ Повний заголовок журналу: „Сынъ Отечества, историческій, политическій и литературный журналъ, издаваемый Николаемъ Гречемъ. Санктпетербургъ, 1820“.

²⁾ З огляду на те, що книжечка Цертелєва тепер більш крук, ми опишемо її ближше. На першій сторінці заголовок „О произведеніяхъ древней русской поэзіи. Сочиненіе Князя Цертелєва. Санктпетербургъ. Въ типографіи Н. Греча. 1820“. На другій сторінці надруковано: „Печатать позволяется. Санктпетербургъ, Іюля 20 дня 1820 года. Цензоръ Статскій Совѣтникъ и Кавалеръ Ів. Тимковской“. На третій сторінці—присяга: „Императорской російской академіи. Посвящаетъ Сочинитель“. Усіх сторінок у книжечці 31. Книжечки: „Опытъ Собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней, і „О произведеніяхъ древней русской поэзіи“ я знайшов у приватній бібліотеці професора Казанського університета д. Н. М. Петровского. За вypoзичення цих книжечок складаю йому подяку. За можливість користання потрібними мені книжками почував ся до вдячності супроти проф-ів Мих. Грушевського, Кюот. Харламповича, Сер. Сігалеви́ча і Ол. Муравьова. Тепле слово належить від мене також. д.д. бібліотекарям місц. пуб. бібліотеки.

пали в „грубі прогріхи проти історії, географії та смаку“. Час повстання більшої частини билін він відносить до другої половини XVI століття і той здогад мотивує: 1) архаїчною мовою билін; 2) анахронізмами, „яких не могли зробити сучасники, ані просвічені творці“ і 3) грубим смаком. „Варварський смак“ билін могли—на його погляд—виробити тільки „безупинні війни Росіян із сусідами, тиранства в часі панування Івана Грозного, кроваві шляхи до трону Годунова, злочини замозванців, внутрішні безпорядки і розбої“. З естетичного боку він ставить биліни дуже низько. В його очах вони представляють „мішанину правдивого й фальшивого, благородного й низького смішного й глупого“. Техніка билін не подобається йому: „нема в них ні звязи подій, ні характерів; візерунки витязів схожі більше на погані карикатури, як на портрети“. Стиль билін називав він „сучим“, а оповідаєне „розтягненим і наповненим повтореннями одного й того-же“.

До третьої й останньої категорії старинної російської поезії зачисляє Цертелєв народні пісні, які ділять на обрядові, епічні, ліричні і забавові. На чолі тих пісень він кладе обрядові пісні, яких жерелом уважає грашки та танці славян. Змістом тих пісень було величання богів. З прийняттям християнства в Росії значна частина обрядових пісень перевела ся; з них остала ся тільки невеликий жмут. Імена поганських богів, у них згаданих, доказують, що вона, коли не належать до часів поганства, то в кожному разі до перших віків християнства.

Люде не легко покидають старі звички; відкинувши поганство, вони не могли розстати ся з його обрядами: таким способом предмети що відносили ся до їх релігії, зробили ся з початку забавою, а потім цілком змінили ся, зберігши тільки деякі назви, що нагадують про їх жерло. Деякі обряди, грашки й танці в супроводі пісень Цертелєв бачив за своїх часів. Особливо звернув він увагу на весільні обряди сійбу дівчатами проса й маку (веснянки), празник „Семика“¹⁾ і „гаданья, що відбувають ся в Росії на протязі семи днів, від Різдва до Нового року. На жаль, Цертелєв описує тільки „гаданья“²⁾ В купальних і русальних („русальях“) піснях знайшов він „мало поезії“, за те заінтригували вони його „своїм предметом“.

¹⁾ На Україні подібний „Семикові“ обряд обходять у зелену неділю, яку називають також клечальною“. Коло „Стародуба та неділя називається *сєреною*, а пісні *гренуками*, або *гренушками*. (М. Максимович, Малор. пїсни, 1827, ст. 219).

²⁾ Ктo изъ Руских не видалъ кривавицъ пашихъ, въ змнїе вечера, о святкахъ, занимающихся гаданїемъ? Съ какою милою заботливостію берутъ онѣ блюдо, покрываютъ платкомъ, кладутъ подъ оный хлѣбъ, соль, перстенки, колечки и, вынутыя изъ печи, уголь и кусокъ глины, поютъ пѣсни или, лучше сказать, куплеты: напрімѣръ слѣдующія, изъ которыхъ первый означаетъ богатство, а другой замужество съ чиновнымъ:

Ужъ какъ пла щука изъ Новгорода,
Она хвостъ волокла изъ Бѣла озера,
Какъ на шукъ чешуйка серебряная,
А головка шуки увизанная.

Вился, вился ярой хмѣль
Около тычинки серебрянныя;
Какъ бы вились Князья, Болры,
Около Царя православнаго.

Въ заключеніе каждой пѣсенки припѣвають: „А кому мы спѣли, тому добро, слава! Кому выпьется, тому сбудется, слава!“ Послѣ сего тотчасъ вынимають изъ подъ платка одну изъ положенныхъ вещей. Каждая дѣвушка съ нетерпѣніемъ ожидаетъ своего колечка, и съ невиннымъ простодушіемъ вѣрять предвѣщанію протѣтой пѣсни. Но вотъ профіли все, осталось нѣсколько вещей, знакъ неисполненія желаній. Начинають *хоронить золото*, пляшуть съ оставшимися на блюдѣ вещами или принимаются за другую игру поютъ: какъ въ городѣ въ Казани, молодой чернецъ постриглася, пляшуть, и сопровождаютъ пляску представлѣніемъ описываемаго лица“ („О прозав. древ. рус. поэзіи, ст. 24—25).

Епічні („повѣствовательныя“) пісні належать—на погляд Цертелєва до тих народніх пісень, які можна вже назвати „пітическими произведениями“. Їх предметом буває звичайно історична подія, напр. облога Казані, бунт Стеньки Разіна, взяття Шліссельбурга й ин.; часто приватні пригоди, нпр. сім братів—розбійників нападають ночью на проїжджаючих; убивають двох людей і описля довідують ся, що вбиті були муж і син їх рідної сестри; або й якась одна сценка з життя. Цертелєв цінить у тих піснях: смілі зображення, живість красок і докладність вислову. Загалом (пісні—говорить він—ті „дихать жостокістю давніх часів; всюди одначе блищить у них уява—і в поривах дикої свободи і пригнобленю мрачного рабства“.

Верхом простонародньої творчості вважає Цертелєв ліричні пісні. Ту високу оцінку мотивує він: їх простотою вислову, силою чуття і природністю думки. За те не подобають ся йому т. зв. „забавові пісні“, бо „слогъ ихъ низокъ и предметъ всегда почти заимствовалъ изъ частной жизни“.

На думку Цертелєва більша часть російських народніх пісень повстала в XVI століттю, багато в XVII, в кінці показне число в XVIII і навіть у XIX століттю. Пізнійші пісні вважає він за просте наслідування ранішніх: „вѣтъ въ нихъ выраженія, которое не было бы заимствовано изъ прежнихъ пѣсень“. Твори давніх Боянів пропали на віки; до нас дійшли тільки фрагменти пам'ятників їх поезії. Огляд тих останків—говорить Цертелєв—переконую нас, що славяне з давен-давня любили поезію, і почває нас, що „невѣжество и злонамѣреніе могутъ угасить свѣтильникъ ума-науки, но что поэзія не подчинена ихъ законамъ:—пламенное *воображеніе гения* не престанетъ обтекать вселенную, царить въ мірахъ надзвѣздныхъ, изображать истину и творить фантазію; *сердце* всегда будетъ плѣняться блестящими мечтами, любить истину и добродѣтель, трепетать въ пламенныхъ восторгахъ любви и наполняться ужасомъ при имени злодѣя“.

З порівняння Цертелєвим російських пісень з українськими, останні вийшли побідно. В російських піснях він знайшов більше сильних картин; в українських більше сильного чуття. В російських піснях помітив він грубість і дикість обичаїв; в українських бажавне слави, любови і свободи. В російських піснях стрітив він оповідання творця в українських драматичне змальовання предмету. Що торкаєть ся музики українських пісень,—„то должно признаться—кінчить Цертелєв¹⁾—что голоса Малороссійскихъ пѣсень несравненно разнообразѣе и полнѣе. Въ каждой пѣсни два, иногда три колѣна, и в тѣхъ, которыя писаны дуэтами, 1-й голосъ часто совершенно отличается отъ 2-го голоса, чего вовсе не встрѣчаемъ въ музыкѣ русскихъ пѣсень“.

Казку порівнює Цертелєв до кременя, який тоді лише дає іскру, коли вдарити по ньому сталю. В казці він бачить гіроліфи, які треба перше відгадати, аби можна сказати про неї свою гадку. В казках він не шукає символістичного зображення первісних релігійних вірувань, для него казки алегорії, на дні яких скриваєть ся глибока життєва мудрість, нпр. Казка про смерть Кащея вчить нас бути обережними й не вірити підлібникам; казка про дивну сліпоту царя, який міг усе видіти в стінах своєї палати, а нічого поза нею, малює правду, що цар, який надто вірять своїм любимцям, не може знати, що дієть ся в його царстві, бо бачить і чує їх очима й ушами. Віршовані вставки в казках вважає Цертелєв фрагментами старої народньої поезії.

¹⁾ О народныхъ стихотвореніяхъ. (Вѣст. Европы, № 12, 1827, ст. 276—277).

Ми вже згадували, що Цертелєв під впливом В. Калніста займав ся технікою вірша. Публічно він виступив зі своїм поглядом на будову російського вірша що йно в 1818 році. Привід до виступлення дав йому його приятель Востоков, який випустив у 1818 році „книгу п. з. „Опытъ о русскомъ стихотвореніи“.¹⁾ Книга Востокова розпадала ся на дві частини: в першій автор розглядав будову вірша, загалом і з окрема грецького вірша; в другій він говорив подрібно про статистику російську техніку вірша. Про першу частину книги Востокова писав Гнідич у 10 і 11 номерах „Вѣстника Европы“ за 1818 рік; про другу частину висловив свій погляд Цертелєв, спершу в статті: п. з. „Замѣчанія на вторую часть Опыта Г. Востокова о русскомъ стихосложеніи“, яка появилася в „Сынѣ Отечества“ за 1818 рік (часть 49 № XLIV ст. 241—256), а описав в статті „О стихосложеніи русскихъ пѣсеевъ (Письмо къ Н. О. Остолопову)“, яка була надрукована в тій-же „Сынѣ Отечества“ за 1820 рік (часть 63, № XXVII ст. 3—13. Обі статті випустив Цертелєв окремою книжечкою,²⁾ що вийшла в Петрограді, в 1820 році, п. з. „Опытъ общихъ правилъ стихотворства“. Востоков ос-
нував механізм російського вірша³⁾ на наголосах (піднесенне і пони-

¹⁾ Олександр Хрістофорович Востоков, lumen et creator philologiae slavicae, як назвав його Калітар, — німець по батьку може бути, естонець по матері, — родив ся 16-го марта 1781 року в м. Аренсбургі нещодабнім сном. Його батько називав ся Хрістофор Остен-Сакен, маршал. Еселя; хто була його мати — невідомо. Зовсім маленьким Востоков був привезений до Ревалі і виховував ся в чужій семі. Його мовою в дитинстві була німецька мова. В 1788 році він дістав навзвиско „Остенек“ і був премієний дядьком, Карлом Остен-Сакен в Першій Кадетській Корпусі. Учителі й товариші навчили Остенека російської мови і зробили з него росіянина. В духовім його розвитку відіграв важну роль Петро Железняков, під впливом якого малий Остенек почав писати вірші. В 1794 р. Карло Остен-Сакен віддав Олександра на науку до Академії Художеств, яку скінчив він у 1800 р. Але „архітектурне ремесло“ не подобало ся йому. Замість рисувати пляни, він складав поезії. Два збірники його поезій вийшли в 1805 і 1821 р. Сліді впливу його поеми „Свѣтлана і Мстиславъ“, написаної під сильним впливом „Слова о полку Ігоря“, помітні в „Руслані і Людмилі“ Пушкіна, Іменем „Свѣтлана“ покористував ся Жуковський. У 1802 р. помістив Остенек в альманасі „Свистокъ музъ“ жмуток своїх поезій, під якими вперше поклав своє нове навзвиско „Востокова“. Остенек з малку сильно закукував ся; згодом ся органічна хвиля збільшила ся й зробила з него майже немову, наслідком чого, як сам писав, йому „осталось только вести жизнь кабинетскую и стараться награждать проворствомъ пера непросторства языка“. Від поезій прийшов Востоков до студій над будовою вірша. Очоєм тих студій була його стаття в „С. Петербургскомъ Вѣстникѣ“ за 1812 р. п. з. „Опытъ о Русскомъ Стихосложеніи“ яка вийшла й окремою книжкою в 1818 р. Про ту саме книгу писали свої уваги Гнідич і кн. Цертелєв, якого Безсонов називав приятелем Востокова. В 1815 р. Востокова назначено помічником „хранителя рукописей“ в Имп. Публ. бібліотечі. Маючи тепер спромогу віддати ся науці, Востоков заняв ся Остромировим Евангелієм і з приводу него написав „Рассужденіе о славянскомъ языкѣ, служащее введеніємъ къ грамматикѣ сего языка, составляемой по древнѣйшимъ онаго письменнымъ памятникамъ“, надруковане в 1820 р. на сторінкахъ „Трудовъ Общества любителей Россійской словесности при Московскомъ университетѣ“. В тій студії Востоков відкрив староруську церковно-славянську мову й означив її характеристичні риси. Копітар за „Рассужденіе“ назвав його „денницею настоящей славянской филологіи“. „Рассужденіе“ ввело Востокова в кружок Румянцева, який поручив йому зладити науковий опис рукописів-свого Музея. Опис був готовий по смерті Румянцева і появил ся друком у 1842 р. До капітальних праць Востокова належить нарешті його церковно-славянський словник (1854—61). Мікльшміч заніс весь словник Востокова до свого „Лексикона“. І. І. Срезневський теж користував ся ним. Наукові заслуги Востокова були признані ще за його життя. Він помер 8-го лютого 1864 р. на 83 році життя. Гл. А. Соболевський, „Памяти А. Х. Востокова“. Извѣстія II, отд. II. А. Н., в XIX (1914), кн. 1, ст. 119—130 і В. Срезневський, „Первыя сорока лѣтъ жизни и трудовъ Восотокова“, ibid., кн. 3, ст. 59—79.

²⁾ І. Безсоновъ. Некрологъ („Вѣст. Европы, 1870, кн. 6, ст. 869).

³⁾ Під тим терміном розуміє Цертелєв старі російські вірші, якими писали протонародні пісні.

зенне голосу), себ-то на тонічнім розмірі. Цертелев не перечив, що гармонія вірша залежить подекуди від наголосів, але й рівночасно твердив, що значінне наголосів відносить ся більше до штуки читання, як до досконалости гармонії вірша, і доказував у названих статтях, що гармонія вірша оснований ся „не на силѣ звуковъ, т. е. тихости или громкости, но на мѣрѣ ихъ, иначе сказать на времени, потребномъ для произнесенія слоговъ, не на числѣ удареній“, тільки „на числѣ стопъ“.

Такого „дивацтва“—пише П. Везсонов¹⁾ рішучо не могли зрозуміти сучасники Цертелева, вони забули пізнійше його погляд, і лише в останніх роках життя від деяких дослідників князь успів довідати ся, що його погляд блискучо потверджується всею новітньою наукою.

Деякі сльві присвятив Цертелев і техніці українського вірша. На його думку вірш українських народніх пісень заснований головню на пєанах. „Зрештою—каже він—між творами української поезії знаходять ся деколи п'єси писані иньшими метрами й навіть силлябічними (нпр. думи), але сих останніх дуже небагато. Вони мало уживають ся й без сумніву належать до тих творів, які називають ся в часі польського панування або по крайній мірі швидко після його“²⁾. З обсягу педагогіки відома стаття Цертелева п. з. „О погрѣшности въ отношеніи къ отечественному воспитанію“, поміщена в „Вѣстникѣ Европы“ за 1828, ч. 159.

Цертелев пробував написати віршовану повість у дусі билін. У повісті сій він старав ся заховати не тільки дух билін, але й їх форму. Проба не остала ся без результату. В 1820 р. появилася його поема п. з. „Василій Новгородскій“ в „Сынѣ Отечества“ (ч. 60, № VIII, ст. 27—36 і 81—89). На тій пробі, на скільки нам відомо, він і покінчив.

В кінці належить нам іще згадати, що Цертелев написав рецензію на граматику „Малороссійскаго нарѣчія“ Ал. Павловського і що наслідком тої рецензії вийшла в Петрограді, в 1822 році, брошурка того-ж Павловського п. з. „Прибавленіє къ грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія или отвѣтъ на рецензію, сдѣланную на оную грамматику“ (34 ст.)³⁾.

IV.

Кн. Микола Цертелев покинув Полтавщину в 1814 році⁴⁾. Від 1824 до 1827 року проживав він у Тамбові⁵⁾. Під кінець свого життя надрукував Цертелев (в „Бесѣдахъ“—1868, в II, прил. ст. 9) віршований привіт славянам, які прибули в Москву на етнографічну виставку⁶⁾. Був директором народніх шкіл Полтавської губернії, а опісля й інспектором Полтавського жіночого інститута від 1832 до 1838 року⁷⁾.

¹⁾ Вѣст. Европы, 1870, кн. 6, ст. 369.

²⁾ Вѣст. Европы, 1827, № 12, ст. 276—277.

³⁾ А. Н. Пыпинъ, Ист. русс. этногр., III, ст. 310.

⁴⁾ В статті „О старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ“, поміщеній в „Сынѣ Отечества“ в 1818 році, написано: „Года за четыре предъ симъ, находясь долгое время въ Полтавской губерніи“...

⁵⁾ Під поезією „Н. Я. З-у“ покладена дата „Тамбовъ, 27 октября 1824“, а під статтею „О народныхъ стихотвореніяхъ“ зазначено: „Г. Тамбовъ, Марта 16 дня 1827 года“.

⁶⁾ И. Ф. Павловскій. Первое дополненіє къ кратк. біогр. словарю ученыхъ и писателей Полт. губ. съ пол. XVIII в. Полтава, 1913, ст. 84.

⁷⁾ И. Ф. Павловскій, оп. cit, 217.

В кінці був він від початку 1838 до 28 марта 1839 року помічником попечителя харківського шкільного округу ¹⁾. Де проживав і чим займався Цертелєв від 1814 до 1824 р. і від 1827 до 1832 р. у нас немає ніяких конкретних звісток. З огляду на те, що він починає у 1818 р. друкувати свої статті в петроградських журналах і навіть випускає свої статті окремими книжечками, що показує на його літературні зв'язки з петроградськими письменниками,—можна здогадувати ся, що він проживав у Петрограді в часі, між 1818 до менше більше 1824 р.

В біографії Цертелєва чимало цікавить факт, що його публична літературна діяльність, яка виявила ся в 1818 році, обривається в 1828 році.

Ясний промінець світла кидає на психіку Цертелєва, в першій фазі його життя до попечительської діяльності в Харкові, його елегія „Н. Я. За-у“, написана в Тамбові 27-го жовтня 1824 р. Зі статтей, надрукованих Цертелєвим від 1818 до 1828 р., ми вже пізнали в ній ентузіаста, освічену людину з тонкою душею, з естетичним смаком, з живою фантазією і при тім із здоровим, орієнтаційним умом. Згадав елегія „Н. Я. За-у“ доповняє його душевний візерунок. Цертелєв сповідає ся у ній перед своїм суєдом, Н. Я. З.

Не злато намъ, сосѣдъ,—блаженство,
Не шумный и блестящій кругъ;
Земнаго счастья совершенство:
Беззащитный хлѣбъ и добрый другъ...
Люблю я искренни бестѣды,
Гдѣ лишнихъ не найдешь людей;
Люблю тѣ ужины, обѣды.
Гдѣ попросту все, безъ затѣй.

Люблю я не встрѣчать швейцара съ булавою;
Люблю, чтобъ мой приѣздъ звонокъ не возвѣщаль,
И титула моего, за шагъ передо мною,
Блестящій галупом лакей не возглашалъ.

Люблю я въ хижинѣ смиренной,
Съ пріятелемъ убить часокъ;
Люблю, сосѣдушка любезной,
Съ тобою забравшись въ уголокъ,
Душею, мыслями дѣлиться,
Поспорить вмѣстѣ, помечтати,

Смотрѣть, какъ желтый листь упасть съ деревъ стремится,
Земную нашу жизнь ему уподоблять ²⁾.

Зі сповіди Цертелєва проглядає проста, м'ягка, меланхолійна душа. Він не прагне золота і не любить гучного, блискучого товариства. Для него вершком земного щастя: безжурний хліб і добрий приятель. Був замкненим в стінах заглибної домівки, немов слимак у скаралющі, і снувати мрії на тему людської суети: отсе й був життєвий ідеал Цертелєва, до якого дійшов він у 1824 році. Не дивота проте, що він так легко дав втягнути себе в круговорот реакції й так швидко проміняв за теплий куток молодечий ентузіазм на холодний обскурантизм.

Серед яких обставин Цертелєв пішов на службу гасителям світла—ми позволимо собі сказати декілька слів. Реакція почалась у Росії

¹⁾ Краткий очеркъ истории Харьковскаго университета за первые сто лѣтъ его существования (1805—1905); составленный профессорами Д. И. Багалъемъ, Н. О. Сум-довымъ и В. П. Бузескуломъ. Харьковъ, 1906, ст. 122.

²⁾ „Благонамѣренный“, журналъ словесности и нравовъ, издаваемый А. Измайловымъ. Санктпетербургъ, 1885, ч. ХХІХ, № 1, ст. 6—8.

з переломом у душі Александра І на містичній підкладці. Виконавцем хорої уяви царя був кн. А. Н. Голіцин. За його часів міністерство народньої освіти перемінило ся в міністерство духовних справ і народньої освіти (1817 р.). Се було зроблено в тій цілі, „чтобы христианское благочестіе было всегда основаніемъ истиннаго просвѣщенія“. Коли кн. Голіцин наложив пута на свободу думки, Пішков у-купі з Фотієм, архимандритом Юрієвського монастиря, знищили також свободу сумління. За панування царя Миколи І правительство рішило виховувати молодіж у дусі православія, самодержавія і народности. Міністр С. С. Уваров писав: „Только правительство имѣетъ все средства знать и высоту успѣховъ всемірнаго образованія, и настоящія нужды отечества“. Терор і деморалізація скували були людську думку. Темні духи бенкетували. Яскраву картину тодішньої російської реакції нарисував Нікітенко в своїм журналі під 1834 роком. „Власти—пише він—объявили себе врагами всякаго розвитку розуму, всякої свободної діяльности духа. Вони вправді не нищили ні наук, ні шкіль, ні адміністрацій, але до того ступня задавили нас цензурою, частими переслідуваннями і загальним напрямом життя, чужим всякому моральному самопізнанню, що ми нагло увиділи себе в глибині душі немов запертими зі всіх боків, відірваними від того ґрунту, де духові сили розвивають ся й досконалять ся. З початку ми судорожно рвали ся на світ. Але коли увиділи, що з нами не жартують, що від нас жадають мовчання і безчинности... що солдатська дисципліна признаєть ся єдиним принципом, на підставі якого дозволено працювати,—тоді все нове покоління нагло зубожіло морально“¹⁾.

Реакційні погляди правительства на освіту в Росії знайшли, очевидно, репрезентатів у попечителях шкільних округів, та їх помічників. Ніч реакції поклати свою тінь і на колишній ентузіазм кн. Цертелєва. Цертелєв не був сильною бойовою людиною, через те він мов хоруговка хилив ся в ту сторону, відки дув вітер.

Кн. Цертелєв був назначений з початком 1838 року помічником графа Юрія Олександровича Головікіна, попечителя харківського університету і шкільного округа. Заслужений вельможа під ту пору, був слабосилим лідусем і більше проживав за границею, як у Харкові, але, як чоловік з ліберальним складом ума, він все таки вів у харківський університет нове життя, яке було замерло при його попередниках, з їх бюрократичним і автократичним напрямком. Цар Микола І відносив ся до него з пошаною і тому його бояли ся: місцева адміністрація, генерал-губернатори, що переселили ся з Полтави до Харкова, і навіть придиричливий єпископ Смарагд Крижановський²⁾. Кн. Цертелєв. опираючи ся на авторитеті й лібералізм Гр. Головікіна, з одного боку, та користаючи з частої його непрясутности в Харкові, з другого, міг був зробити багато добра на полі шкільництва; на жаль, він дбав більше про власну кар'єру, як про народню освіту. Через те Харківці не любили його й називали псевдорозумним, псевдо-софом. Харківський оригінал І. Н. Рейпольський прозивав його князем темноти, а иньші—відривком Кавказу³⁾.

Можна було думати, що в оточенні професорів А. Метлинського, І. Срезневського, Гулака-Артемовського і, загалом, під впли-

¹⁾ Д. И. Багал'й. Кр. оч. ист. Харьк. унив., ст. 16—19.

²⁾ М. Де-Пуле. Харьковский университет и Д. И. Каченовский („Вѣстникъ Европы“, 1874, січень, ст. 76—77; Д. И. Багал'й, *op. cit.*, ст. 26.

³⁾ Д. И. Багал'й, *op. cit.*, ст. 126.

вом української атмосфери в Харкові, оживуть у Цертелєві українські симпатії, однак українська струна не відігравала в його серці. Не пробував далі своїх сил Цертелєв і на літературнім полі. „Свою любов до літератури—пише М. Де-Пуле—кн. Цертелєв виражав тоді пильним навідуванням екзаменів по словесности, не без надії, розуміється, почути і своє ім'я, і літературними вечерами“, які були відкриті в домі князя в 1843 і 1844 рр. „На ті вечери—оповідає Де-Пуле—збиралися студенти перших двох курсів словесного і юридичного факультетів, по виборі професорів, і були прошені ректор, декани і деякі професори названих факультетів. Студенти читали свої твори; після читання велася дискусія, безобидна критика молодих авторів, загалом, літературна гутірка, душею якої були проф. Срезневський і Метлинський: останній зі всіх найбільше широко й живо відносився до цих вечерів, приборкуючи інтерес до них же і в тодішніх студентах—своїх слухачах. Але Лунін перестав на них бувати за першим разом, коли увидів, що більшість гостей і сам хазяїн з більшою охотою говорили про приготування рижків, які подавалися до закуски, чим про літературні твори молодіжи, навіть не згадуючи про необхідність для неї в приготуванні інших серйозних праць“²⁾.

По рекомендації міністра Уварова в 1842 р., себ-то ще за життя ґр. Головкина, кн. Цертелєв повинен був зносити ся у важніших справах з ґен.-губернатором кн. Миколою Андреевичем Долгоруковим.

У тім власне часі „дух времени“ проявив себе в голоснім епізоді з магістерською дисертацією Миколи Костомарова „О причинах и характерѣ уніи въ Западной Россіи“. Дисертація була одобрена факультетом і навіть надрукована в Харкові, в 1842 році. Її оборона була назначена на шестий тиждень посту. В тім часі прибув до Харкова, на місце архієпископа Смараґда, славний церковний оратор Інокентій Борисов. Новий архієрей, прочитавши дисертацію Костомарова, висловив з приводу неї своє незадоволення і неодобрення. Костомарів приїхав до него з проф. Валіцьким, аби довідати ся на чім оперті його закиди. Інокентій вказав на деякі місця дисертації, які неподобали ся йому, і на запитання проф. Валіцького заявив, що ті закиди належить розуміти не в цензурнім, лише в науковім змислі. Після тої розмови Інокентій відносив ся до Костомарова приємно, запрошував його до себе, й навіть радив йому, аби в будучині він глибше займав ся питанням про унію. Тим часом наступив день оборони дисертації. В навечере того дня Костомарів, на своє велике здивування, довідав ся з університетської оповістки, що наслідком непередвиджених обставин оборона його дисертації відкладається на неозначений час. Декан факультету, на запитання Костомарова, відповів йому, що диспут останований з приводу відповідної заяви, написаної Інокентієм помічникові попечителя. З огляду на те, що тодішний попечитель, ґраф Головкин, був дуже старий, і управа справами округу знаходилася в руках його помічника, кн. Цертелєва, Костомарів пішов до него і довідав ся, що Інокентій поставив внесення на зупинення диспуту до порозуміння з міністром. Коли Костомарів звернувся за ближшим поясненням до Інокентія, увидів у його словах „скритість“. У два місяці пізніше повідомлено Костомарова, що міністр ґраф Сергій Уваров прислав написаний проф. Устряловим розбір дисер-

¹⁾ Мих. Мих. Лунін був професором харківського університету і вчителем М. Костомарова.

²⁾ М. Де-Пуле, *ibid.*, ст. 111—112.

тації і велів спалити всі примірники, які були надруковані, а Костомарову дозволив писати иньшу дисертацію. Хто був виновником катастрофи, яка постигла Костомарову книжку, говорилося різно. Сам Костомарів був з початку певний, що причиною спалення його дисертації був Інокентій. Ту певність захитали в нім у 60-х роках люде, що займалися архівними актами в міністерстві. Вони говорили, що не Інокентій, тільки один із харківських професорів викликав ініцієнт з його дисертацією. Аж із біографії Інокентія, що була надрукована в „Русской Старинѣ“ 1878 року, довідавсь Костомарів, що головну участь у спаленні його дисертації брав Інокентій¹⁾. Олександр Корсун був переконаний, що єдиним виновником знищення дисертації Костомарова був Інокентій²⁾. Де-Пуле писав, що публична опінія бачила виновника в особі Інокентія, але сам не важився прихилити ся до голосу опінії, бо „многосторонне-образованный ієрархъ“ з університетом, з професорами і студентами, „если не любезничалъ, то былъ очень любезенъ“³⁾. Сухомлінов („Уничтоженіє диссертаціи Н. И. Костомарова въ 1842 г.“, в „Др. и Новой Россіи“, 1877, № 1) твердив, що Інокентій не брав ніякої участі в знищенні книжки Костомарова і всю ініціативу приписував кн. Цертелєву⁴⁾. Темну історію розяснили що йно документальні дані, які доказують, що Інокентій висловив з приводу дисертації Костомарова „свое опасеніє главамъ“ харківського університету і через одного зі своїх петроградських приятелів впливав на її долю, що кн. Цертелєв спинав диспут і написав відповідне справозданнє про дисертацію товаришеві міністра кн. Шірінському-Шіхматову, що Устрялов осудив напрям дисертації і що на основі його розбору, Уваров велів її спалити⁵⁾.

Ледви, чи потреба,—додає від себе проф. Вагалій—доказувати нестійність мотивів Уварова для знищення дисертації Костомарова. Предмет для дисертації, вибраний Костомаровим, був дуже вдачний: се було одно з найбільше основних капітальних питань західно-руської історії і його розроблював і до, і після Костомарова, цілий ряд поважних і „благонамѣренныхъ“ дослідників—Бантиш-Каменскій, митр. Євген, Коялович, який посвятив йому двотомову студію (1859 і 1861) і б. ин. І сам Костомарів в кінці вернув ся до предмету своєї першої магістерської дисертації. Мало того: деякі з гадок Костомарова, що послужили для міністра поводом до знищення книжки, розвинули ся

¹⁾ Н. И. Костомаровъ. Литературное наслѣдіе (Автобіографія), С.-Петербургъ, 1899, ст. 39—41.

²⁾ Александръ Корсунъ. Н. И. Костомаровъ. („Русскій Архивъ“, 1890, кн. III, ст. 208).

³⁾ М. Де-Пуле, 107—108.

⁴⁾ А. Н. Пыпинъ, Ист. русс. этн., III, 125—153.

⁵⁾ „А въ здѣшнемъ университетѣ,—пише Інокентій—вышло небольшое приключеніє: вскорѣ по прїѣздѣ моемъ, одиѣ кандидатъ задумалъ держать экзаменъ на степенъ магистра по разсужденію объ униі. Я, къ удивленію, пашелъ, что оно писано въ очень нехорошемъ, почти не въ русскомъ духѣ, такъ что скорѣе можетъ быть выставлено въ любомъ журналѣ иностранномъ, какъ доказательство, что изъ русскихъ есть люди, кои смотрятъ на унию не по-русски. Это заставило меня *сказать* свое *опасеніє главамъ здѣшняго университета*,—я онѣ, вполнѣ раздѣляя его, рѣшились, пріостановивши диспутанта, послать это разсужденіє къ вамъ на просмотръ предварительный. Мѣра весьма благоразумна: вамъ видѣе дѣла сего рода, и вашъ приговоръ положитъ конецъ недоумѣніямъ. Только во всякомъ случаѣ множество *держкихъ выраженій* на счетъ восточной церкви и ея патріарховъ, кажется, не должны быть пропущены, ибо они кромѣ того, что *антиполитическія*, противны исторіи и публичное защищеніє ихъ можетъ произвѣсть соблазнъ“.

і знайшли докази в працях і матеріялах, виданих в останніх часах. (Д. И. Багал'їй, ст. 127—128). Спалену дисертацію переробив півзійше Костомарів і видав у 1865 році п. з. „Отрывки изъ истории южно-русскаго козачества до Богдана Хмельницкаго“ („Библиотека для чтенія“, т. I, № 1, ст. 1—50; № 2, ст. 1—35; № 3, ст. 96—131). Ті „Отрывки“ п. з. „Южная Русь въ концѣ XVI вѣка“, ввійшли в III том „Истор. Монографій“, в вид. Кожанчікова, Спб. 1867 р. і з невеличкими поправками (гл. Н. И. Костомаровъ. „Литературное наслѣдіе“, Спб. 1890, ст. 494 і 507).

Гр. Ю. А. Головкін помер 21-го січня 1864 р. На його місце був назначений попечителем ген.-Губернатор кн. М. А. Долгоруков. Новий попечитель ігнорував Цертелєва, по своему сатрапству, і посилав його на ревізії в окрузі¹⁾. „Істотних перемін в університетськнм життю—пише Де-Пуле—не було за кн. Долгорукова, по крайній мірі, на молодіжкн Генерал-Губернаторська управа не відбила ся нічим важким. Студенти знали свого інспектора, ректора, і в рідких випадках помічника попечителя, кн. Цертелєва“. Неповоротливість і класичну лівь кн. Долгорукова швидко використав Цертелєв і хоч Генерал-Губернатор не любив його, він зумів попечительство взяти в свої руки. Про відношення Цертелєва до студентів в часи його фактичного попечительства за Долгорукова,—з іронією говорить Де-Пуле—„ничего дурного сказать нельзя,—отрицательное, конечно, достоинство, но и имъ тогдашній ректор Артемовскій-Гулакъ не могъ похвастаться“²⁾.

Кн. Долгорукова переминив, 10 мая 1847 р., на становищі попечителя ген.-Губернатор Сергій Олександрович Кокоскін, який zostав ся в уряді попечителя до 27 грудня 1856 року. Під ту пору реакція в Росії осягнула свій вершок. Міністер освіти, С. С. Уваров, пішов у 1849 році в одставку. Назначаючи на його місце міністром кн. Пірінського-Шіхматова, цар Микола I сказав йому: „Законъ Божій есть единственное твердое основаніе всякому полезному ученію“. В дусі тих слів розвинув свою діяльність новий міністр. У 1848 р. він представив царю проект, аби викинути з університетської програми політичне право. Цар написав на його докладі: „дѣльно, совершенно лишнее“. В 1850 р. введено для збільшення надзору над університетською наукою окремі інструкції ректору та деканам. У тім самім році замість світської філософії поручено читати вчителям теології логіку і психологію. Наслідком тої реакції, а по части і особистого обскурантизму Кокоскіна його попечительство являється сумною картиною в історії Харківського університету³⁾. Бувший петроградський обер-поліцеймайстер, Кокоскін, поступав з харківськими студентами, як з городовими. Почались виговори, арешти й прогнання з університету. Не даром за його попечительства,—як пише Де-Пуле—аудиторія университетская опустѣла; голоса или смолкли, или замерли навѣки, умственная „тишь и гладь“, т.-е. посредственность и духовная нищета, стали считаться идеаломъ. „божьей благодатью“; харьковскіе натуралисты поспѣшили именемъ Кокоскіна назвать какое-то растение—„Кокоскинія матерчатая“⁴⁾.

Яка роль кн. Цертелєва була при Кокоскіні, ми не маємо ніяких позитивних звісток; можемо лише здогадувати ся, що коли не

¹⁾ Головкін був попечителем від 1833 р.

²⁾ Д. И. Багал'їй, 121 і 126.

³⁾ М. Де-Пуле, 77 і 111.

⁴⁾ Д. И. Багал'їй, 119—120 і 128.

⁵⁾ М. Де-Пуле, op. cit. („Вѣстн. Европы“, 1874, февраль, ст. 567—568).

зробив він нічого злого за його часів, то в кожному разі не міг зробити й нічого доброго.

З вступленням на престол Олександра II відітхнула Росія. Міністерством освіти правив тоді (до 1858 р.). А. С. Норов, чоловік гуманний і освічений, але без твердого характеру. З університетів знято догляд ген.-губернаторів, знесено всякі обмеження з часів реакції, і в університетське життя вступив новий дух. За ліберального режиму кн. Цертелев служив при попечителях Харківського округу сенаторах Катаказі (1856—1857) і П. В. Зіновйова (1857—1860). В той час його урядованне являєть ся рівнож пустою сторінкою в його біографії. Цертелев покинув службу помічника попечителя 28-го марта 1859 року. На відхіднім, 1858/9 р., Харківський університет вибрав його своїм почесним членом¹⁾. Інтересно було-б знати, чи той вибір був впливом дійсних заслуг Цертелева, чи офіціальних бажань яких.

В 1865 році поселив ся кн. Цертелев у Москві. Ще в 1824 році він приготував був до друку кілька томів російських пісень, але, як оповідав П. Безсонову, службові заняття перепенили йому доповнення збірника особистими записами зі слів і голосу самого народу, і через те він вважав неможливим виступити з виданням перед суд новітньої науки. В останні роки життя ожили в князю давні етнографічні інтереси, він зблизив ся з „Московскимъ Обществомъ Словесности“ й був навіть його членом. Тому товариству кн. Цертелев вручив в марті 1869 року свої рукописи та етнографічні матеріяли з листом, у яким писав між иньшим: „Прочитавъ программу публичныхъ чтеній, я искренно порадовался, что наконецъ скудныя свѣдѣнія объ этомъ предметѣ будутъ пополнены компетентнымъ судьей этого дѣла. Давнымъ давно, за полѣтка предъ этимъ, когда у насъ весьма немногіе обращали вниманіе на русское народное пѣснотворчество, я усердно собиралъ русскія сказки и пѣсни, въ особенности же послѣднія... Въ 1865 году, поселился въ Москвѣ, въ этомъ центрѣ русской народной дѣятельности, я вспомнилъ и о моемъ сборникѣ... Пожалѣлъ было, но и утѣшился тѣмъ, что молодые, болѣе энергическіе собиратели сдѣлали то, чего я не сдѣлалъ, и сдѣлали лучше, чѣмъ бы я могъ сдѣлать... Препровождая къ вамъ бранные остатки моего покойнаго сборника, радъ буду, если они пригодятся вамъ хотя какъ варианты“.

Князь Цертелев, загалом, не привязував ваги до своєї літературної діяльності. Коли в 1867 році його молодший син за порадою академіка Грота задумав був видати його раніші статті, він сказав йому: „я никогда не имѣлъ претензій на литературную извѣстность, потому не желалъ и не желаю печатать собранія. А тебѣ,—добавъ він,—терять время на пустое занятіе, по моему грѣхъ: можно употребить свой досугъ на что-нибудь полезное“. Наслѣдком такого відношення Цертелева до своїх писань, вони не були видані окремою книжкою, і спочивають півзабуті в старих, малодоступних, російських журналах.

Приятелі Цертелева намовляли його, аби написав свої літературні спомини. Він приобіцяв, але не спішив узяти за перо і не встиг виконати обіцянки²⁾.

Князь Цертелев помер у глибокій старості у вересні 1869 року, в Моршанську, на дорозі з пошитою до Москви³⁾.

¹⁾ Д. И. Багал'ий, ст. 120, 126, 129 і 132.

²⁾ П. Безсоновъ. Некрологъ. („Вѣстникъ Европы“, кн. VI, іюнь, 1870, ст. 870), И. Ф. Павловскій. Первое дополненіе къ крат. біогр. словарю ученыхъ и писателей Полт. губ. съ пол. XVIII вѣка. Полтава, 1913, ст. 84.

³⁾ Ibidem, ст. 867.

Кн. Микола Цертелєв працював на полі літератури і шкільництва. Як етнограф він зрозумів вагу простонародної поезії для рідного письменства, з ентузіазмом зберігав пам'ятники усної словесности і прищеплював любов до них у серцях інших. Що більше, він з Н. А. Львовим сформулював принципи, які лягли пізніше в основу етнографічної методології і проявив навіть деякий критицизм у трактуванні усної словесности (напр. його погляд на биліни, критична оцінка старих російських етногр. збірників і т. и.). Як літературний критик і теоретик він визначився тонким, естетичним смаком, промовчував у літературі стежку західно-європейському романтизмові і зоставив оригінальні уваги про метрику народної поезії, яких вартість оцінив Везсонов і Піпін. На полі шкільництва Цертелєв не розвинув самостійної діяльности; він дав себе втягнути в круговорот російської реакції, і наслідком того на його добре ім'я, як письменника, впала тінь обскурантизму.

Значіння Цертелєва, на Україні, ґрунтується не на проповідуванню ним любові до народности і не на засуванню змагання до неї; любов до народности не була новою в українськiм письменстві, противно, вона з давен-давна горіла в українських серцях і була одним із головних жерел відродження України; так само й змагання українців до народности не уступала такому-ж змагання росіян, противно, воно підтримувало не вповні свідому любов росіян до народної поезії, і виразилося в українській літературі перворядними, по своїй народности, творами Котляревського і Гулака-Артемовського¹⁾; заслуга Цертелєва на Україні в тім головно закріплюється, що він перший надрукував збірник українських дум, ним самим записаних з народних уст, що подав взірець, як належить видавати пам'ятники усної словесности, що закріпив М. М. Максимовича, а через него й інших збирання та опублікування усної словесности, і тим способом скріпив золотий вузол любові між українською інтелігенцією й українським селянством.

„Не в бронзових пам'ятниках—сказав П. Везсонов—німіють імена етнографічних збирачів²⁾: вони живуть у самих пам'ятниках народнього творчого слова, ними зібраних і пояснених). Слова Везсонова можна з повним правом прикласти до кн. Цертелєва. Як би Цертелєв не надрукував був збірника українських дум, його ім'я було-б так само німим для українця, як німим воно являється для росіянина. Сіра невеличка книжечка, в якій Цертелєв у перше надрукував українські думи, придала звук його імені і спасла його від забуття. Цертелєв не заслужив собі в українців на бронзовий пам'ятник, але заслужив собі на їх тепле слово. Його ім'я живе в пам'ятниках української усної словесности, в українських думках, і з пошаною буде згадувати ся істориками нашого відродження,

К. 17 (30) III. 1917.

¹⁾ Н. П. Дашкевич. *ср. сіт.*, 120—121.

²⁾ *Вѣстникъ Европы*, кн. 6, 1870, ст. 371.

МАТЕРІЯЛИ І ЗАМІТКИ.

Нові відомости про родину Многогрішних.

Ми дуже мало взагалі знаємо про наших історичних діячів, як про приватних людей. До останнього часу майже вся увага дослідувачів нашого минулого звертала ся на те, щоби з'ясувати історію України з боку її політичного життя, і тільки тепер можна помітити де-який поворот в сій сфері наукового студіювання, коли почали цікавити ся історією *українського народу*, розуміючи під нею еволюцію його побуту, матеріяльного і духовного. Така зміна що до основних поглядів на завдання історичної науки, яка повинна займатися головним чином історією культури, розуміючи се поняття в самому широкому значінні, висуває на перший план ті помічні дисципліни, котрі до сього часу хоч і рахували ся науками, але в дійсности не користали ся всіма правами наук і не мали такого впливу на напрямок дослідження нашого минулого, який їм належить. До складу таких помічних історичних наук належить генеальогія, та наука, що висліджує історію родин, споріднені звязки і відносини, збирає біографічні дані про членів даного роду і т. и. Нема чого казати, оскільки важно знати для дослідження нашої історії походження видатних історичних діячів, їх споріднені звязки, зносини, впливи з боку найближчих родичів і т. д. Дуже часто буває, що тільки такими даними й можна з'ясувати історичні події. Але, коли ми будемо студіювати генеальогію родів що й не дали першорядних діячів, то й тут значінне сїєї науки не зменьшується, позаякчим нижче ми будемо спускати ся в сьому напрямі, тим більше і глибше будемо знайомити ся з *історією народу*, принаймні тих його верств, котрі можна назвати його інтелігенцією, що впливала на еволюцію форм його культурного життя. Цілком зрозуміло, що досі ми маємо ще дуже мало матеріялу такого характеру. Причина сьому та, як зазначено вже вище, що генеальогія не користала ся тим значінням, яке належить їй по праву, і наші історики дивили ся на її з висока. Але, на нашу думку, сей погляд стоїть на перешкоді взагалі поправному розумінню історії, особливо нашої, джерела якої зовсім ще не вивчені і розкидані по багатьох архівах. Треба надіятись, що тепер, з розвитком нашого культурного життя, генеальогія не буде на далі забута і що їй буде одведено місце на сторінках наших журналів, що ставлять собі метою й завданням студіювання історії українського народу.

Після сих слів перейдемо до теми нашої статті.

Рід Многогрішних добре відомий кожному, хто хоч трошки цікавився історією України. Доля винесла Многогрішних на гору життя в половині XVII віку. Старший з братів, Демян, був Чернігівським полковником (1665—1669) і гетьманом; слідує по ньому—Василь був також Чернігівським полковником (1671—1672); крім сих були ще два брати: Сава, який мав прізвище „Шумка“, полковник Стародубський (1671—1672), і Зиновій, про якого ми досі майже не мали ніяких відомостей. Закладачем роду Многогрішних був гетьман Демян, про якого сучасники його кажуть, що він був „мужиком“, здається з містечка Коропа (Ніжинського полку). Значінне споріднення цілком ясно з прикладу історії роду Многогрішних: коли старший з братів, Демян, став гетьманом, він надавав урядів своїм родичам, братам, зятям та иньшим; а коли він був засланий до Сібіру і зійшов зі сцени, пішли за ним і його брати та родичі. Теж саме явище ми бачимо й в иньших випадках: коли став гетьманом Самойлович, його родичі, близькі й далекі, поотримували багацько впливових урядів. На ієрархічних ступінях більш низьких се явище теж повторюється: полковники тягнуть за собою полкову і сотенну старшину і т. д. Впливи родинних звязків особливо яскраво відбилися на порядку призначення й виборі козацької старшини. Але вертаємось до теми. В Сібіру родина Многогрішних терпіла дуже тяжку долю: їх Московський уряд записав на службу „дѣтьми боярскими“, вони билися проти монголів і табунутів, отримали рани і прожили довго в Красноярську, Єнисейську, Іркутську та по иньших містах далекого й холодного Сібіру... Бувший гетьман був живий ще в 1701 році¹⁾.

Молодший з братів, Зиновій Многогрішний, помер до тієї ночі на 13 березня 1672 року, коли генеральна старшина заарештувала гетьмана Демяна, і через те його не спіткала та тяжка доля, що дісталася його братови. З універсалу, що нами міститься нижче, ми дізнаємось що його вбито на війні. Гетьман Демян, після його смерті, видав його, синові Михайлові такий універсал:

„Демян Ігнатович, гетьман з військом его царського пресвітлого величества Запорозьким.

Всій старшині і черни війська его царського пресвітлого величества Запорозького, особливе полковникови Чернігівському сотником, атаманом і всему товариству, в тому полку зостаючому, й кому сей наш буде показаний універсал, доносимо до відомости: і ж ми, респектуючи на значення в Богу зейшлого пана Зеновія Ігнатовича в війську Запорозьком заслуги, якіє з отвагою здоров'я свого і утратою субстанції противко кожного подіймавав неприятеля, над остаток, за достоїнство его царського пресвітлого величества і за цілость добра посполитого щире ставаючи, своєю запечатовав кровю, взглядом так

¹⁾ Відомости про рід Многогрішних зібрані мною і надруковані в „Малорос. Родословникъ“, т. III, стор. 555—559.

зацних рицерских діл позосталому його синові пану Михайлу Зиновичу млин, в селі Понорниці на греблі стоячий, конфіровалисьмо і припадаючіе войсковіе пожитки отбирати позволилисьмо, зачім жаден з старших і менших війська Запорозького, особливе пан полковник чернігівський, сотники, атамани і ніхто з товариства полку Чернігівського в держаню і пожиткованю з млина вишпомянутого пану Михайлу Зиновичу найменшою не важився бить перешкодою, сурово сим нашим приказуєм універсалом. Писан в Батурині, 7 июля року 1671. Демян Ігнатович, гетьман з військом его царського пресвітлого величества Запорозьким¹⁾.

Треба помітити, що гетьман Демян Ігнатович, даючи сей універсал, не називає в ньому Зіновія Ігнатовича своїм рожоним братом, а його сина Михайла Зіновевича—своїм небіжем. Очевидно, в сей час вважалося ще незручним надавати одверто різні маєтки, млини і т. и. своїм родичам і при роздачі військового майна гетьмани і иньші представники козацької влади обов'язані були додержувати ся принципу—нагорожати тільки тих козаків та старшин, які мали за собою довгу, або видатну службу „війську Запорозькому“. Пізнійше ся обережність з боку центральної і місцевої влади на Україні була забута, і ми знаємо цілу низку гетьманських і полковницьких універсалів, якими надавали ся великі маєтки різних родичам, синам, жінкам, братам тих, що мали великі уряди, тільки за те, що вони були одного походження з ними. Часто такі родичі не мали ніяких особливих військових заслуг, навіть тільки рахували ся в складі „товариства“, а представники влади одверто в своїх універсалах, якими надавали їм майно, називали їх своїми родичами, ніби то споріднені зв'язки самі собою надавали права на маєтки і невільну працю селян, що в них жили.

Ми не повинні дивувати ся, що в вищеприведеному універсалі гетьман не називає свого рожоного брата Многогрішним. Се призвище, як відомо, ніколи не вживало ся й самим гетьманом, позаяк воно було образливим. Крім того, брат гетьмана Савва звав ся Шумкою, брат Василь сам називав себе теж через ту саму причину тільки по імені й по батьку. Під іменем Многогрішних родина гетьмана і він сам були відомі в народі, який власне і надав їм се призвище, яке потім зміцнило ся за ними і залишило ся на весь час перебування їх в Сібіру²⁾. Тому зрозуміло, що ті родичі, що не розділили трагічної долі гетьмана й залишили ся жити на Україні, змінили своє призвище на иньше. Се було треба зробити також і через те, що після заслання Демяна Многогрішного небезпечно було рахувати ся його родичем, про що мала нагадувать однаковість призвища.

¹⁾ „Опись имѣній Ломиковскаго“, рукопис XVIII віку, стор. 76. Позаяк в сьому рукопису сей документ вміщено в копії, яку писав великорос і дуже її зіпсував що до мови і правопису, ми теж не тримвали ся оригіналу.

²⁾ Останній з відомих нам Многогрішних, Єгор, який, можна думати, був з єього ж роду, в 1772 році рахував ся купцем м. Красноярська.

Згаданий в попередньому універсалі небіж гетьмана, Михайло Зіновевич був в 1672 році засланий до Сібіру й довго жив в Якутську, приймаючи участь в боротьбі проти „немирныхъ камчатцкихъ мужиковъ“; він ще згадуєть ся в 1707 році, як „якутський козакъ“, коли подав прохання призначити його „во дворяне на многую службу“¹⁾.

Як можна бачити з документу, що друкуєть ся нами нижче, мати Михайла Зіновевича з иньшими дітьми залишила ся на Україні і не була заслана з своїм чоловіком, мабуть через те, що иньші діти їх були в момент заслання (1672 р.) ще недорослі, і московський уряд і новий гетьман Самойлович знайшли можливим їх помилувати.

Сімя засланого Зінька Многогрішного мала притулок в м. Понурниці, де жила й далі, позаяк тут були її невеличкі мастки. Не вважаючи на небезпеку заслужити неприхильність нового „рейментара“ Самойловича, чернігівський полковник Василь Борковський в 1674 році видав такий цікавий з ріжних сторін універсал вдові Зіновії Ігнатовича—Марині Яковонні, невідомий досі:

„Василий Бурковський, полковник війська его царського пресвітлого величества Запорозького чернігівський.

Ознаймую сим писаннєм моїм кождому, кому би о том відати належало тепер і на потомніе часи по нас наступуючим полковником, антецессором²⁾ нашим, особливе сотникови понурницькому і товариству, в той сотні будучему, іж Марина Якововна Зеньковая, козачка і обивателька Понурницькая, вдова, оставшися з дітками недорослими при вольностяхъ козацких, а хочачи дітки свої слушне виховати, умилила, за фундушом бившого гетьмана Демка Многогрішного на ріці Понурниці, у самой вершині, своїм коштом греблю занять і млин будувать, яко и до skutku тот свій замисл приводячи а у Чернігові у мене бивши, оповідалась і просила мене о тое, аби я її, позосталую вдову, казал при волностяхъ козацких, у статях его царского пресвітлого величества, войску Запорозькому даних, і о таких жонах позосталихъ козацких описаних, заховать. Відаючи теди ми о зайшлом малжонку її Зіньку, же за цілость отчизни України сего світа пожекчнал, а яко позосталую вдову з дітками її при ласці військовій заховавши, стосуючи волю мою до статей его царського пресвітлого величества, той помененній вдові з млина помененного, її коштом власним виставленого, ежели би замуж за простого стану чоловіка не імїла пойти, при мелницькій частці і дві мірочки військовие уживать і отбирать до її пожитку позволилем до особливої ласки вельможного его милости пана гетьмана, добродія мойого великого,—зачим кожний з товариства полкового, старшого і меншого, о том знаючи, в держаню млина зі уживаню всіх часток розміру аби помененній вдові з дітками її жадної найменшої кривди чинити не важився під сроком чим караннєм, приказуєм, чего всего, яко поблизу там сотникови жіючому понурницькому

¹⁾ Див. мій „Малорос. Родословник“, т. III, стор. 554.

²⁾ Певне—помилка: треба—„сукцессором“.

злецаєм постерегать. Дан в Чернігові, мая 25, року 1674. Василий Бурковський, полковник війська його царського пресвітлого величества Запорозького чернігівський.¹⁾

З сього документу ми перш всього бачимо, що Зінько Ігнатович Многогрішний мав, окрім сина Михайла, про якого мова була вища і який був також засланий до Сібіру, ще декілька дітей, що залишилися при своїй матці Марині Яковлівні на життю в міст. Понурниці, Чернигівського полку. Той млин, якого гетьман Демян надав р. 1671 своєму небіжу Михайлові Зіновевичу, можна думати, був відібраний від його родини, як майно засланої людини, „на великого государя“. Але як бачимо з останнього універсалу Борковського, Марина Яковлівна сама своїми коштами відбудувала другий млин, також в м. Понурниці, прибутками з якого й користала ся за для виховання своїх дітей. Скільки їх у її було—нам невідомо; знаємо тільки з документу, що буде приведений нижче, що між ними був син, якого звали Василем і який іменував ся вже Зінченком.

Тон сього останнього документу надзвичайно обережний: Чернигівський полковник Борковський, даючи млин вдові так недавно ще засланого чоловіка, використав всі мотиви, які тільки можна було відшукати для того, щоби відсунути від себе можливість гніву або підозріння з боку нового гетьмана Самойловича за свій акт. Він вказує в своєму універсалі і на недорослість дітей Зінька Ігнатовича, і на те, що їх мати має право користати ся вільностями козацькими, і на її бажання „слушне воспитати“ своїх дітей, і на дозвіл гетьмана Многогрішного будувати млин, і на те, що Марина Яковлівна навмисне приїздила до Чернигова прохати полковника заховати її „при вільностях козацьких, в статтях його царського пресвітлого величества данних і о таких жонах позоставших козацьких описаних“, і, нарешті, на смерть її чоловіка, що „за цілость отчизни України сего світа пожекгнал“... Така довга низка причин, виставлених Борковським в своєму універсалі; виданому Марині Яковлівні на право користати ся всіма прибутками з її ж власного млина (не даючи звичайних двох третин прибутків до скарбу військового), вказує на те, що „гнів гетьманський“ в той час був явищем, з яким треба було рахувати ся навіть в таких дрібних випадках, як видача універсалу самого звичайного змісту. Треба до сього додати, що вдови старшин, яких було забито на смерть в боях „за цілість України“, мали безсумнівне право на оборону їх майна з боку представників влади, і останні видавали їм подібні універсали сотнями,—так що з сього погляду Борковський виконав тільки свій службовий обов'язок, тим більше, що право на прибутки з млина він надав Марині Яковлівні умовно, „до особливої ласки вельможного його милости пана гетьмана“. Весь сей аналіз універсалу Борковського приводить нас до висновку загального характеру, що вдова Зінька Ігна

¹⁾ „Опись имѣній Ломиковскаго“, рукопис XVIII віку, стор. 99—100.

товича з дітьми, не дивлячи ся на своє звичайне право сподівати ся від влади оборони й охорон інтересів, діставала їх з великими труднощами і мусіла завжди боятися, що може опинити ся під страшним гнівом нового „рейментара“. Той сотник понурницький, якому Борковський наказував, аби він обороняв Марину Яковлівну Зінкову від „жадної найменьшої кривди“, хоч і був в якомусь свояцтві з Многогрішними, звичайно, не міг її оборонити, коли б що трапило ся такого роду; навпаки, се саме свояцтво з засланим гетьманом, примушувало і його самого тремтіти за свій добробут і життє...¹⁾

Лекше жити стало сій родині Многогрішного після заслання до Сібіру наступника гетьмана Демяна—Самойловича (1687), і один з синів Зіновія Ігнатовича, Василь Зінченко, навіть мав можливість досягти маленького козацького уряду, а саме—уряду городского атаманства в рідній собі Понурівці. Про се ми довідуємось з купчої, що була зроблена 23 серпня 1693 року на Батуринськім уряді, в присутности сотника Дмитра Нестеренка, городского атамана Лукяна Филоновича і войта Самуїла Григоровича. Перед урядом в сей день став „очевисто“ Василь Зінченко, „житель і атаман понурницький“, і зробив заяву, що він, „маючи ще отцевський запустілий млинок на розірваній греблі в Понурниці, против двора свого тепер будучого лежачий, в вершині ріки Верби“, продав 12 квітня того ж року в Понурниці за 300 золотих польських і 20 осмачок муки житної „уроженому його милости пану Іоанну Ломиковському, асаулови війська их царського пресвітлого величества Запорозького енеральному“.

При сьому своєму продажу Василь Зінченко віддав Ломиковському, як се завжди й бувало, „давние права і універсали, на тую греблю данние“, і тим самим зрік ся за себе, жінку і нащадків від своїх прав на понурницький млин і греблю.

На сих відомостях кінчають ся наші звістки про потомство Зінька Многогрішного, і нам невідомо, чи воно довго існувало, чи ні. У всякому разі та катастрофа, яка трапила ся в ніч на 13 березня 1672 року, не дала нікому з нащадків гетьмана Многогрішного і його родині знов стати на ноги, і вони, можна думати, підупадали все більше і більше, доки не злили ся з народньою масою...

Що торкаєть ся родини Василя Многогрішного, теж засланою до Сібіру одночасно з гетьманом, то до відомого про її можна додати, що його жінка Зіня (Зіновія) Жданівна не пішла за своїм чоловіком в заслання і залишила ся жити на Україні, в Чернігівськім полку, здаєть ся в м. Мені. Вона ще була живою в р. 1676, коли (16 грудня) Мойсієха Кустетчиха, бувша менська міщанка, а потім обивателька олександровська, продала „паній Зіновії Василисї Многогрішній“ „двор

¹⁾ В сей час сотником понурницьким був Василь Свириденко (Свиридович-Спиридонович), який був в свояцтві з гетьманом Многогрішним і займав сей уряд в 1674—1676 р.

з огородам, пляцом і садом, стоячий на хуторі подле Івана Товстенка, за грєблею“,—за 14 коп. грошей ¹⁾).

Сю коротеньку замітку про Многогрішних закінчимо одною догадкою. Як відомо, в 1671—1672 роках лубенським полковником був Андрій Корнієвич Нестеренко, жонатий з дочкою Многогрішного і скинутий з уряду зараз же після арешту свого тестя. Про дальшу його долю ми нічого певного досі не знаємо, але в липні 1682 року бачимо понурницьким сотником Андрія Нестеренка. Позаяк Понурниця була тим місцем, де жила родина Многогрішних, що залишилась на Україні, можна припустити, що сей сотник і бувший лубенський полковник були одним лицем. Але звичайно, се тільки наша догадка.

Подав В. Модзалевський.

Дві рукописи 60-их років заборонені цензурою.

В 12-ій книжці Основи за 1861 рік було уміщено повідомлення, що в Києві буде друкувати ся великий словник „южно-рускої“ мови, автором якого був Каленик Василевич Шейковський, магістрант кийвського університету. Тут же були зазначені умови передплати і де-які деталі відносно самого „Опыта южно-русскаго словаря“. В першій частині, яка повинна була з'явити ся незабаром, автор мав на думці умістити вступну статтю „Нѣскольکو словъ о южно-рускомъ народѣ и въ особенности о его языкѣ“. Не задовго перед сим була надрукована попередня праця сього ж самого автора—„Быть Подолянъ“, так що своїм словником молодий автор вже не робив почину. В повідомленні про свій словник К. Шейковський прохав усіх, у кого єсть які небудь матеріяли для словника передавати їх йому. У Куліша на думці теж було зайнятись складанням українського словника, про що він оповістив в одній з перших книжок „Основи“ зазначивши й призвища своїх співробітників, але довідавшись про словник Шейковського, Куліш бажав сполучити обидві праці.

Словник К. Шейковського щасливо одержав цензурне розрешення. В актах кийвського цензурного комітету зберегло ся прохання „студента университета св. Владимира Каллиника Шейковского“ дозволити надсилати в цензуру коректурні аркуші „Опыта южно-русскаго словаря“, а не рукопис, бо автору доводило ся постійно доповнювати свій словник новим матеріялом.²⁾ В білеті, який був виданий з цензурного комітету на право надсилки словника в коректурних аркушах, поставлена назва: „Малороссійскій лексиконъ“.

Але передне слово до „лексикона“ було заборонено. Се був публіцистичний нарис і темою своєю мав питаннє, яке хвилювало в той час

¹⁾ Архів Черниг. Двор. Депут. Зібрання, д. № 924, л. 31.

²⁾ Прохання від 12 лютого р. 1861.

українське громадянство, особливо на правому боці Дніпра, а саме становище України і її стосунки до Польщі й до Росії. Сій темі були присвячені де-які статті в „Основі“, але більш докладно й одверто можна було трактувати відносини до Польщі, справа ж з Москвою вже не підлягала обговоренню і тому як раз вступне слово до „лексикона“ Шейковського уявляє нам настрій і думки громадянства, задушені цензурою. На жаль ми маємо тільки ті уривки, які виписав цензор О. Лазов з рукописи, як найбільш кримінальні з погляду московського уряду. Вважаючи на виключну цікавість гостро висловлених думок, ми подаємо тут цілком відзив цензора Ол. Лазова.¹⁾

Нѣсколько словъ о южно-русскомъ народѣ и въ особенности о его языкѣ. К. Шейковского. Стран. 30.

По разсмотрѣннн этой рукописи оказалось, что въ ней только послѣднія 10 страницъ заняты разсужденіемъ о правописаніи южно-русскаго языка; вся же остальная часть ея состоитъ изъ мнѣній автора о великомъ значеніи и задачѣ южно-русскаго народа и объ угнетенномъ положеніи его между Русью и Польшею, или, какъ выражается авторъ, между Сциллою и Харибдою. Вся она проникнута непріязнью къ Россіи и написана въ духѣ исключительныхъ малорусскихъ тенденцій, а потому я считаю ее подлежащею запрещенію.

Вотъ нѣкоторыя мѣста для примѣра:

Стр. 2-я. Судьба южно-русскаго народа въ историческомъ его ходѣ, и особенно въ теперешнемъ его положеніи, всего болѣе похожа на судьбу болгаръ.

Стр. 3-я. Все отличіе судьбы болгаръ отъ судьбы южноруссовъ заключается только въ томъ, что для первыхъ Сцилла и Харибда (турки и фанаріоты) гибельнѣе и жестче по самому чуженародному существу своему, тогда какъ у южноруссовъ Сцилла и Харибда дѣйствуютъ во имя родства и подъ маскою братства. Но лобзанія луды істоятъ чуженароднаго гнета.

На той же стр.—выноска 1-ая. Южнорусскій народъ эту експлоатацію представляетъ себѣ просто въ видѣ кровожадности. Въ его представленіи всякій кацапъ (русскій) есть *pізунъ*, готовый свести *ad patres* за сто копеекъ сто душъ.

Послѣ раздражительнаго разсказа о посягательствѣ поляковъ на малороссійскую народность, авторъ говоритъ на стр. 10-й: то же самое, что мы видѣли въ польской литературѣ и ея представителейъ относительно южнорусскаго народа, видимъ и въ русской литературѣ. Все различіе заключается только въ томъ, что здѣсь прямо стараются унижить южнорусскій народъ, поселить къ нему и къ его языку пре-

¹⁾ Дѣло Кіевского Цензурнаго Комитета 1862 г. № 4. „О книгахъ и рукописяхъ на русскомъ, польскомъ и др. новѣйшихъ языкахъ представляемыхъ для одобренія къ печати.

р'єніє, не изучивши ни народа ни его языка, и даже ничего не сдѣлавши для изученія его. И въ самомъ дѣлѣ польская партія, по крайней мѣрѣ, издала матеріалы для изученія южно-русского народа, но что сдѣлала для южноруссовъ въ этомъ отношеніи Москва? Надо отдать честь и справедливость польской литературѣ въ томъ отношеніи, что въ ней есть очень много сочиненій о южнорусскомъ народѣ, тогда какъ въ русской нѣтъ нѣчого.

На стр. 14-й Г. Даль былъ отчасти правъ, говоря, что народу не слѣдуетъ давать quasi—образованія на томъ книжномъ языкѣ, какой употребляется въ нашей литературѣ. Я отвергаю благотворное педагогическое значеніе его и считаю вліяніе его положительно вреднымъ. Языкъ этотъ въ высшей степени кованный, дѣланный, неправильно организованный, способенъ только къ тому, чтобы породжати Хлестаковыхъ.¹⁾

На стр. 15-й. Пока этотъ языкъ будетъ находится *statu quo*, онъ будетъ годенъ только для того, чтобы пополнять фаланги Хлестаковыхъ.

На стр. 19-й. Если бы безъ всякихъ предзанятыхъ и часто проникнутыхъ интересомъ²⁾ мыслей посмотрѣли на состояніе южно-русского народа и получше вникли во внутренній бытъ его, то вполне убѣдились бы, что ему предстоитъ великая задача. Тогда никто не сталъ бы мѣшати его развитію и самоцѣльности, никто не сталъ бы смотрѣть на него, какъ на какую-то прицѣпку къ чьему-то; тогда всякій въ его развитіи видѣлъ бы залогъ своей счастливой будущности и отдалъ бы ему должное и принадлежавшее и принадлежащее ему.

Ся відозва цензора О. Лазова датована 7 лютим р. 1862. А далі вже йшло, як звичайно. 9-го лютого на засіданню Цензурного Комітету під проводом барона А. П. Ніколаї рукопись було заборонено і про те були повідомлені всі цензурні комітети.

Другою книжкою, яку спіткала таж сама доля була історична праця Л. Ал-ча и Ис. Мандрики „Гетманъ Петръ Дорошенко. 1665—1676 г.“ Сю книжку газета „Кіевскій Телеграфъ“ обіцяла дати, як даремний додаток передплатникам. При книжці мав бути літографований портрет гетьмана Дорошенка і в „Оснoві“ навіть було надруковано докладний зміст всіх семи глав майбутньої книжки. Рукопис її було представлено в цензуру на прикінці р. 1861, а в лютому слідуєчого року його було заборонено цензурним комітетом по відозві цензора О. Лазова. Всі цензурні комітети та редакція „Кіевскаго Телеграфа“ були сповіщені про заборону.

Ми подаємо тут повну записку цензора Лазова з усіми виписками які він зробив з книжки. Сі виписки можуть дати де-яку уяву про саму книжку. І треба зазначити, що цензор вибрав як раз загально цікаві місця, що торкають ся відносин України до Москви.

¹⁾ Річ іде про російську книжну мову.

²⁾ Себ-то користю.

Рукопись Гетьманъ Петръ Дорошенко. 1665—1676. Соч. М. Ал-чь Ис. Мандрика. In folio, стр. 401.

Авторъ вышепоименованнаго, разсмотрѣннаго мною, сочиненія, предположилъ себѣ трудную задачу—начертать популярное повѣствованіе исторической дѣятельности челоуѣка, всю жизнь свою враждовавшаго противъ Россіи и усиливавшагося отторгнуть отъ нея Малороссію съ тѣмъ, чтобы, если не удастся сдѣлать чего лучшаго, подчинить свою родину или Польшѣ, или Турціи. Повидимому, авторъ не сознавалъ этой трудности: онъ нисколько не стѣсняется высказать себя сторонникомъ идеи Дорошенка и, излагая ея исторію, подобралъ и сгруппировалъ факты такъ, изобразилъ ихъ въ такомъ свѣтѣ, что сочиненіе его можно принять за протестъ противъ законности обладанія Россією Малороссіи. Въ особенности выставляется на видъ то, что Россія андрусовскимъ договоромъ уничтожила договоръ Переяславскій и черезъ то потеряла право на обладаніе Малороссією. Авторъ такъ проникся этой идеей, что во всемъ своемъ объемистомъ сочиненіи нигдѣ не называлъ Россіи своимъ отечествомъ, ни разу не написалъ нашъ государь, наше правительство, а вездѣ и непрерывно употребляетъ выраженія: „Московский государь“, Московское правительство“ или даже просто „Москва“.

Для примѣра привожу нѣкоторыя мѣста:

Стр. 41. (Послѣ описанія встрѣчи Бруховецкаго въ Москвѣ). Восхищенному Гетману предложено было просить пожалованія въ бояре московскіе; *глава свободнаго народа, искавшаго покровительства, а не подданства*,¹⁾ просилъ униженно боярства у царя московскаго и оно, какъ милость, было ему даровано.

Стр. 65. При всей скрытности и осторожности дипломатовъ, андрусовскій миръ открылъ глаза украинцамъ. Они увидѣли, что съ ихъ *свободною родиною*, выкупленною долгими страданіями, *принявшею покровительство, а не подданство*, поступаютъ какъ съ собственностію спорною и дѣлать какъ побѣдители взаимную добычу. Послы казацкіе не были призваны въ Андрусовъ, безъ нихъ нарушены права Украины и народная гордость заговорила.

Стр. 76. Во время 20-ти лѣтней войны гордый своими славными подвигами, онъ (народъ) приобрѣлъ то чувство собственного достоинства, которое и теперь отличаетъ украинца отъ простолюдина другихъ націй.

Стр. 78. Дорошенко, негодуя на Россію за гибельный для Украины андрусовскій договоръ отвѣчалъ съ гордостію: „Государи договоромъ андрусовскимъ разодрали на части Украину и согласились оную искорениить, поэтому вся моя надежда на татаръ и союзъ мой съ ними долженъ оставаться во всей силѣ, тѣмъ болѣе, что онъ не вредить ни

¹⁾ Підкреслення усяди зроблені цензоромъ.

Царю, ни Королю, а я и безъ подданства всегда благопріятствую Его Царскому Величеству“,

Стр. 84. Прежнее *обѣщаніе подданства* Его Царскому Величеству было вѣрно сохраняемо, а какую за то награду получали проливающіе кровь свою за престолъ царскій, можетъ онъ видѣть изъ письма къ нему гетманскаго.

Далѣе слѣдуетъ письмо Дорошенка къ стряпчему Тяпкину, въ которомъ въ рѣзкихъ выраженіяхъ исчисляются заслуги малороссіянъ и несправедливости русскихъ. Въ заключеніи письма, между прочимъ, на стр. 87 и 88 говорится: хотя мы и воистину рабы Христовы, Его кровію искупленные, но словесные, а не безумные, и до сихъ поръ защищали головами своими землю, принадлежащую Его Царскому Величеству и ратныхъ людей московскихъ и потому не можемъ понять, *какое вы право имѣете торговать* нами, какъ безумнымъ скотомъ, и одни города отдаете, а другіе оставляете, *забывъ, что не своею силою вы присоединили къ себе народъ украинскій, а Божіею милостію, согласіемъ народа и нашимъ мужествомъ.*

Стр. 97. Епископъ Мефодій не упускалъ также случая убѣждать народъ свергнуть *чуждую власть*, а наконецъ сталъ уговаривать и гетмана (Бруховецкаго) измѣнить царю. „Ради Бога не плошай, писалъ онъ, теперь идетъ торгъ о насъ, хотятъ, взявши за шею, выдать ляхамъ. Окружай себя болѣе заporожцами, также укрѣпляй пограничныя мѣста и защищай ихъ преданными людьми. Безбожный Шереметьевъ теперь въ тѣсной связи съ ляхами и Дорошенкомъ. Остерегайся и Нащокина. Мила мнѣ отчина, *бѣда если поработятъ ее* ляхи или москальи. *Лучше смерть, нежели злая жизнь.* Страшись имѣть одинакую участь съ Барабашемъ.

Стр. 98. Бруховецкій не зналъ, что дѣлать, онъ не могъ не слышать о переговорахъ Тяпкина съ Дорошенкомъ, слѣдовательно *не могъ довѣрять московскому двору*, который оставлялъ челоуѣка, вѣрно ему служившаго, чтобы привлечь на свою сторону враждебнаго ему Дорошенка.

Стр. 99. Въ письмѣ Дорошенка къ Бруховецкому между прочимъ говорится: годовые труды и все пріобрѣтенное потомъ народа отнимаютъ отъ него воеводы и пристава. Судъ и расправа въ ихъ же рукахъ; а что остается несчастному народу? Одна бѣдность и стенаніе! Вы и съ старшинами своими обольщены въ Москвѣ женщинами, а за ихъ приданое народъ платитъ. Ты подобенъ такому пастырю, который держитъ корову, а другіе у тебя ее доютъ. Когда нѣтъ у тебя своей силы и отваги, то можно поискать и сторонней; когда нѣтъ въ христіанахъ правды, то можно поискать ее у иновѣрцевъ. Это не грѣхъ и не глупость, но крайность, къ которой необходимо прибѣгнуть. Я готовъ все уступить для пользы народа, даже и жизнь мою, *но оставить его въ тяжкой неволѣ, мнѣ и думать нестерпимо.*

Вообще духъ и направленіе этого сочиненія намѣренно или не-
намѣренно совпадаютъ съ нынѣшнимъ броженіемъ понятій о націо-
нальностяхъ и стремленіемъ народностей къ обособленію, стремле-
ніемъ, существованіе котораго нельзя не замѣтить и въ малорусскихъ
патріотахъ. Посему, затрудняясь принять на себя позволеніе напеча-
тать это сочиненіе, имѣю честь представить на разрѣшеніе Кіевскаго
Цензурнаго Комитета: можетъ ли оно быть позволено къ печати, или
не слѣдуетъ подвергнуть его запрещенію?

10 февраля 1862 г.

Подав В. Міяковський.

До історії „Чернігівського Листка“.

Чернигову та Чернігівщині пощастило в 50—60-х роках бути осе-
редком літературного українського життя. Окрім неофіційного від-
ділу „Губернських вѣдомостей“, де часто друкував ся матеріал чисто
літературного змісту на українській мові, чернігівці мали свою газету
„Черниговскій Листок“, яка виходила під редакцією байкаря Леоніда
Глібова двома мовами українською та російською. Це була тижнева
газета, але за три роки існування її (1861—3) з'явилося на світ лише
61 число. Такі важкі були в ті часи умови складання газети в малень-
кому місті, де не було у редактора помічників ні в технічній справі
ні в чисто редакторській праці.

Думка видавання газети виникла очевидно в тому самому гуртку
літературних діячів, який постачав матеріали в „Губернскія Вѣдомости“
і в який Леонід Глібов, тоді навчитель чернігівської гімназії, увійшов
дуже тісно.

Глібов опинив ся в Чернигові в р. 1858, а ще 1853 році друкував
свої байки в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“. В р. 1855 з
Ніжина, в 1856—56 з Чорного Острова на Поділля байкар надсилав
свої твори до знайомих, особливо до О. Шишацького-Іллича, який брав
участь в редагуванні „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“.

В київському цензурному архіві ми знайшли де-які документи про
заснування „Черниговскаго Листка“, і подаємо звідти найбільш цікаві
відомости.

Перше прохання до цензурного комітету датовано 12-м березня
р. 1861-го і підписано так: „младшій учитель Черниговской Губернской
Гимназіи Леонидъ Глѣбовъ“. Письменник прохав дозволу на видання
газети в Чернигові з травня місяця і до свого прохання додавав про-
граму, яку з огляду на його особливу цікавість, подаємо цілком.

Программа еженедѣльной газеты „Черниговскій Листок“

І. *Отдѣлъ литературный*. Небольшіе рассказы, стихотворенія на
Великорусскомъ и Южнорусскомъ языкахъ, путевыя записки, очерки

изъ народнаго быта, анекдоти, сцены, юмористическія замѣтки, эпизоды изъ охотничей жизни и т. под.

II. *Новости, вѣсти и слухи.* Фельетонныя замѣтки о городскихъ новостяхъ, свѣдѣнія о театрѣ, концертахъ и т. под., вѣсти изъ уѣздовъ Черниговской губерніи, а также и изъ другихъ губерній, но имѣющія повсемѣстный интересъ.

III. *Общепользныя свѣдѣнія.* Небольшія статьи по части сельскаго хозяйства, домоводства, промышленности и торговли, популярной медицины и т. д.

IV. *Библиографическія извѣстія.* Краткія замѣтки о книгахъ, имѣющихъ мѣстный интересъ.

V. *Разныя объявленія, вызовы, запросы и отзывы.* Сюда войдутъ стороннія объявленія частныхъ лицъ, а также и официальныхъ въ-домствъ, если таковыя будутъ сообщать.

Цѣль изданія—доставить возможность мѣстнымъ жителямъ имѣть свой печатный органъ общественной жизни и дѣятельности.

Черниговскій Листокъ будетъ выходить разъ въ недѣлю, объемомъ отъ $\frac{1}{2}$ до одного печатнаго листа в четвертую долю средней величины.

Цѣна Черниговскаго Листка въ 1861 году—два руб. сер.

Як бачимо програма газети обережно обходить усякі небезпечні місця.

Тут є така безпечна річ, як анекдоти, чи епізоди з стрілецького життя і немає нічого, щоб натякало на „нынѣшнее броженіе понятій о національностяхъ“ або на „стремленіе народностей къ обособленію“, як висловлював ся цензор з приводу другої речі. На безпеку могло б натякнути лише призвище автора, співробітника Чернігівських Губ. Відом., та згадка про „южно-руську“ мову, але й в сьому не було нічого страшного, і цензурний комітет „по духу и по направленію“ знайшов можливим дозволити видання газети. Але перше, ніж дати дозвіл, комітет звернув ся до чернігівського гражданського губернатора з запитанням, чи він не має яких перешкод для дозволу „Чернігівського Листка“.

Відповідь кн. Голіцина, тодішнього губернатора була позитивна, і згідно з „Уставомъ о Цензурѣ“ комітет свій дозвіл представив міністру освіти на затвердження. Нарешті й Головне Правління Цензури в Петербурзі згодило ся на дозвіл газети й на те щоб цензурування її ішло тим же шляхом, як і цензурування неофіційної частини Чернігівських Губернських Відомостей.

Наслідком сього було відношення київського цензурного комітету (9 червня р. 1811) до п. директора шкіл Чернігівщини. Комітет прохав сповістити навчителя Глібова про дозвіл, а навчителю Петропав-

ловському, який цензуrowав неофіціальну частину Губернських Відомостей наказати доглядать точного пильнування затверженої програми.

В такі умови були поставлені періодичні видання. Стільки стадій повинно було перейти проханнє про дозвіл.

Далі—цензура. Українську часопис чекали ще різні розпорядження та інструкції, а часом і просто „усмотрѣнія начальства“. Нарешті над газетою висїла й ще одна інстанція. Се „III отдѣленіе“, куди обовязково надсилав ся оден примірник кожного числа, нарівні з петербурзькою Публичною бібліотекою, Академією Наук та Гельсингфорським університетом.

Подав *В. Міяковський*.

Сполучення України з Московщиною в новійшій літературі.

Критичні замітки.

I.

Хоч історія України XVII віку, зверхня, політична, взагалі звертала на себе пильну увагу дослідників і має велику літературу, головною увагу притягали до себе, по старій традиції XVII—XVIII вв., відносини польсько-українські—велика боротьба за визволення України і тяжкі удари задані нею Польській державі. Поруч сеї ліквідації старих політичних відносин нові відносини і звязки, завязані під час сеї боротьби між Україною і Московською державою, менше звертали на себе уваги, хоч тут лежали завязки тих обставин, які визначали дальшу дорогу українському життю на пізніші століття.

Різні причини, внутрішні і зовнішні, впливали на таке нерівномірне трактування сих двох сторін українського життя; спинити ся на них і постарати ся вяснити було б навіть досить інтересно з становища історії українського духового життя за минуле десятиліття. Але тут на них не буду зостановляти ся; хочу тільки підчеркнути, як багато ще зістаєть ся невиясненого в сих відносинах по нинішній день.

З тим більшою радістю приходить ся витати кожну серйозну працю на сїм полі. В українській літературі останні роки після розвідки М. Е. Слабченка „Малорусский полкъ“ (1909), де він не раз мусїв доторкнути ся українсько-московських відносин XVII в. принесли тільки статтю Ол. Попова в Літературно-Науковім Вістнику (1914, кн. I): „Юридична природа злучення України з Москвою в 1654 році“. Але дещо прийшло і з російського боку. Свого часу обговорював я (Україна 1914, II) інтересний екскурс, присвячений історії автономії України в книзі Нольде „Очерки русскаго государственнаго права“ (1911). Одного року з ним вийшов III том „Исторіи Россіи съ древнѣйшихъ временъ“ М. Н. Покровскаго, де чималий розділ присвячено „боротьбі за Україну“ в XVII в. (Борьба за Малороссію, с. 1—74: Западная Русь XVI—XVII вв., Казацкая революція, Украина подъ московскимъ владычествомъ). Написаний для широкої публіки, як і ціла праця, з певного становища („історичного матеріалізму“ і „клясової боротьби“) він дає чимало інтересного і з користю буде прочитаний кожним, хто ближше интересуєть ся сею добою. Потім (1912 р.) почали ся, недокінчені ще, „Очерки

соціальної історії Малоросії“ В. Ол. Мякотина—в „Русским богатстві“. Потім в „Русских Записках“ 1915 року друкував сятретій розділ сеї праці: „Свободныя войсковыя села и владѣльческія имѣнія въ лѣвобережной Малоросіи XVII—XVIII вв., закінчений в XI книжці. За ним мають піти ще два розділи, присвячені сформованню селянської верстви і обезземеленню, чи позбавленню прав на землю її. Праця, хоч присвячена соціально-економічним відносинам, раз-у-раз муїла доторкати ся політики московського правительства, бо як раз під покровом і егідою, з невідмінною не тільки санкцією, але й важкою участю його переходили сї соціальні процеси, а соціальна політика московського правительства стояла в тіснім звязку з загальною політичною програмою що до України. Отже перші розділи праці були спеціально й присвячені політичній стороні сполучення України з Москвою. А тепер маємо книжку Розенфельда про прилученне України до Росії і її становище супроти імперії до повного скасування української автономії при кінці (И. Б. Розенфельдъ. Присоединение Малороссіи къ Россіи (1654—1793). Историко-юридическій очеркъ.—Труды студентовъ экономического отдѣленія Петроградскаго Политехническаго института Имп. Петра Великаго № 16, Петроградъ, 1915, ст. 191).

Се студентська праця з семінарія міжнародного і державного права проф. Б. Нольде і В. Гессена в петербургській політехніці. Читана в нїм початково в 1909 р. і очевидно написана під впливами проф. Нольде, що саме тоді займав ся історією української автономії, вона стоїть в тіснім внутрішнім звязку з згаданою вище працею його. З певними відмінами, більше або менше самостійно розвиває його ідеї, операючи їх на ширшій історичній матеріалї (дуже скуповикористанім в праці проф. Нольде) та заповнює деякі прогалини. Титул книги не вповні відповідає змістові, бо мова в ній іде не про саме тільки сполученне України з Москвою, як може здавати ся на перший погляд, а й про їх відносини до самого кінця XVIII в. „Поставивши перед собою питання про юридичну природу сполучення Малоросії з Росією ми змушені були логічною неминучістю переглянути всю історію Малоросії, починаючи відмо мента сполучення“, поясняє автор при кінці. „Але даючи певну юридичну кваліфікацію сього сполучення, ми побачили не менчу потребу спинити ся також і на аналізі політичного і суспільного устрою малоросійського громадянства за часи його відокремленого державного, або державно-подібного буття („обособленнаго государственнаго или государство-подобнаго бытія“) (с. 171). Рямці роботи таким чином розсунено дуже широко і се не могло відбити ся на її вартости, бо через се властивим завданням її уділено менше місця і уваги, ніж би то було потрібно—трактовано їх побіжно, без бажаного поглиблення. З тим усім одначе книга ся глибше, ніж яка небудь досї, входить в важні питання, звязані з сполученнєм України з Московщиною і на її поглядах хочу головню спинити ся в отсих замітках, при нагоді зачіпаючи й иньші, висловлені иньшими дослідниками.

II.

Книга д. Розенфельда поділяється на три частини. Перша глава (Малороссія—государство и присоединение ея къ Россіи, ст. 3—43) присвячена в'ясненню тез, що Україна перед сполученням з Москвою була державою, і сполучення її з Москвою мов сполучення двох держав на основі умови, договору. Сей договірний характер сполучення підкреснув уже в своїй праці проф. Нольде (с. 291—2); д. Розенфельд розвиває і скріплює тільки новими доказами сю тезу (с. 31—33). Натомість головну увагу звертає на в'яснення першої—про державність України в момент сполучення, вказуючи на те, що досі історики, називаючи Україну Хмельницького державою, не старалися ближше довести свій погляд. „Вопросъ о томъ, была-ли Малороссія государствомъ или же она оставалась только возставшей частью государства—совершенно въ литературѣ не изслѣдованъ, несмотря на то, что положеніе Малороссіи въ періодъ 1648—54 гг. опредѣлило положеніе ея и въ дальнѣйшемъ“ (с. 3).

Ставлячи своїм завданням в'яснення сеї тези, він доводить, що „въ Малороссіи Хмельницкаго на лицо всѣ три составныхъ элемента государства,—мы видимъ единую територію, единый народъ и верховную власть, до 1650 г. неограниченную и независимую, а съ этого года фиктивно признающую надъ собою сюзеренитетъ турецкаго падишаха“. Автор посилається при тій на слова Єлінека в рос. прикладі (Право соврем. госуд. 1903, ст. 179): „Образование новаго государства представляется завершеннымъ, когда несомнѣнно фактически имѣются на лицо всѣ существенные элементы государства и образовавшееся такимъ образомъ общеніе въ состоянніи проявить себя какъ государство. А это должно быть признано въ томъ случаѣ, когда ея органы фактически осуществляютъ власть и этой власти фактически повинуются“ (с. 8—9).

Як на момент, коли ся нова держава заявила ся „когда же это новое государство возникло и какъ оно образовалось?“, авторъ вказує на присилання посольств до Хмельницького сусідніми державами: „Після побід 1648" р. у Хмельницького заявили ся посли від усіх сусідніх держав поздоровити його з побідами і новим становищем. Прибули посли не тільки від Молдави, Валахії, Угорщини, але й від Туреччини, Московії, а з початком 1649 р. приїхали й польські комісари. Всі посли привезли Хмельницькому багаті дарунки, подавали йому союз і протекцію—всі хотіли використати міцну (окрѣпшую) силу Малороссії“. „Это. было международнымъ признаніемъ новаго государства“ (с. 9).

Територію сеї держави автор бере з переяславських переговорів Хмельницького з комісарами—„рѣки Горынь и Припять, а отъ Брацлавскаго и Подольскаго воеводствъ по Каменецъ“ (с. 4). Для в'яснення того, яка була людність сеї держави, він пускається в міркування про історію сформовання української народности, доволі фантастичну, яка

кіңчить ся тим виводом, що „къ моменту возстанія Хмельницькаго“ українська людність уже асімілювала всі свої ріжноплеменні інгредієнти і стала „единымъ и цѣлостнымъ этнографическимъ племенемъ“ (с. 6). Вкінці характеризує зверхню власть сеї держави—гетьманську власть Хмельницького, як „власть неограниченнаго властителя“ (с. 7). „Хотя рада—народное собраніе—въвѣряющая власть выборнымъ чиновникамъ,—является органомъ власти, стоящимъ и надъ гетманомъ, хотя де юге всѣ власти дѣйствуютъ отъ имени „Войска Запорожскаго“, но первый гетманъ, онъ же и послѣдній во времени глава Малороссіи, какъ самостоятельнаго государства, раду собираетъ рѣдко, полковниковъ назначаетъ самъ“ (с. 8).

Все се, розумієть ся, в значній мірі вірно, тільки автор, насамперед, береть ся переводити свої тези способами дуже мало науковими, по друге—він безнадійно мішає відносини фактичні з певними правними формами. Хоч в порівнянні з студією проф. Нольде він і старав ся, очевидно, поширити свій науковий апарат, але недалеко пішов в сім напрямі. Документальний матеріал грає в його аргументації другорядну роль, і там навіть, де він має перед собою джерело, він залюбки підмінює його якою небудь парафразою. Так, напр., з польських матеріалів для Хмельниччини він знає тільки збірку Памятників київ. комісії, але хочаби оперти ся на надрукованім там дневнику переяславських переговорів, він замість використати можливо докладно бодай се джерело, посилаєть ся на статтю проф. Єфименкової, яка „признаєть приїздъ пословъ актомъ международнаго признанія новаго государства“, і наводить на потвердження ще цитату з Ригельмана! Величкові оповідання служать авторові дуже важною опорою для його висновків; він і починає свою працю цитатою з нього, і трактує його оповідання, як і різних иньших українських літописців, не як культурно-історичні документи свого часу, а як правдиві джерела для історії Хмельниччини, і то ще правно-державних фактів і норм! В юридичній розвідці все се робить дуже дивне вражіння.

Так само і мішання фактичних відносин і правних форм. Як я вже сказав, автор визначає українську територію на основі переяславських переговорів. „Хмельницькій такъ опредѣляетъ границы самостоятельной Малороссіи—рѣка Горынь и Припять, а отъ Брацлавскаго и Подольскаго воеводствъ по Каменецъ“ (слідує дуже загальна цитата з Памятників, і за нею—Величко, Грабянка, Костомаров), і по тім категоричнє: „Такова была территория новаго государства“. А в дійсности ми маємо тут тільки означення демаркаційної лінії, котрої не мають на час перемирря (до Зелених свят 1649 р.) переступати польські війська. Се треба було й зазначити.

Ідеальна територія „самостоятельной Малороссіи“ за Хмельницького і потім—за Виговського і Дорошенка обіймала всю етнографічну українську і навіть—в більш сміливих плянах—простираля ся і на білоруські землі (се знаходить своє психологічне, ідеологічне обяснення в

традиційній ролі козацького війська як оборонця і патрона грецької віри у всій Польсько-литовській державі, а практичний підклад давали тісні звязки білоруських земель з українськими і спільність інтересів тих же суспільних елементів, які тягнули до козаччини на Україні—через те від початків Хмельниччини різні проводирі повстання старалися поширити його на білоруську територію, і пізніше, під час московської анексії Білоруси військові українські круги хотіли затримати під козацьким регіментом сусіднє білоруське Подніпров'я). Фактичні ж межі гетьманського регіменту в різних моментах були змінні, в залежності воєнних успіхів, і се треба було авторові зазначити, щоб не ставити під небезпеку (критики всю конструкцію української державности.

Ще менше уґрунтоване його протиставлення „самостоятельной Малороссии“ перед роком 1654 пізнішому її політичному буттю. Формально взявши Хмельницький і в попередніх роках не був незалежним володарем. Д. Розенфельд тут завважає тільки підданне Хмельницького під протекторат султана в 1650 році і як ми бачили—до 1650 р. власть гетьмана вважає необмеженою і незалежною, а по 1650 р. фіктивно васальною. Але в дійсности 1650 рік не грав тут ніякої ролі. Україна була фактично самостійною державою за все гетьманство Хмельницького, до 1650 р. і після нього. Але формально, так само до 1654 р. і після нього Запорозьке військо титулювало себе „військом короля його милости“—поки не стало „військом його царського величества“.

Я не буду спиняти ся тут на подіях 1648 року, коли військо і сам Хмельницький особливо підчеркували свій легітимізм, свою лояльність супроти короля, а ні на часах по Зборівській трактаті, коли вони дуже старанно—як не щиро, то про око пильнували заховати *modus vivendi*, уставлений сим трактатом. Але дуже характеристично, що навіть тоді, коли військо зводило рішучо боротьбу з Польщею—що несподівано урвала ся на сім трактаті, воно все таки формально не переставало себе титулювати „військом його корол. милости“ (див. напр. Акты Ю. З. Р. III дод. 52, 54, 54). Воно зводило боротьбу з польським режимом, з магнатами, які зробили короля своїм невільником, не давали йому стати тим, чого хотіло ся війську—щоб він був „королем руським“,—але не розривало з ним. Се не перешкоджало війську шукати помочи сусідніх держав, віддавати ся під їх опіку і протекцію. Вони в сім і в тім зіставали ся вірними своїй традиції.

Вже від давніх часів, від Дмитра Вишневецького і потім, у козаків закорінило ся поняття, що військо козацьке може продавати свою службу кому хоче з сусідніх держав, може вести свою заграничну політику, не оглядаючи ся на правительство польське (див. Історію України Руси VII, с. 140). І правительство польське на стільки признавало за ним се право, що при переговорах з Москвою 1634 р. воно в інтересах козацького війська навіть хотіло включити в трактат, що від московського правительства має „по давньому“ іти річна плата

козацькому війську (ibid. VIII, с. 207). Захована умова козацького війська з Шагін-Гераєм з 1624 р. се справжній союзний трактат між двома рівнорядними контрагентами, Кримом і Запорозьким військом, з повним ігнорованнєм якоїнебудь залежності війська від Польщі чи польської політики (т. VII, с. 517), а переказана сучасником відповідь дана козаками кілька місяців пізнійше польському правительству на його пригадки про згоду Польщі з Туреччиною, що се згода' короля, а не козаків („знають, що король зволив узяти перемирє з цїсарем турецьким, але не вони“—ib. с. 533) виразно підчеркує його незалежність.

Таким чином та „самостійність“, котру д. Розенфельд веде дотерва від подій Хмельницького, мала свою досить довгу і давню історію. Вона була тільки урвана козацькою неволею 1638—1647 рр., але воскресла наново з повстанням Хмельницького, і в перших початках повстання він і його старшина стояли на тім же ґрунті, щої в 1620—30-х рр. В 1648—50-х рр. се було „військо його корол. милости“, яке шукало собі союзників і протекторів, де могло, для піднятої боротьби з режимом корони, і тільки поволі усвідомляло собі, що великі, ніколи не бували воєнні і народні сили і всякі иньші ресурси дають йому змогу і обовязок ставити собі і реалізувати завдання ширші, прінципiальнiйшi.

Дійсно весь час правління Хмельницького (трохи навіть довше) ідея української державности іде в гору, хоч і зігзагуvато—опадаючи під натиском неприхильних обставин і знову підіймаючись. Від привілегій козацьких: козацького імунітету, козацької території, власти військової вона йшла до всенародньої національної української держави. Трактати підданства, які Хмельницький укладав за сей час, не перебивали сього ходу, бо фактично козацька Україна весь час не переставала бути самостійною державою. І тоді, коли Хмельницький ніби то наново піддавав Україну Польщі, польські достойники і пани могли реалізувати свою власть на козацькій території лише доти і настільки, наскільки допускало і позволяло се військо (гетьман). Трактат 1650 р., що оформив протекцію Порти над Україною (яка свої початки велаше з першого року повстання), не нарушив фактичної самостійности України; се справедливо признає Розенфельд. Але не ясно і не умотивовано у нього, в чім кладе він кардинальну різницю між умовами Хмельницького з Польщею і Портою і умовою з Москвою. Та й у самого його нема однастайности в поглядї.

На с. 23 він починає: „Въ 1654 г. самостоятельная Малороссія прекратила свое существованіе“ (с. 23) і починає вияснити причини розриву України з Польщею. Але „Малоросія, отдѣлившись вслѣдствіе указанныхъ соціальныхъ, религіозныхъ и политическихъ причинъ, отъ Польши, не могла долго просуществовать самостоятельно“—географічне положеннє України не давало їй можливости самостійности, повторує він давно висловлену гадку (с. 24). „Не порывая фиктивной вассальной зависимости отъ Турціи, Хмельницкій началъ хлопотать о „протекціи Москвы“ (с. 35). Під протекцію турецьку він піддав ся в 1650 р.,

не добивши ся помочи від Москви, а в 1653 р. змушує Москву до бажаного рішення погрозою піддати ся Туреччині (с. 26—7). „Малороссія, отдѣлившись отъ Польши прожила самостоятельной государственной жизнью шесть лѣтъ; за это время Хмельницкій уже привыкъ къ своему „царственному“ положенію (Соловьевъ, Исторія, т. X стр. 1619); онъ держится совершенно независимо, но ему болѣе, чѣмъ кому либо была ясна невозможность долго устоять одному, и волей-неволей въ 1654 г. ему пришлось ликвидировать свои отношенія съ Москвой“ (с. 29).

Але закінчуючи свій огляд політики Хмельницького, при кінці і розділу (с. 43) автор завважує:

„Разсматривая тѣ итоги, которые оставила эпоха Хмельницкаго, эпоха, когда Малороссія жила самостоятельной государственной жизнью, юридически до присоединенія, а фактически и послѣ, мы должны отмѣтить, что основныя тенденціи всей послѣдующей исторіи Малороссіи намѣтились уже въ это время. Невозможность самостоятельной, независимой жизни стала ясною послѣ 6-лѣтней жизни „безъ государя“ (рѣчь Б. Хмельницкаго на радѣ 8 января); необходимость жить подъ защитою другого, сильнаго государства, была сознаваема всѣми. Въ первые сошлись на мысли о Москвѣ, но это мнѣніе не было единомудрымъ, и въ протестъ кіевскаго митрополита и нѣкоторыхъ полковниковъ, отказывавшихся присягать, таился залогъ будущихъ шатостей и измѣнъ“.

Таким чином автор признає тут, що фактична самостійність України проїснувала до самої смерті Хмельницького, акт 1654 р. не змінив тут багато, не відібрав сеї фактичної самостійності. Автор протиставляє сій фактичній самостійності самостійність „юридичну“—але й тут акт 1654 р. не зміняв властиво нічого. Ведучи рішучий розрив України з Польщею від повстання 1648 р., автор незрозумілим способом ігнорує всі пізніші угоди і трактати і не добачає в них, як і в трактатах з Туреччиною, обмеження юридичної самостійності України, такого ж, як і в акті 1654 р. Тим часом все се явища одного порядку, і як ті ранійші трактати в поняттях козацького війська не мали вязати його свободного розпорядження собою, і постороннім державам (в тім і Москві) не перешкоджали трактувати військо як самостійну політичну силу й зносити ся з Хмельницьким, як самостійним володарем,—так і трактат 1654 р. не мав тут ніякого особливого значіння.

Він *фактично* став вихідним моментом повільного обмеження української самостійності, і з ретроспективного становища набірає справді иньшого, важнійшого значіння, ніж иньші трактати. Але для сучасників мав рішуче значінне фактичний стан річей і власне самопочуття, потяг до самостійності українського громадянства, чи війська, а в них акт 1654 р. очевидно не мав зовсім такого переломового характеру, якого надають йому ретроспективно дослідники, в тім числі і автор „Отпаденія Малороссіи“.

III.

Друга глава праці д. Розенфельда—„Юридическое положение Малороссии послѣ присоединенія къ Россіи въ 1654 г.“ (с. 44—75) головню присвячена актові 1654 року: ріжним поглядам дослідників на правну природу сього акту і власній кваліфікації його автором (так що титул не вповні відповідає змістові, бо тільки на кінцевих сторінках автор кидає погляд на пізнійші відносини).

З огляду, що в літературі, по словам автора, були перебрані всі типи сполучень держав (государственныхъ соединеній), відомі в науці державного і міжнародного права, і під них підводжувано сполученне України з Московською державою на основі акту 1654 р. (с. 97), він насамперед переходить самі сі типи і їх прикмети, як вони уставляють ся сучасною науковою літературою: унію персональну, унію реальну, васальство, прилученне або інкорпорацію, повну і неповну, або „інкорпорацію на особливих умовах“ (с. 45—57), і потім перебірає ті характеристики правно-державного характеру сполучення України з Московською державою, які були досі подані в літературі.

Поглядові пок. проф. Сергеевіча, що се сполученне було персональною унією, він противставляє насамперед аргумент ак. Дяконова, що се сполученне має характер вічний; далі вказує на те, що самостійність України підпала певним обмеженням при сполученню, на-решті—що в фізичній особі монарха не сполучалось дві юридичні особи царя московського і гетьмана українського (60—2).

Против погляду ак. Дяконова на се сполученне як унію реальну автор вказує на те, що право самостійних міжнародніх зносин для гетьмана противить ся принципам реальної унії, що обидві держави не мають спільних органів і інституцій, що—нарешті—між ними нема рівності: в деяких питаннях Україна займає супроти Москви становище підвладне (с. 62—3).

Стаття Ол. Попова, написана з того самого становища, зістала ся д. Розенфельдові незвісною, бо в літературі він не йде далі 1911 р. (ба українською і взагалі не користуєть ся). Незалежно від ак. Дяконова д. Попов также підводив звязок України з Москвою під понятте реальної унії, але він ставив тільки ділему: унія персональна, чи реальна, не рахуючи ся з иньшими формами сполучення,—як васальство, або автономія в поняттю проф. Нольде, і также, як і ак. Дяконов більше важив на критику погляду Сергеевіча, ніж на аргументацію своєї гадки про реальну унію, і оскільки аргументація д. Розенфельда могла б уважати ся влучною супроти погляду ак. Дяконова, може вважати ся такою ж і супроти аргументів д. Попова.

Більше промовляє до розуму д. Розенфельдові погляд на становище України як васальне, розвинений особливо Коркуновим і в меншій мірі Сокольським, а новішими часами підтриманий Слабченком і Мякотиним. Д. Розенфельд завважає: „Мы должны признать, что дѣй-

ствительно, почти всё элементы, характеризующие собою понятие зависимаго вассальнаго государства, имѣются въ наличности въ актахъ присоединенія 1654 г. И положеніе Малороссіи по жалованной грамотѣ 1654 г. весьма сходно съ положеніемъ Болгаріи, которая до образованія въ 1908 г. самостоятельнаго царства, была типичнымъ примѣромъ и образцомъ вассальнаго государства. Прослѣдимъ это сходство. Какъ тамъ, такъ и здѣсь нѣтъ непосредственнаго господства сюзерена надъ территоріей и населеніемъ этихъ государствъ, а господство осуществляется чрезъ подчиненіе правителя (въ Болгаріи—князя, въ Малороссіи—гетмана) сюзерену; сюзерень, высшее государство, господствуетъ надъ вассаломъ правителемъ, а этотъ послѣдній только осуществляетъ непосредственную власть надъ территоріей и населеніемъ зависимаго государства; затѣмъ, и то, и другое государство въ предѣлахъ, опредѣляемыхъ государствомъ-сюзереномъ, совершенно самостоятельны и независимы и пользуются даже правомъ международнаго представительства; самая же зависимость сказывается въ уплатѣ ежегодной дани (ст. I и ст. IX Берлинскаго трактата 1878 г.), въ обязанности вѣрности и послушанія, въ ограниченіи международно-правоваго характера (такъ Болгарія не имѣетъ права заключать договоровъ противъ интересовъ Порты, но договоры, заключаемые Турціею обязательны—ст. VIII Берлинскаго трактата—для Болгаріи); во всемъ этомъ несомнѣнное сходство Болгаріи, которая считалась классическимъ образцомъ вассальнаго государства, съ Малороссіей; сходство доходитъ до того, что избираемый правитель-вассаль утверждается, признается высшимъ государством, какъ въ Болгаріи, такъ и въ Малороссіи, гдѣ въ случаѣ смерти гетмана должно отписывать въ Москву, для приведенія новаго гетмана къ присягѣ на „вѣрность подданства“ (с. 69—7).

Однаке і під васальство автор не вважає можливим підвести Україну 1654 р. Один аргумент він повторяє за ак. Дяконовим: що при васальстві людність присягає своєму правителеви-васалеви, а сей—сюзеренови, тим часом українська людність присягала цереві, а не гетьманові. Другий дає від себе, що, мовляв, васальна залежність має спирати ся не на умові, а односторонній волі сюзеренної держави, тим часом Україна прилучила ся на основі договору. Нарешті ще один аргумент против васальної теорії бачить він у тім, що—як він каже—„историческій путь вассальныхъ государствъ, ихъ, такъ сказать, историческая традиція—разрывъ вассальной связи и образование независимаго государства“, а Україна як раз пішла навпаки—до повної утрати самостійности (с. 67—8).

Без довгої аргументації відкидає він також гадку проф. Єфименкової, що Україна була під протекторатом Москви—вказує тільки, що акт 1654 р. уставляв для України „не отношенія политической зависимости, а отношенія и политической и финансовой подчиненности“ (с. 58).

Характеристику відносин України до Москви, дану його професором д. Нольде, як „самоуправленіе покоящееся на собственномъ, а не

дарованномъ государственномъ правѣ“, д. Розенфельд готов признати в основі своїй вірною, але не пристає на термін автономії, а кращою вважає стару категорію, зкинену новітніми дослідниками державного права—неповної інкорпорації, або інкорпорації на певних умовах. Він пише:

„Дѣйствительно, чѣмъ является „самоуправленіе на собственномъ правѣ“ при признаніи, что Малороссія была до 1654 г. государствомъ. (А это повидимому признаетъ и проф. Нольде, когда говоритъ *ibid.* стр. 289, прим. 89: „разъ Малороссія не была завоевана, единственнымъ средствомъ присоединенія былъ именно договоръ“, но договоръ предполагаетъ двухъ субъектовъ, однимъ изъ которыхъ и была Малороссія государство; если-бы она не была таковымъ, то Москва юридически должна была договориться съ Польшей, а не съ Малороссіей). Конкретно вопросъ рисуется слѣдующимъ образомъ. Малороссія отдѣлилась отъ Польши, получила международное признаніе и стала государствомъ; въ силу историческихъ условій она присоединилась къ московскому государству, которое сохранило Малороссіи широкія права, исторически ей присущія; московское государство до поры до времени „допускало“ эти права, но когда Малороссія въ силу внутреннихъ междоусобиць ослабѣла, а на русскій престолъ вступилъ челоуѣкъ желѣзной воли, всюду осуществляющій свою несокрушимую энергію, самостоятельность Малороссіи была уничтожена“ (с. 71).

Се становище України, від акта 1554 до 1780-х рр., автор і підводить під поняття неповної інкорпорації. При тім одначе суперечить сам тому означенню, яке дає він сьому термінові ранійше, в теоретичній частині своєї книги (с. 53): тут як прикмету інкорпорації він вказує се, що інкорпорована держава тратить міжнародню самостійність і незалежність,—вона може заховати тільки свою державно-правну самостійність, і се автор називає неповною інкорпорацією. Але Україна актом 1654 р. була тільки обмежена в своїх міжнародніх правах, а не позбавлена зовсім їх—прав зносин з иньшими державами. Фактично ж, як признає автор, в 1654—1657 р. Україна зіставала ся вповні самостійною державою і дуже дивно виглядає се, коли (на с. 72) автор заявляє: „Въ присоединеніи 1654 года мы имѣемъ дѣло съ переходной ступенью отъ неограниченной самостоятельности къ полной зависимости“. До „полной зависимости“ було ще далеко. Тільки в 1670—80-х р., як одмічає сам автор, „у Малороссіи отнимается ея важное право международныхъ сношеній“ (с. 73), се б то одпадає та прикмета з котрою, по його власній гадці, не можна говорити про ніяку інкорпорацію, повну чи неповну.

Автор завважає, що сей момент Сергеевич називав „вторымъ соединеніемъ Малороссіи съ Россіей“,—„но здѣсь умѣстнѣе говорить о процессѣ инкорпорации и объ одномъ изъ ея этаповъ, чѣмъ о второмъ соединеніи (уніи), когда и перваго-то не было“, зазначає він (с. 73). В дійсности, з його становища, переяславські статті 1674 р., на котрі

він вказує, можна б приймати хіба за початок, а не за етап інкорпорації. Але й се ледве чи було б оправдане, і в дійсності початки інкорпорації, дуже ще „неповної“, мабуть ніяк не можна починати раніше 1708 року—коли односторонньою, волею імп. Петра порушено договірний характер українсько-російського сполучення, який витримував ся доти весь час.

Так саме як і проф. Нольде в своїй книжці (д. Розенфельд властиво стоїть на тім же становищі в оцінці значіння акту 1654 р. і втворених ним відносин—тільки дає їм инше державно-правне значіння), так і д. Розенфельд—тільки ще більш рішучо і виразно, центр ваги кладе на той ужиток, який зробило з тих актів і відносин правитель-ство російське: ретроспективно ним освітлює він і оцінює значіння акту 1654 р. Виступаючи проти поглядів тих істориків права (як Володимірській-Будановъ і Дяконовъ), які в акті 1654 р. бачили певне відхилення від традиційної централістичної московської політики, він зауважає:

„Это отступление было только временнымъ і было вызвано силою международного положенія Малороссіи. Хотя въ жалованной грамотѣ 1654 г. и въ переговорахъ за январь—апрѣль 1654 г. постоянно говорится: „и имъ бы, т. е. гетману и всему войску запорожскому на нашу государскую милость быть надежнымъ“, но надежда не оправдалась; всѣ казацкія вольности и привилегіи были уничтожены, и нѣкогда вольная свободная Украина превратилась въ инкорпорованную провинцію русскаго государства. Присоединеніе 1654 г. было только на чальнымъ актомъ того процесса инкорпорації, полного поглощенія самостоятельности Малороссіи, который растянулся слишкомъ на 125 л. и закончился въ 1781—1786 гг.“ (с. 75).

Ми бачили вже вище сю дальшу історію українсько-російського звязку як аргумент против теорії васальства, тепер вона виступає як аргумент за теорію інкорпорації. Але ужиток, який робить з певного акту, договору одна сторона, зовсім не рішає про його юридичне значіння, яке він мав і повинен був мати в своїм принципіальнім характері. Д. Розенфельд як вище мішав фактичний стан річей, який існував в 1648—1657 рр. з формальним чи юридичним станом, який творив ся різними дипломатичними актами, так тут мішає історію політики Московської держави, себго одного з двох учасників акту 1654 р., з тим, що давав сей акт сам по собі—які він обовязки ставив для обох учасників і як їх відносини укладав. Тому те обяснення, яке д. Розенфельд дає актові 1654 р., не може нас вдоволити. Ціннішою зістається негативна сторона його аналізу—критична оцінка різних поглядів, ніж власна юридична оцінка сього акту, чи втворених ним фактичних відносин.

Буква статей 1654 р. далеко розходила ся, з фактичними відносинами, втвореними актом 1654 р., се перше, на що треба вважати. Для гетьмана і старшини рішуче значіння мали, очевидно, ті розмови які вони вели з московськими відпоручниками перед переяславською

умовою, і котрі вони вважали умовою з самим царем. Статті 1654 р. не були проголошені на Україні і не введені в життя; тільки в останніх місяцях перед смертю Хмельницького, коли недуга великого гетьмана і прояви упадку його авторитету в війську, в зв'язку з сею недугою, захитали лад і карність, утримуваний гетьманською рукою,—московське правительство зважилось піднести різні питання, що містилися в статтях і не сповняли ся в дійсності. Все се річи, не висвітлені в ранішій літературі, не висвітлені і працею д. Розенфельда, а без них не можна й уставляти правнодержавні категорії, під котрі можна б підвести відносини України до Москви так як вони утворили ся актом 1654 року.

IV.

Третя і остання глава—„Инкорпорація Малороссіи“ найбільша в праці д. Розенфельда,—вона займає більшу половину книжку (76—173), але має найменше інтересу: занадто вже велику силу фактів схотів захопити в ній автор і занадто велику масу матеріалу прийшло ся б йому використати, щоб дати їм відповідне освітлення.

Глава поділена на чотири розділи-періоди: від р. 1657 до 1708, потім роки 1708—1727, роки 1727—1764, і нарешті повна ліквідація гетьманської автономії—роки 1764—1786 (чому натомість на титуловій сторінці стоїть рік 1793, се нічим не умотивовано, і в тексті 1793 рік зовсім не виступає—на с. 78 автор називає се роком „когда состоялось уничтожение самостоятельности всей Малороссіи“, але в чім воно полягало, зістаєть ся непоясненим).

Д. Розенфельд протиставляє сей поділ на періоди звичайному поділові—до катастрофи 1708 р. і після неї, вважаючи сей поділ „едва ли достаточнымъ“. Та думаємо, що старий поділ далеко краще відповідав дійсному розвою відносин: між смертю Хмельницького і повною ліквідацією української автономії оден тільки 1708 р. має значінне різкої межі, поворотного моменту—розриву з договірним принципом, котрого пильнувало московське правительство, і заміна його односторонньою волею імперського уряду. Всі пізнійші межі—відновлення гетьманства за Петра II і нове скасування за цариці Анни, відновлення його за Єлисавети і нове скасування за цариці Катерини—мають супроти сього перелому другорядне значінне, бо були тільки хвилюванням політики, проголошеної Петром I. Вповні Петрова політика не була ліквідована ні разу: адже і за Разумовського гетьманство було відновлене на основі гетьманського правління Скоропадського—назад, по за межі 1708 р. російське правительство вже не вертало ся.

Виклад подій сеї доби—се властиво історія політики московського правительства, повільної ліквідації української самостійності, сотвореної епохою Хмельницького, при тій історії з сильно апольогетичним характером. Автор пише (с. 82): „периодъ 1657—1707 гг. мы опредѣлили какъ периодъ лойального отношенія центрального правительства

къ привилегіямъ „благоприсоединенной“ Малороссіи. Наблюдая и анализируя это время, мы в первую голову замѣчаемъ, что правительство строго придерживается буквы договора 1654 г. Въ своихъ мѣропріятіяхъ оно старается,—и почти всегда это ему удается, отправляться отъ основного закона Малороссіи, упрекая мѣстное правительство Малороссіи въ отступленіи отъ него. Даже тѣ объединительныя мѣропріятія, которыя съ формальной стороны, съ точки зрѣнія Москвы, имѣють корни въ этомъ основномъ законѣ (вопросъ о воеводахъ), оно старается обставить такъ, будто инициатива этихъ реформъ исходить изъ самой Малороссіи. Правительство старается не нажимать на Малороссію, представляя теченіе жизни въ значительной мѣрѣ свободной игрою случая. Боясь потерять то, что только недавно было приобрѣтено, оно, по крайней мѣрѣ первое время, готово даже терпѣть прямое неисполненіе Украиной договорныхъ статей, само оставаясь имъ вѣрнымъ“. І далі: „Мы напрасно думали бы, что эта уступчивость имѣла мѣсто только въ первое время послѣ присоединенія и будто она объясняется неустойчивостью, непрочностью московской власти въ автономной Украинѣ. Въ 1704 г. т. е. когда уже Малороссія имѣла за собою 50 лѣтъ совмѣстной жизни съ Великой Россіей, а московское правительство имѣло уже многолѣтній опытъ, все же не празднымъ остается совѣтъ Мазепы боярину Головину: „такой народъ (малоросійскій) вольный и простой вскорѣ озлоблять и суровостію къ вѣрности привести трудно, но все бѣ чинить съ нимъ въ поступкахъ и усмирять черезъ людскость (человѣчность) и ласку“. И этимъ принципомъ, можетъ быть неоформленнымъ, но великолѣпно осознаннымъ, и руководилось правительство въ Малороссіи. Бывали и отступленія отъ него, бывали и попытки сойти съ этой почвы, но это намѣтилось только къ концу гетманства Мазепы въ царствованіе Петра. Общій же характеръ эпохи остается незыблемымъ. Мягкость отношеній, стремленіе не давить, а только сдерживать, готовность отказаться отъ многихъ своихъ плановъ, разъ они вызываютъ возмущеніе въ Малороссіи,—таковы мы бы сказали, внутреңній смыслъ этихъ отношеній; съ внѣшней же, формальной стороны—строгая вѣрность правительства постановленнымъ статьямъ и признаніе договорнаго характера этихъ статей,—таковы общія черты этого періода“ (с. 84).

В дійсности, розуміеть ся, слова Мазепи не мають завдання характеризувати московську політику на Україні, а ставлять їй певні де-зідерати, і очевидно, коли вже такий „лукавий царедворець“ як Мазепа, осмілював ся звертати увагу московськимъ правителямъ на потребу більшої людяности і здерживости в сій політиці, се показує, що її лїнія занадто далеко відбігала від сих бажань. І взагалі характеристику д. Розенфельда з більшимъ правомъ можна було б вивернути навиворіть і сказати, що московське правительство вело свою централістичну лїнію в українській політиці, не рахуючи ся зовсімъ з настроємъ українського громадянства і широкихъ мас,—навіть коли його довірені

люде—в тім роді як арх. Лазар Баранович вказували на те, що ся політика іде в розріз з настроями і бажаннями народа. Тільки передлицем фізичної сили—вмішання чужих держав (як Польщі за Виговського або Туреччини за Дорошенка), або народнього повстання (як за Бруховецького), московське правительство хвилями захитувало ся в ній. Воно неустанно змінювало початкові умови, букву трактатів, використовуючи кожду нагоду, котра давала йому можливість накинути старшині чи війську таку зміну. Не спиняло ся навіть перед простою пресією, страхом збройної розправи (як на переяславській раді 1659 р.) і пильнувало тільки одного—щоб одержати тим чи иньшим способом формальну згоду, присягу на сповнюваннє накиненої постанови.

Вірно в характеристиці д. Розенфельда тільки одно—що зверхня сторона договорного порядку додержувала ся весь сей час, до 1708 р. Але се була чисто формальна, юридична законність, оформленість, а не лояльність. В згаданім екскурсі Покровського сей характер московської політики другої половини XVII в. освітлений краще, ніж в книзі Розенфельда.—Хоч виклад його не визначає ся прозорістю, він все таки досить виразисто намічає, як безоглядний централізм московського правительства підіймав против нього всі ті елементи, які властиво нічого й не ждали, як тільки сильної власти і опіки, і як рішучо розправляло ся з усіма, хто підіймав ся на дорозі сього централізму—приборкувало маси руками старшини, ломило автономію церкви, коли підіймаєть ся протест серед духовенства, і громило старшину за поміччю „черни“.

„Простого повторенія історії Выговскаго теперъ было мало“—характеризує Покровский московську політику 1660 р. „Нужно было нанести старшине такой ударъ, послѣ котораго ей осталось бы только сдаться на милость побѣдителя. Предлогъ же не утвердитъ Сомка гетманомъ былъ превосходный: гетмана должно выбирать все казачество, „какъ старшіе, такъ и меньшіе“: а гдѣ эти послѣдніе? Повести на этой почвѣ демагогическую агитацію было крайне легко—и весьма скоро мы находимъ депутатовъ отъ запорожской „черни“ въ очень дружественныхъ разговорахъ съ московскимъ воеводою княземъ Ромодановскимъ—тутъ же, при нихъ третировавшимъ Сомка и его сторонниковъ. Подъ видомъ демократической „черной“ рады подготавливали, такимъ образомъ, просто погромъ старшины козацкими низами: и программа эта была выполнена какъ не надо лучше (с. 66).

Коли можна спорити ся з освітленнєм того чи иньшого факту в сїм викладі, в кожному разі він зазначає характер московської політики далеко влучнїйше, ніж сентиментальна характеристика „людськості і ласки“ у д. Розенфельда.

Та і в фактичнім викладі у нього самого стрічають ся епізоди, які рішучо суперечать його характеристиці—взяти хоч би історію зламання автономії української церкви, оповіджену на с. 97—9, де московське правительство йшло і проти в умов і против вираз-

ного бажання українського духовенства, і проти в протесту царгородського патріархату. Д. Розенфельд сам зазначає, що правительство, потвердивши 1685 року вільности української церкви, зараз же зламало своє потвердження, „шагъ за шагомъ, чуть ли не годъ за годомъ, разрушалось здание независимой малороссійской церкви“, каже він — але ігнорує такі, ним самим зазначені факти в наведеній вище характеристиці.

Переломове значіннє Петрової доби в історії українських відносин, признане самим д. Розенфельдом, не освітлене відповідно. На ст. 78 він характеризує його як „періодъ начала ликвидації автономнаго строя“, на ст. 107 противставляє „чисто политическія соображенія и стремленія примѣняться къ событіямъ“ як мотиви правительственной тактики до 1709 р. „соображеніямъ фискальнымъ, заботамъ объ извлеченіи изъ Малороссіи хотя бы какого нибудь дохода, употребленію ея средствъ и силъ на общегосударственныя потребности“. З формального боку — „паралельно этому отношенія съ Малороссіей начинаютъ терять свой прежній чисто договорный характеръ. Самыя статьи Скоропадскаго заключаютъ уже въ себѣ на ряду съ элементами договорными, элементъ „милости“, „пожалованія“ и, въ то время какъ за предшествующіе годы мы не могли бы привести ни одного правительственнаго указа, оказавшаго какое нибудь вліяніе на ея политическій строй, въ петровскую эпоху именно главная роль въ административно законодательномъ управленіи Малороссіи принадлежитъ указамъ центрального правительства“. І нарешті: „Руководствуясь именно фискальными соображеніями и построя свое право въ Малороссіи не на договорахъ, а на одностороннихъ волеизъявленіяхъ, Петръ приходитъ къ концу своего царствованія къ мысли о необходимости совсѣмъ уничтожить въ Малороссіи гетманскую власть (с. 118)“.

Розумієть ся фіскальним мотивам дано в сїм освітленнє надто багато місця: вони входили як складова частина в зміст того нового курсу, котрий починає царь Петро в відносинах до України, але не в них лежить, очевидно, центр ваги. Вона в тім, щб д. Розенфельд зазначає, як заміну договорного принципу „одностороннимъ волеизъявленіємъ“, але він зовсім не застановив ся над сею кардинальною зміною і не постарав ся — так само як і проф. Нольде — вияснити, як же розуміти сей новий курс супроти договорного принципу, який лежав в основі відносин України до Москви? як оцінити сю заміну його „волеизъявленіємъ“?

Що при тім катастрофа 1708 р. мала другорядне значіннє — послужила тільки за привід до мотивовань, а не було дійсним вихідним моментом, новий курс дав себе почувати вже перед тим — се д. Розенфельд зазначив, хоч побіжно, пославши ся на слова Мазепи татарському посольству, що давнійші козацькі звичаї минули ся, і тепер гетьмани без царського приказу нічого не роблять. Він влучно навів також сенатське поясненнє з 1750-х р.р., що всі Петрові обіцянки содер-

жування старих прав і вільностей і недотикальності українських доходів в 1708—9 р.р. належить вважати за простий політичний маневр— „во увѣщаніе отъ шатостей малороссійскому народу, на одно тогдашнее время“ отже, мовляв, не брались вони серйозно самим царем. Все се одначе не знаходить глибшої і об'єктивнішої оцінки і освітлення у д. Розенфельда.

В примітку (на с. 129) схована замітка про те, як „політичні завдання правительства розминали ся з політичними ідеалами Малороссії того часу“— автор вказує на конституцію 1710 р. (списану при виборі Орлика), на те що в ній виступають все ті принципи „котрими жили въ Малороссіи въ эпоху ея самостоятельности (1648—1654—1657)“—виборність урядів, обмеженне власти гетьмана старшиною і радою, оборона поспільства. І се характеристично для книги, що сеї найбільш інтересної сторони конфлікту політики московського правительства з політичними змаганнями українського громадянства автор побіжно торкається от-так від нехочу, десь в примітці.

Часи 1727—1764 д. Розенфельд характеризує негативною прикметою: „правительство не имѣетъ своей политики въ Малороссіи“ (с. 129). Сим, очевидно, сказано забагато і мабуть правильніше було визначити амплітуду вагань політики центрального правительства, по за котрими зіставало ся дуже багато незмінного і консеквентного. Автор справедливо підносить, що в епоху найбільшого „довірря“ центрального правительства, за часів Розумовського, гетьманське правління все таки окружалось „підозрітивою увагою, компетенції гетьмана підпали важним обмеженням і централізація робила важні поступи (с. 154 і д.)

Але коли політика центрального правительства уявляється авторові такою хаотичною, то політика старшини, подиктована її класовими інтересами мусіла мати одноцільність і консеквентність? Автор в сім розділі дає ніби то позір на класові і політичні змагання старшини і признає їх великі впливи—вони надають, мовляв, одноцільність усій сій добі. „Народившійся, если не формально, то матеріально, новый классъ вліялъ на всю структуру эпохи. Значительная часть реформъ этого времени диктуется потребностями слагающагося и развивающагося новаго соціального строя“ (с. 130). В кінцевім резюме старшина навіть виступає немов єдиний і рішучий фактор соціальної і політичної еволюції гетьманщини сеї доби: „готовая погибнуть Малороссія возрождается, чтобы подъ въздѣйствіемъ всесильной и своекорыстной старшины-шляхты сложить свои вольности у ногъ того, кто дастъ имъ удовлетвореніе интересовъ, но отниметъ пользование правами“ (с. 173). Отже виходило б, що центральне правительство відродило „Малороссію“, а старшина запродала її політичні права за інтереси (соціально-класові?) Одначе з авторового викладу виходить, що свою соціальну політику старшина могла переводити доволі свобідно, не продаючи за се прав політичних, а по друге—що не тільки обмеженне політичного життя, але й розклад старого соціального ладу залежав не від старшини, а від цент-

рального правительства. „Воздѣйствіе центра, вліяніе центрального правительства и дало силу и внѣшнее формальное выраженіе соціальному и политическому разложенію сословія (козацького)“, каже автор (с. 147). Таким чином зостається неясним, що ж належить у сій процесі розкладу і упадку гетьманщини, центральному правительству, а що старшині і де сї два фактори стирали ся і боролися між собою, а де вони співробітничали в соціальній перебудові України—як от у заведенню кріпацького устрою.

Взагалі виклад автора в сій розділі досить хаотичний. Се пояснюється тим, що він схотів коротко доторкнути ся найрізніших сторін політичного і соціального життя України сеї доби, так і тим ще, що він поділив свій виклад не дуже зручно по різних сферах життя (соціальний устрій, судівництво, упадок виборчості, фінансове обєднання з імперією, гетьманський уряд і вищі органи адміністрації). Таким чином не виступають виразно зміни в політиці центрального правительства і їх впливи на українське життя—а се найбільш інтересно було б прослідити в сій добі. Та й поодинокі сторони українського життя теж не вирисовують ся виразно через те що перебивають ся отсими ваганнями в політиці. В такім короткім викладі, правда, взагалі не можливо було б їх представити скільки небудь виразно. Що міг автор дати на трьох сторінках (с. 136—8) присвячених еволюції селянства? кілька відокремлених фактів, які зовсім не вводять читача в сей складний процес, який взагалі занадто упрощено представляється в літературі. Значінне, яке мало право, прийняте старшиною сеї доби безсумнівно bona fide від попередніх часів, на розвиток соціального устрою Гетьманщини, досі не вияснене. Через те становище старшини в сій справі освітлюється ся односторонно, тому що не береть ся на увагу сих моментів, де вона була у власти минулого і поступала в щирій вірі й переконанню, що вона тільки добивається ся реалізації своїх занедбаних прав і привілеїв.

Остання епоха, обнята працею—рр. 1764—1802 знов пройдена дуже односторонно—дано побіжний перегляд правительственних розпоряджень, котрими ліквідувався автономний устрій Гетьманщини. Весь сей період характеризується як „расцвѣтъ сильной и твердой, а вмѣстѣ съ тѣмъ умной и осторожной власти государства въ Малороссіи“. Як ся політика відбивала ся в місцевим життю, в яких відносинах вона стояла до змагань суспільности—про се так мало і недбало сказано, що дає хіба зовсім фальшиве представлення. Зруйнування Січі проходить „безъ всякаго протеста“ (в нотці фальшована піснь з Рігельмана). „Вся потенціальная сила общественного протеста уже была шляхетствомъ затрачена въ 1767 г.— и уже въ 1781 г. въ докладѣ Екатеринѣ Румянцевъ съ удовлетвореніемъ могъ констатировать, что „древность не оставила здѣсь никакихъ слѣдовъ“. По гадці д. Розенфельда „общій духъ былъ дѣйствительно таковъ, что даже „слѣдовъ древности“ въ немъ не было“ (с. 166). От що значить студіювати життя по „Полному Собранію Законовъ“!

В „екскурсах“ д. Розенфельд знайомить між иньшим з знайденим ним в бібліотеці Державної Ради оригіналом „Екстракта изъ Малоросійскихъ правъ“ за підписом А. Безбородька,—д. Розенфельд виводить його дату, 1767 р., і призначенне—бути додатком до „наставленія“ депутатів малоросійської колегії Наталіну. Пізнійший „Екстракт“ 1786 р., поданий М. Пр. Василенком, він уважає доповненою новими матеріялами редакцією сього колежського екстракту 1767 р. Документ дійсно дуже важний, який повинен бути використаний дослідниками Гетьманщини.

1915, Грудень.

М. Грушевський.

К Р И Т И К А

рецензії й обговорення.

М. А. Мисиковъ. *Матеріали для антропології осетинъ*, Одесса, 1916. С. 207. Ц. 3 руб.

„Матеріали“ д. Мисікова поділяють ся на дві частини: короткий огляд історії, географії й етнографії осетин (1—117), поміри черепів (40), добутих ним з кладовищ в Осетії і на думку автора приналежних осетинам (стор. 118—207). Придатком до цього коротка бібліографія праць про Осетію та осетин і численні знімки осетинських черепів і живих людей.

Обидві частини слабенькі. В першій, складеній на підставі попередніх вчених розвідок, досить численних, автор більш подрібно трактує лиш етнографію Осетин, даючи ще і власні пояснення до осетинських звичаїв, як людина близько стояча до осетин. Але ніяких наукових проблем автор тут не порушує і не вирішає. Се просто сумаричне описання осетинського побуту (семі, громади, домашньої обстанови). Більш старанно вивчають ся сім'я, її склад, становище жінки в громаді і сім'ї (безправність в першій і великий моральний авторитет у другій) і народна медицина, описана найбільш самостійно. Осетинські ліки дуже численні від ран, що підтвержує приналежність осетин до войовничого колись народу. Взагалі д. Мисиков виходить з думки, що старинну культурність осетин і навіть вплив їх на інші кавказські народи. Умінне варить пиво, наприклад, він вважає перейнятим від осетин сусідніми народами. Але порівнялним методом автор не користується. Друга значна методологічна хиба етнографічного нарису се його сумаристичність. Вся Осетія поділена на гірну і дольну, але відміни побуту сих частин тільки денеде зазначені. Далеко користійше для науки було б докладне описування етнографічного змісту окремих громад-чашечок суцільного осетинського народу. Визначнійші відзнаки його встановлені вже, а тепер на черзі стоїть простудіювати складові частини і варіанти загального змісту, що б на основі порівнювання знайти, що в осетинах більш старинне, а що менш і зазначити еволюцію осетинського побуту. Для цього потрібний цілий ряд праць людей близько стосуючих ся до осетин і споріднених з ними, потрібен особливо тепер, коли осетинська старовина нищиться „цивілізацією“ російсько-європейською. Незмірно більше дає д. Мисиков, виконавши одну з таких праць, ніж повторивши з незначними виправками попередні досліді, звівши їх докупи.

Кроніометрія другої частини (котрій автор кадає більшу вагу), що до техніки виконання бездоганна. Черепи правда не датовані і етнічна приналежність їх не встановлена, хоч автору можна б було припаймні по-пробувати се вяснити, бо частина черепів взята Мисиковим та його співробітниками з певних кладовищ в Осетії, а не випадково знайдена. Без сих даних, всі вираховання д. Мисікова для історика та соціолога мають дуже проблематичну вартість, хоч вони зроблені по правилам монахської угоди.

Автор, як медик, спинається на більш на фізичних прикметах і дає досить повне описання будови черепів, порівнює їх з перськими, інших племен Кавказа і робить звичайний висновок; що предки осетин були доліхокефали-індоєвропейці змішались з брахікефалами-семітами (чи іншою расою) автохтонами і перейшли в мезокефалів. Цілком так говорить ся істориками, археологами й антропологами. Але коли се може бути пробачено сим, тому що вони мало цікавлять ся фізіологією і через се поверхово узагальнюють випадково зачернені з своїх розкопок факти. Але автор-медик і мусить більш скептично ставитись до таких апіористичних і нагадуючих арифметичне виведення середньої з двох крайних кількостей міркувань. Його праця не історичний дослід, а дисертація на ступень доктора медицини і не повинна сліпо йти за історичними даними і методами, а вносити своє. А се своє повинно бути установлення норм, або й законів зміни черепа під впливом метизації чи інших причин. Медикам зручніше се зробити на основі сучасного матеріалу поміру черепів членів певних семей спадково передаючих свої черепові відзнаки. Такі досліді сї над рядом поколінь подекуди роблять ся, вони повинні дати підстави для висновків про зміну черепопосменности. А без сього історики ще довго будуть непевні що до своїх еволюціоністських висновків постанов на підставі кратометрії, бо єдиний матеріал фактично встановити норми зміни спадкової черепів—фамільні силени поки що не легко приступні і не так повні, а головне не дають змоги встановити вплив причин психічного і матеріального життя на зміну черепа, що певно має свою вагу і що можна вияснити систематично перемірявши череп однієї людини в різних стадіях його життя. Зміна черепа дуже тонка і різнофакторна річ, одбуваєть ся через метизацію і умови фактичного існування на протязі довгого часу мікроскопічними дозами і робити тут грубі схеми буде помилкою. Отже, коли медики хочуть дійсно прислужитись історії, антропології й соціології—хай зроблять заходи до зазначення норм спадкової зміни черепів з усіма фізичними їх прикметами. Але медична дисертація д. Мисікова не торкнулась сих питань, а тільки збільшила число випадкових фактів помірів мертвих черепів. Певна заслуга є і в сій зацікавленности медиком історико-археологічним матеріалом, незмірно більша була б при вирішенню зацікавлених автором проблем зміни черепів на основі даних помірів живих людей, особливо таких законсервованих з давнього часу, як осетини.

П. К.

І. Михайлевскій. *Русское искусство в эпоху Владимира Святого*. Спб., 1916, с. 97. Ц. 1 р. 20 к.

Праця компілятивна і використовує дуже мало оригінальних творів загально археологічного змісту (Хвойко, Кондакова, Айялова, Каманіна, Шахматова, та работ про старий Київ і його пам'ятки. Але й таланом художнього викладу автор не визначається і тому, як популярна книжка—робота Михаловського стоїть не високо. Зміст її переважно опис архітектури старих храмів Київської Руси, без усяких аналогій зближень з візантійськими, грузинськими, арменськими. Новітні праці по сьому питанню авторові невідомі. Але часто авторові невідомі й старі праці, наприклад Фаминіцина, де дається детальний опис і пояснення збручського ідола, котрого торкається автор. Кінець кінцем невідомо, чому автор дає такий широкій заголовок книжці, коли вона має такий вузько-архітектурний зміст. Обіцянки автора студіювати далі питання нас не потішають, коли він сї студії буде робити й далі так, як першу.

К. П.

Проф. М. Сперанський. *Історія древньої руської літератури*, Москва, 1914 г.

На превеликий жаль, у нас і досі нема науково складеної історії української літератури, особливо—старинної. Правда, ми маємо цілий ряд цінних монографій і окремих статей по історії літератури XVI і, особливо, XVII віків, але все ж таки хотіло ся б де-яких узагальнень, хотіло ся б повільність розвою рідного письменства. Особливо для темних часів XIV—XVI віків, по-за тим, що написано в „Історії України-Руси“ проф. Грушевського, особливо в VI томі (його ж книжка „Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці має популяризаторські завдання), ми не маємо нічого певного, добре дослідженого. З тим більшим зацікавленням береш ся за всяку „Історію російської літератури“, бо сподіваеш ся, що вчені автори кинуть щось і на нашу долю. Та здебільшого сі надії ведуть за собою тяжке розчарування: стільки помилок і тенденційного освітлення теми зустрічаємо в звичайнім курсі літератури. Не заглядаючи в старі видання, вкажемо на відомий курс Келтуяли, що має багато гарного і, головне, нового і свіжого, хоча, може, йому бракує повної науковости і безсторонности. Український відділ там збудовано на цілком гнилих і непевних підвалинах, при чім виклад розбавлено ще і певною великоруською тенденцією. Що торкається ся курсу проф. Петухова, який вийшов уже повторним виданням, то тут з наукового боку все благопристойно, та автор дуже, мабуть, жалував місця, бо невеличкі замітки про окремі літературні факти не можуть, певна річ, заступити систематичного огляду розвою літературних форм та ідеології письменників. А от перед нами ще новіший курс московського професора.

Хоч нас цікавить тут український відділ, про те ж ми не можемо обійти де-які загальні погляди автора. Сам він каже у вступнім слові, що „Історія руської літератури, какъ одного изъ крупѣйшихъ явленій общей культурной исторіи русскаго народа, подобно послѣдней стоить въ тѣсной связи съ историческимъ прошлымъ народа, подобно послѣдней отмѣтила въ своемъ развитіи рядъ послѣдовательныхъ измѣненій, въ зависимости отъ тѣхъ общекультурныхъ и историческихъ въ узкомъ смыслѣ факторовъ, съ которыми приходится имѣть дѣло историкъ русскаго жизни вообще“. Як бачимо, автор стоить на певній „культурницькій“ позиції і думає, що історія літератури—се частина історії культури (с. 49). Через те автор досліджує літературні факти на тлі історичного життя народу, в звязку з становищем його культури. З автором можна, на мою думку, погодитись але тільки до певної міри.

Не треба ж забувати про те, що ми вивчаємо історію літератури, а не історію культури, отже культура нам потрібна *тільки* для того, щоб пояснити собі де-які літературні факти, мглянути на них з певної історичної перспективи. Дані культури повинні мати тут не тільки другорядне, а навіть треторядне значіння, їх роля чисто службова. Література ж, як продукт людського слова, має спеціальне значіння чисто *естетичного* та ідеального фактора, і в сѣм її сила. Правда, читачі-скептики зневажливо посміхнуться ся, коли почують про естетичний критерій для пам'ятника XII віку. Та річ в тім, що не можна судити факти XII віку з погляду сучасних естетичних теорій і громадських догматів: та помянка, яку, між иньшими, допустив акад. Пипін в своїй „Історії літератури“: те, що для нас нецікаве і нудне, можливо, людям XII віку задовольняло ідеальні потреби їх духа, їх стремління до прекрасного. Значить, треба раз-у-раз мати певну історичну перспективу. І з цього погляду література має багато спільних завдань з иньшим мистецтвом, і треба досліджувати її швидше в звязку з загальним розв'єм мистецтва в Росії, а ніж з історією культури.

Що се так, і показує книга проф. Сперанського: в той час, коли він багато сторінок (114—184) присвячує історії, культурі та етнографії Київської Русі, власне пам'ятки літератури досліджують ся дуже побіжно, між иньшим, в кількох загальних словах, що частенько ажі трошки не задовольняють читача (напр., житійна література—297, Данило Паломник—299, Іван Вишенський—562 і багато иньших). Мало того, непослідовність автора ще й в тому, що він часто не звертає потрібної уваги на культурно-ідеологічне значіння пам'ятника: так, в „Слові о плъку Ігоревѣ“ його зацікавила головним чином історія студій пам'ятника, а не внутрішній зміст його; те ж саме можна сказати і про літопис, де автор спинаєть ся на відомій гіпотезі акад. Шахматова. Між тим, стоячи на його ж позиції можна б думати, що проф. Сперанського повинна цікавити культурна сторона пам'яток. А в других відділах, напр, пр. Феодосія Печерського, автор зовсім не торкнув ся літератури, що досліджувала се питання, хоч повинен був знати, що проти належності Феодосієві поученія „О казняхъ Божиихъ“ існує авторитетний погляд проф. Н. К. Нікольського.

Я думаю, що перед читачами часто стовбичило питання: через що автори *російської* літератури чіпають *українську* літературу, і то до XVI.—XVII віків, не далі? Проф. Сперанський совістно відповідає на се законне питання. Насамперед, українці (він скрізь каже—малороси, але такого терміну вживають і иньші вчені, напр. Шахматов), великороси і білоруси безперечно жили колись спільним життям і являють ся найближчими родичами. Отже культурне надбання усіх трьох братніх народів повинно мати дуже багато спільного, звідси—не можна цього поминути і авторові. І тут він торкаєть ся відомої суперечки між Погодиним і Максимовичем, яка останніми часами відродилась в статтях акад. Соболевського і проф. Кримського, а також в відомій полеміці між І. Франком і проф. Істриним з приводу статей останнього під таким заголовком: „Исслѣдованія въ области древне-русской литературы“ (друкувались в „Журналі Мін. Народної Освіти“ в 1903—1906 рр.). Справді, кому належить увесь київський період літератури—українцям чи великоросам? Хто тоді жив коло Києва і хто був автором літописи та иньших пам'яток київської літератури (як доказав проф. Істрін в своїй рецензії на книгу проф. Владимірова, сей термін не вповні правильний, але ми його вживаємо умовно)? І треба дуже і дуже подякувати проф. Сперанському—він виявив себе тут цілком чесною і послідовною людиною, яка керуєть ся тільки *даними науки*, а не тими чи иньшими політичними і національними переконаннями. І мені особисто здаєть ся, що тільки ся позиція і буде правильною: хай безстороння наука, та тільки іменно безстороння, вирішить, як треба оцінювати весь київський період літератури. І автор прямо каже, що „объективной, исторической и научной, правильности больше за группою ученых, ближе стоящихъ къ представителямъ старой малорусской гипотезы“ (с. 527). Але ся гіпотеза теж трохи змінилась в новіших працях, напр., Шахматова, якого проф. Сперанський головним чином і цитує в своїй книзі. Ми не будемо тут викладати гіпотези акад. Шахматова, яка останніми часами має potwierдження в його новій книзі: „Энциклопедія славянской филологіи. Выпускъ 11. Очеркъ древнѣйшаго періода історіи русскаго языка. Петр. 1915“; див. сторінки III—VIII „Введенія“. Проф. Сперанський цілком визнає виводи акад. Шахматова і каже, що сучасна групування східної області на українців, великоросів і білорусів не відповідає тому розселенню племен, що дає нам автор літописи; сучасне становище—результат довгих історичних процесів, що сильно вплинули на фізіономію народа (с. 527—528). Тим самим, мовляв, рішаєть ся питання про те, хто „власник“ літератури київського періоду.

Цікаво і те, що, автор се підкреслює, літературна традиція ніде не переривається на протязі III—XX віків і цілком доходять до наших днів. Коли проф. Сперанський говорить про мову київського періоду, то він особливу увагу звертає (слідом за акад. Шахматовим) на те, що мова ся не була і не могла бути скрізь одноцільною. Те, що тодішні племена жили оддалік одно від другого, повинно було вплинути на їхню мову і сприяти витворенню кількох діалектів, говірок. Се ми й знаходимо в старинних пам'ятках, а з XII віку сей поділ робить ся ясним і для незрячого (с. 172—175).

Так рішає автор питання про взаємне відношення між трома братніми народностями; як бачимо, тут трудно автора поприкнути в якийсь тенденції або підтасовці фактів: автор скрізь zostав ся ученим, а не політиком.

Та українська література важна для великоруського історика, думає автор, ще і через те, що вона зробила певний вплив і на московську творчість XVII—XVIII віків, через те „ознакомленіє съ тѣмъ, что происходило въ литературѣ юго-западной Руси въ XVI-омъ и XVII-омъ вѣкахъ необходимо для пониманія всей русской литературы этого времени“ (541). Отже українська література постільки цікавить автора, постільки вона спричинилась до розвитку своєї північної сусідки, себ то вона повинна грати лиш службову ролю, а зовсім не самостійну. Не знаю, як на чий инший, а на мій погляд—з сею думкою автора безперечно можна погодитись. Задасимо ж ми у французьку літературу XVIII віку для того, щоб пояснити літературні факти в Росії того ж часу, не може поминути будущий історик російської і польської літератури, коли він схоче дати огляд (науковий) художньої продукції на Україні на протязі всього XIX віку (порівняй студії д. Стешенева над „Енеїдою“ Котляревського). Звідси ясно, що автор з свого погляду мав повне право говорити і про українську творчість (обережнійше з наукового погляду буде сказати—західно-руську, або українсько-білоруську, бо поділ літературних фактів XVI віку по національній схемі—річ зовсім неможлива: так тісно сплелись в своїй творчості ці дві країни) того часу, і коли він що не доглядів, то Бог йому простить. Нам важно лиш те, що автор, очевидно, не гнав ся за деталізацією викладу: йому треба було вхопити головніші риси західно-руської образованности. Почасти сим, а почасти і загальним поглядом автора, про що ми говорили на початку сеї статті; поясняється те, що автор дуже побіжно і, хай вибачить на слові, голословно, без ширших міркувань і доказів, зупинив ся на українсько-білоруській продукції на протязі цілих двох віків (XVI—XVII). Так на шіснайцяти сторінках сказано все, про що думав автор (548—564). Між тим двадцять три сторінки (525—538) присвячені питанням принципіальним (чи перервалася літературна традиція на протязі темних XIII—XIV віків) та історико-культурним (історія Литви і Польщі, релігійна боротьба і т. ин.). Як бачите, звичайна арифметика каже, що краще було б, коли б автор зробив навпаки. Але се вже вада всієї книги (з мого погляду, розуміється—сам же автор зробив се цілком свідомо), і тут ми переходимо в область чисто принципіальну.

Що ж дав все ж таки автор на своїх 16 сторінках? Підкреслюю, що не можна накидати авторові своїх поглядів: він знав, що робив. І тут він зміг тільки „коснутись до всего слегка“, бо спеціально він на сьому не зупиняв ся. Та все ж таки нам би хотіло ся більш роздільної і зрозумілої мови: отжеж під заголовком стоїть—„пособіє къ лекціямъ въ университетѣ и на высшихъ женскихъ курсахъ въ Москвѣ“, се б то, по сій книзі будуть вчити ся тисячі молодих російських інтелігентів, які після курсу проф. Сперанського не візьмуть, само собою VI том „Історії“ проф. М. С. Грушевського. А так що ж вони визнають про українську літературу етарих

віків? Дуже і дуже мало. Ось буквально що читаємо про І. Голятовського: „...сочетаваши ж богословські і світські елементи в своєму „Ключі Разумній“ (1665), придавши життєвий інтерес проповіді“... (55 і с.); сказати се про Голятовського після дослідів в. І. І. Огієнка гірш ніж нічого не сказати (до речі, автор чогось вказує стару монографію проф. М. Ө. Сумцова, поминаючи новіші праці). Другий приклад: про І. Вишенського маємо тільки одинадцять рядків, хоча авторові відомі і новіші праці українських учених про цього видатного проповідника. Тим паче дивно, що автор присвячує майже півтори сторінки (560—561) збірнику „Пчела“ і його долі на півдні, не думаєм, щоб тут мало де-яке значіння те, що автор випустив спеціальну книгу на сю тему (в 1902 році): швидше се можна пояснити просто недоглядом, і недоглядом прикريم.

XVI століття зосталось зовсім в тіні; автор, правда, торкається культурної роботи в Острозській академії, гуртка Курбського і старця Артемія, та все ж таки досить значна літературна продукція не згадана в книзі (невеличкий приклад: слід би згадати хоча б ті пам'ятки, про які говорять опис Супрасльського монастиря і др.—див. Владімірова *Обзор ю.-р. и з.-р. памятников в „Чтениях в Историч. об-ве Нестора“*, кн. 4, передрукована в описі у Архангельського—Ворьба з католіцизмом і западноруською літературою, с. 25—28, і зньш. учених). Можна подумати, що XVI вік—мертва доба в нашій історії, Автор помітив тільки одно видатне явище цього століття—переклад Євангелії на просту мову. Не розуміємо тільки, через що він назвав се „націоналістическим направлением“, коли се сама звичайна річ у ті часи, коли надія прокидається від вікового сну і прагне втворення власної культури. Термін сей тут зовсім не до речі.

Ще одна увага. Автор не придержується хронологічного принципу навіть там, де се можливо, де се дозволяють основні прийоми праці. Проф. Сперанський досліджує нашу літературу по певним родам, а се на нашу думку можливо тільки для XVII віку. А то у його Голятовський описався раніше Острозського, що не тільки суперечить історичній перспективі, а й дуже незручно, бо діяльність кн. Острозського має велике культурне значіння, звідси—його треба було помістити раніш. Коли ж автор у XVII віці перейшов до розгляду літературних фактів по родам, то дивно, чому він не зачіпав української драми, що так буйно розрослася в ті часи (див. монографію проф. Петрова: „Очерки из истории украинской литературы XVII—XVIII вв.“; автору ся праця відома—див. примітку другу на 673 с.). Драма західно-руська мала величезний вплив, як каже сам автор, на драматичну продукцію півночі, отже обов'язково треба було на ній спинити ся, стоячи навіть на позиції автора. Дві з половиною сторінки, які присвятив автор цьому питанню (574—576), нас мало задовольняють.

От все, здається, що можна було сказати з приводу українського відділу в сій книзі. Тут зовсім немале повної картини розвитку західно-руської літератури в XVI—XVII столітті, бо се на думку автора, і не було його завдання. Все ж таки хотіло ся б повноти, деталізації з огляду на те, в коло яких читачів піде ся книга. Перше ж і цілком наукове, безстороннє знайомство з нашою літературою XVI—XVII вв. книга так чи инакше дає.

О. Д.

Н. П. Василенко. „Очерки по истории Западной Руси и Украины“. К., 1916, стр. X, 589.

„Очерки“ присвячені історії України XVI і початку XVII в., до 1638 року. Се не самостійні вчені досліді автора, а популяризація останніх на-

укових здобутків. Перш усього скажемо кілька слів що до самого методу наукової популяризації історичного знання. „Русская история въ очеркахъ и статьяхъ“ под редакціей проф. Довнаръ-Запольскаго, додатком до третього тому якої видруковані очерки М. П. Василенка мають на меті полегчати читателям гімназій, студентам і иньшим подібним здобути відомости з останніх наукових дослідів по російській історії. Се справді потрібне тим більше, що в російській літературі ніяк не вдасться зладити наукового історичного часопису, котрому легше і зручніше було б знайомити більш освічену публіку з розвитком історичного знання. Але книжки ж подібні „Русской истории“ не можуть досягнути того. В найкращому стані вони можуть бути підрахунком того, що до сього часу зроблено дослідниками. Але в нинішньому виді вони й сього не дають. Воли, можна сказати, занадто догматичні, бо зовсім не знайомлять читача з джерелами історичного знання і їх критикою. Наукова ж популяризація і мусить відзначатись від простої популяризації власне тим, що читач знайомить ся з процесом історичного досліду, його основами, методами, щоб таким чином самому дістати змогу розбиратись і ставитись критично відносно трактовання історичних подій. Тут потрібна не повнота, а критичність історичного викладу. М. П. Василенко ж, як і иньші автори „Русской истории“ не торкаючись джерел і їх інтерпретації дослідниками, просто рисує історичний розвій суспільно-політичного і почасті економічного життя на території України. Наукова популяризація розуміється на нинішньому формальному, як вигляд останнього слова науки, з бібліографічним показником головніших робіт вчених. Останнє тільки й одрізняє від гарного гімназійного підручника по теорії цієї популяризаційні книжки.

„Очерки“ М. П. Василенко до цієї відзнаки додавають особливу увагу на суперечні питання: Генезу брацтва, походження козаків, причини боротьби козаків з Польщею, походження української мови і людности, характер української колонізації і иньші дрібніші, по яким він наводить всі гадки вчених. На жаль виклад сих гадок не критичний, не систематичний, а догматичний і хронологічний. Сам автор може свідомо иноді не виступає з своїми власними поглядами і з критикою чужих. Наприклад оповідаючи про генезу брацтва, автор не подає навіть резюме з приведених поглядів і читачеві так і лишається неясним, котрий з них вважає автор вірним. Найудачніше виложено питання про походження козащини. Досить повний перехід гадок дає то питання про причини боротьби України з Польщею й походження української мови. Ще краще освітлені ці питання були б характеристикою джерел і їх інтерпретації ріжними вченими.

Не можна також виправдати, що автор не використав методологічних вигід писання начерків, викладаючи в них окремі теми і патетично побажав погодити систему окремих нарисів з викладом систематичного курсу. Се має наслідком неоднакову повноту і кольоровість викладу: в однім виклад бездоганий що до повноти, навіть дрібязковий, в иньшому схематичний і сіренький. Особливо останнє помітно в перших двох нарисах про релігійно-церковну боротьбу православних й культурний стан їх. Описаний тут час середини XVI в. до 1638 року визначається переломом релігійної свідомости українського і білоруського громадянства: із пасивного стану воно переходить до активности в церковних справах. Для освітлення релігійно-церковної боротьби сього часу неодмінно треба вяснити суспільно-громадське життя, його економічні умови і правові основи. Без сього вся боротьба буде рядом заплутаних епізодів, котрі до цієї пори не систематизовані і не усталені причинно дослідниками. Се й вясняє робота М. П. Василенко в перших очерках. Встають питання про ролю міщанства в релігійній боротьбі, відносини братчиків міщан до вельможних і шляхецтва,

походження права патронату. Коли д. Василенко побіжно проходить повз ці питання, то се значило б, що вони вельми мало трактовані в дотеперішній літературі, або навіть не поставлені. Але напр. мусимо одмітити і фактичне поминення однієї досить не поганої монографії Ф. Срібного (студії над організацією львівської ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст.—Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові 1912—13 р.) і взагалі справу брацтв і міщан братчиків ш. автор проходить дуже неуважно. Найбільше уваги він звертає на становище єрархії, і се хибна позиція. Адже ж як патріархат так і панство тоді добре оцінювали зріст активності громадянства (певних верств його) в Польщі, Литві й по Україні і всяко дбали, щоб сю його активність повернути на свою користь. Цікавий, як показчик цього, реформаційний рух, що сильно одбивався на Україні і ш. авторові треба було б докладніше його занотувати. Коротко—на весь релігійно-церковний рух на Україні і Литві цього часу треба роздвільятися на ґрунті розбудженої громадської ініціативи, і нерозуміння цього головна хибка автора.

Справа повстання унії теж засована не дуже яскраво. Ініціатива унії виходила від української православної висшої єпархії, далеко раніше проведення-унії, тоді вона не мала наслідків, бо мляво була підтримана урядом і самим панством. Розуміла ся вона тоді цілком формально і означала емансипацію православної єрархії від світської влади. В новім виді запроєктована панством унія була не тільки такою емансипацією, а й приверненням до папського престолу мільонів православних. Отже ш. авторові треба було одтінити неоднаковість форм унії в розумінню різних епох і різних верств українського громадянства. Те що Острожський, Балабан й інші раніше співчували унії, а потім відреклись, було наслідком різної формности унії.

Взагалі папської політики ш. автор мало торкається, а не можна сказати, що вона не одбивалась на українських і білоруських справах того часу. Вважати католицьку реакцію в сих містах, як відокремлену роботу єзуїтів, велика помилка. Коли б автор не обмежувачись засованням діяльності П. Могили застановив ся на діяльності В. Рутського, з його характерною підготовкою до неї, то він би сим зазначив становище панства до православних.

На боротьби унітів і дізунітів автор остановлюється мало, вияснюючи переважно церковно-організаційний бік боротьби і не торкаючись матеріальних основ його. Окрім того, розбираючи унію і звязану з нею боротьбу треба завжди мати на оці, що унія не однаково одбивалась на мійській і сільській людності польської України. Перша була підвладна королеві, друга шляхті і унія провадилась окремими завами серед тих і сих. Цілком вірно вияснене ш. автор наростання протилежности інтересів висшої православної єрархії ново поставленої і шляхецтва від інтересів козаччини і селянства. Яке місце між ними заняло міщанство, він не вияснене.

Дальші „очерки“ про козаччину, козацький рух виложені краще і повійше. Але й тут автор звертає більше уваги на відносини козаків і і польського уряду. Коли автор згоджується з М. С. Грушевським про суспільно-політичні причини козацького руху, то всі події козацької боротьби вірніше було б розглядати на фоні суспільно-економічного розвитку України. Між тим в представленню ш. автора вся причина рухів козацьких в агресивних заходах польського уряду проти усилення козацького сомовпорядкування і намаганнях приборкати козаччину і зменшити її числовий зріст, що особливо збільшується після війн річи посполитої з Швецією, Туреччиною й Московою. Чомусь автор ігнорує видвинуте М. С. Грушевським поділення козаків на дві верстви заможних і незаможних і пояснення зміни

гетьманів і різні напрями козацької політики усиленням одної з них на рахунок другої. Може у М. П. Василенка є більш вірне пояснення, то треба було б його зазначити.

П'ятий, останній очерк присвячений колонізації України. Він не суцільний, а зшитий з кількох екскурсів: про значіння Дніпра, татарські впливи на Полтавщині до нападу Менлі Герая і колонізацію після цього нападу, колонізацію Чернігівщини і московського пограниччя обидуючої точки погляду нема і цілий виклад свідчить, якою випадковістю відзначаються досліди дотеперішні цього питання і кілько є тут прогалин потрібних до заповнення.

М. П. Василенко відокремлює колонізацію Чернігівщини від колонізації Полтавщини. У першій він відзначає більше значіння шляхетського елементу. Але розмір колонізації і місцеві сили трудно вяснити при сучасному розробленню даних і нічого твердого тут поки вставити не можна. Не можна не відзначити хибности погляду автора, що до взаємного відношення села й дворища. Не окремі дворища складали село, а навпаки дворище розпадалось на окремі дворища, перетворювалось в село, а згодом могло перетворитись і в місто. Суперечить сам собі автор коли він причинами польської колонізації України виставляє загальні умови економічного життя Польщі XVI в. (потреба в більшій продукції збіжжя). Сам же він за М. С. Грушевським зазначаючи, що в арендному контракті с. Концепольського сліду хліборобства нема, виводить, що панське хазайнування того часу обмежувалось експлуатацією природних багатств і побиранням з сільської людности натуральних поборів. Поки що неясно, що саме було сутією цього панського хазайнування і в чім основа його стану посідання.

Взагалі книжку М. П. Василенка можна признати гарним показником того, що до цього часу зроблено наукою по історії України, але не Західної Русі. Остання лишилась в тіні. З приводу неї можна тільки зауважити, що термін Західна Русь цілком не вдатний і не має ніякого змісту. Краще б його не вживати на далі і замінити або Вілорусією, в етнографічному значінню, або Литовською Русією в історичнім розумінню певного часу.

П. К.

А. Л. Погодинъ.—*„Славянскій міръ. Политическое и экономическое положение славянскихъ народовъ передъ войной 1914 года.* Москва 1915—XVII, 420 ст., 3 карти, ц. 1 р. 75 к.

Автор книжки, зв'язний проповідник неославянофільства, себ-то злукі слов'ян на почві культурно-політичних інтересів, професор харківського університету, дав спробу нарису політичного і економічного положення слов'ян, щобі вдоволити тодішній злободневній потребі. Та се бажання автора заспокоїти потребу читаючої публіки про слов'янські світи і заповнити прогалину в науковій слов'янознавчій літературі перешкодило йому дати працю всесторонню повну і у всіх питаннях рівномірно безпосторонню. В кожному разі одначе вона одинока в своїм роді, та значно основніше зложена як того-ж автора невеличка книжечка (129 ст.) п. з. „Краткій очеркъ истории славянъ“ М. 1915, на спіх, неуважно зложений конспект.

Вся книжка складається з 17-ти глав, а саме I—III, посвященних Австро-Угорщині та її внутрішній національній політиці; IV—VI полякам, Германії, Росії та Австро-Угорщині; VII „руському“ племені в Австро-Угорщині; VIII—XI кашубам, муричанам, чехо-морав'янам, і словакам; XII хорватам, XIII—XV сербам Австро-Угорщині, королівства і Чорногорії XVI словінцям та XVII болгарам. Вже сам розклад матеріалу свідчить про те, що автор старався злучити огляд державної політики з оглядом національно-політичних і економічних змагань та здобутків. Опирає автор

свої виводи на даних свого життя переважно за останні двацять літ. Наслідком сього книжка дає досить прозорий образ внутрішнього розвитку словянства в поодиноких осередках, що очевидно й є завданням автора—але вона не дає суцільного образу усіх тих економічно-політичних умовик розвитку словянства, які ділять його природно на учасників і представників двох прорічних культурних течій: західної і східної.

Завдяки сій односторонності автор поспішив представити Австрійську державу свого рода можливого словянства, хоча в поодиноких главах о розвитку економічно-політичної сили поляків, чехів, хорватів, босно-герцеговинців та русинів, він сам противорічить сему своєму висказові. Австрію він не любить, як ворога Росії в дану хвилю. Патріотові годі инакше односитись до державного ворога; вченому дослідникові, одначе, та ще й вчителеві університетський молоді належить *sine ira et studio*, не легковажучи і не понижаючи противника, вказати на джерело розвитку австрійського словянства, а саме на дуже ліберальну, в порівнянню з російською, конституцію, яка запоручає всім народам держави рівні права самобутнього національного життя. Не вказавши на подробиці державного життя в Австрії, Пруссії та Росії, автор зовсім природно не міг дати читачам вірного зображення положення поляків у всіх трьох заборах та галицьких русинів і російських українців, хоч міг був се вчинити тим паче, що сам признає (ст. 64): „нигде, ни въ одномъ государствѣ міра, національная проблема не была въ такой формѣ и на такой почвѣ, какъ въ Австріи, а эта проблема представляющая выраженіе общей идеи о равноправіи человечества, является сама по себѣ прогрессивной и заключаетъ зерно новыхъ взаимоотношеній среди человечества... Австрія оказалась вынуждена одиноко и съ великими усиліями выходить на новый путь, который обѣщаетъ ей въ будущемъ новое развитіе“. На жаль автор перш усього російський патріот, неославнофіл, а тільки відтак вчений дослідник. Тим то він переконаний, що Австрія вже закінчила своє великодержавне існування (ст. 63—64), що в ній не було ані крихітки добра слов'янцям, чому примір словами Угорщини, рускіє себ-то русофіли в Галичині та серби Босни і Герцеговини. Наперекір же самому собі, автор говорить про зовсім неославнолюбиві сторони політики Миколи I у слов'яно-турецькому питанню, та про слов'янську політику російських дипломатів та видить тільки в Росії представницю і опору слов'янських інтересів. Автор пробує навіть показати (ст. 20), що участь імператора Николая I в усмирненні мадярського повстання належить вважати „какъ актъ для славянскаго населенія Венгрии, вообще Трансильваніи благоприятный, обезпечившій хоть нѣкоторую долю гражданскихъ правъ за словаками, а также румынами въ Венгрии, за хорватами и сербами въ хорватскомъ королевствѣ“.

Нехай, що се правда, то в дійсности на слов'ян Австрії та їх змагання з німцями, мадярами і романами (румунами і італійцями) годі глядіти виключного з націоналістичного чи там слов'янського боку. Міжнародня і міждержавна політика не руководить ся, на превелике щастє людства, ніякими сентиментами, тільки дійсною вигодою членів даної, політично-економічної збірної організації. Завдяки тому ростуть здобутки матеріальної культури, техніки і зовнішнього господарського добробуту—а з другого боку розвиваєть ся національна самосвідомість навіть найдрібнійших та найстарших племен, які поступенно здобувають собі культурним трудом своє правове положення в ряду працівників і творців загальнолюдської культури. Ввиду того, що державі, як такій, ходить перш усього о здійснення своїх людсько-державних (економічних, політичних, культурних) змагань, та для сього вона потребує як найбільше свідомих робітників, то вона й піддержить кожену національну свою складову одиницю у

її власних культурно-національних змаганнях, щоби тою дорогою одержати можливо скоро бажаних і потрібних співробітників і співучасників своєї зовнішньої політики.

Глядячи так на життя слов'ян в Австрії, та на міжнародні відносини на Балкані, або й у Польщі, ми не можемо знайти нічого несприродного у стремлінню Австрії на Балкани, особливож на Адрію, а Германії у Польщу як у сферу своїх економічно-політичних впливів. Для первісних австрійських провінцій—Угорщини, Чехії і Хорватії з Босно-Герцеговиною—приморська політика в Адрію позістає від віків одна і та сама; для Польщі існує тільки Балтик, який економічно-політично лучить її з Прусією. Стремління до моря і до світової торгівлі лучить отже значну частину слов'янства з чужими йому націями в живі організми—держави, в яких воно поstepенно виборює собі своїм культурним розвитком відповідне положення.

Хоч ідея чисто-національних державних устроїв дуже симпатична сама по собі, одначе вона рідко для якого народу покриваєть ся сумою його культурних традицій, історично-економічних інтересів; та місцевих змагань. Дуже ядро зарисовуєть ся се на Балканах серед сербів, та в центральній Європі у поляків. Значна часть сербо-хорватів живе в Австро-Угорщині, з якою вони історично і економічно зжили ся на стільки, що самі признають перевагу своїх культурно-національних інтересів в тій державі, а не в сусіднім сербським королівстві. Мало того, самостійна Сербія і Чорногорія в дійсности самі клоняєть ся в сторону Австрії, що навіть признає автор книжки (ст. 356) бо з Росією їх, крім релігійних традицій і слов'янського споріднення нічого не лучить, а з Австрією всі торгово-економічні взаєминки.

Те саме замічаємо в Польщі, особливо в королівстві, де завдяки німечко-жидівському капіталові та близости каменугольних залежей розвинув ся на них крупний промисл, в дійсности одначе значно слабший, гірший та дорожчий від сусіднього прусько-австрійського. По-за сей промисл, що мав собі ринок збуту у Білоруси, на Україні та в центральній Росії, все инше—культура, релігій, образ життя і думання, прадавні традиції дучили т. н. польське королівство з Західною Європою, в який живе майже половина всіх поляків, а не зі Східною частю Європи—Росією. З того й виходить, що в дійсности годі буде створити нові національно-державні організми, не насилуючи життєвих і культурних інтересів поодиноких народів, або й їх частин, та великодержавних інтересів Росії, Германії і Австрії.

Не звернув уваги автор і на те, що в державі різноплеменого складу мусить скласти ся сама собою скаля культурного розвитку її племен, а залежно від неї й скаля політичного значіння сих народів в самій державі. Політичне значіння буде кожний раз прямо пропорціональне культурному розвитку даного народу іноді навіть без огляду на його чисельність. Яскравий примір такої залежности політичного значіння від культурного розвитку народа помічаємо в Австро-Угорщині з двома державними народами—німцями і мадярами. Оба народи руководять ся зглядом всіх инших принципам централізму, якому хотять й покорити й один другого. В сих змаганнях народів обороняють ся найлегше многочисельні, заможні та просвічені народи з традиціями колишньої державної самостійности; за те, ледви животіють народи нечисельні, бідні, мало освічені та без живих традицій державних. Політичне положення народів Австро-Угорщини, можна зобразити ось такою схемою централістичних змагань:

німців міл.	12	супроти	мадяр, слов'ян, роман
мадяр	10	німців,	" "
чехів	6	німців, словаків, поляків	Шлезка

поляків міл.	4.25	супроти	чехів Шлезка, русинів	
русинів „	3.75	„	поляків Схід. Галич., жидів	0.8
			русофіл.	0.01
хорватів „	2.3	„	сербів.	1.3
італійців „	0.7	„	хорват. Побережа, словенц.	1.2
румунів „	3.2	„	русинів	

Саю схемою обіймають ся й противолежні національні змагання різних племен Австро-Угорщини. Всі ті народи ведуть побіч централістичної і автономну політику, з тою тільки різницею, що верховодячий в даній області народ бажає т. н. крайової автономії. З другого боку перед нами виступає цілий ряд внутрішньо-словянських спорів, настільки важких і острих, що з огляду на них годі навіть мріяти про мирове порішення їх навіть не в найближшій будуччині. Згадати хоч би тільки про важніші, як: чехо-словацький, польсько-руський та сербо-хорватський.

I. C.

Труды Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. Выпуск 12-й. Подъ редакціей протоіерея Е. Сѣцинскаго. Каменець-Подольскъ, 1916. Ст. 355—63.

Останній 11-й том „Трудовъ“ подільського церковно-археологічного товариства вийшов ще в 1911 році. Війна задержала дуже друк цієї книжки і вийшла вона, як заявляє редакція, в такому вигляді, як її застала війна, себ-то неповному. Головну частину книги (ст. 1—114) займає розвідка І. Сулковського „Судьбы православія въ Подоліи въ періодъ унії“. Зложена на підставі опублікованого вже матеріалу (видання Київської археографічної комісії, подільського церк.-арх. т-ва та ин.) праця д. Сулковського дає загальний нарис унії на Поділлі, од перших спроб запровадити її в Шаргороді коло 1620 року і до примусового скасування її в 1795-96 рр. після прилучення Поділля до Росії. Найбільше зупиняється автор на діяльності Йосифа Шумлянського, на рухові на користь православія в Брацлавщині в другій половині XVIII віку, за те останні часи унії, а особливо її скасування збуває автор дуже коротко й загальними фразами, хоч матеріалу до історії цього часу не бракує.

Дві другі статті: „Историческія свѣдѣнія о Крутянскомъ и Тульчинскомъ духовныхъ училищахъ“—І. Янушевскаго (ст. 115—324) і „Приворотское духовное приходское училище со времени его основанія до открытія уѣзднаго училища (1814—1829 гг.)“—В. Следнікова (ст. 325—355) мають надто вузький спеціальний інтерес яко прочинки до історії офіційної російської школи на Поділлі.

Найбільшу вагу має продовження праці заслуженого дослідника подільської старовини протоіерея Е. Сіцинського „Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. Ушицкій уѣздъ“ (ст. 345—280). Поруч з працями еп. Філарета, Ол. Лазаревського й А. Яблоновського розвідка о. Сіцинського займе безперечно почесне місце в літературі крайової історії і спеціально що до історії Поділля. Опис Камінецького повіту друкувався в VII в. „Трудовъ Под. Епарх. Ист. Статист. Комитета“ 1895 року, початок опису Ушицького пов. друкуювано в XI в. тих же „Трудовъ“.

Побажаємо шановному авторові довгого віку й сил для доведення до краю його капітальної й високоцінної праці.

Д. Д—ко.

ДІЯЛЬНІСТЬ Українського Наукового Товариства у Києві в 1917 році.

1917 роком Українське Наукове Товариство в Києві закінчило одинадцятий рік свого існування. Всіх членів було 198 (київських 112, поза-місцевих 86). З них 37 було обрано 1917 року.

Річні загальні збори відбули ся 29 березня.

На сих зборах заслухано й ухвалено було справоздання секретаря про діяльність Товариства в 1916 році; заслухано й ухвалено справоздання скарбника та ревізійної комісії. Крім того заслухано доклад Д. Дорошенка про матеріал до III тому Наукового Збірника, присвяченого М. І. Петрову. Ухвалено вибрати комісію для вироблення статуту Академії Наук і особну комісію для заснування фінансової сторони справи.

На сих же річних загальних зборах обрано Головою Товариства проф М. Грушевського; товаришами І. Стеценка та В. Леонтовича. Членами Ради замість Біляшевського, Дорошенка та Ніковського обрано: Біляшевського, Дорошенка та Прокоповича; кандидатами—Чопівського та Антоновича. Обрано нових дійсних членів: С. Гаєвського, А. Лещенка, П. Лавренюка, Г. Павлуцького, В. Козловську, Н. Шульгину; членів-співробітників: В. Вілінську, А. Шамраєву.

Крім сих річних зборів ще відбули ся Загальні збори 24 травня, 8 липня і 26 падолиста. На них ухвалено було купити друкарню, скласти комісію для вироблення статуту археологічного інституту, делегувати представників Товариства в комісію по організації Українського Народнього Університету. Обрано в дійсні члени: П. Тутковського, Є. Дяченка, О. Шульгина, Б. Кістяковського, Вержиковського, Ф. Шевця, В. Коваля, К. Широцького, А. Зайкевича, І. Свенціцького, С. Тарануценка, П. Зайцева, М. Марковського, О. Янату, В. Виноградова, Л. Сикорського, М. Плевако, С. Веселовського, О. Красівського, В. Рафальського, Є. Галонова, О. Музиченка, М. Ткаченка, Ів. Крижановського, М. Кравчука; у члени співробітників: М. Шаповала, Хв. Задорожнього, В. Винниченка, Б. Бабича. Тоді ж обрано ще одного Товариша Голови—О. С. Грушевського і 2-х членів Ради: М. Мочульського і К. Широцького.

Засідань Ради було 9. На них ухвалено було: відновити термінологічну комісію і економічну комісію; відновити видання „України“ і „Записок“, друкувати 4-й том Медичного Збірника; ухвалено утворити комісію по вишій освіті і по виробленню статуту Академії Наук; купити друкарню; знайти відповідне помешкання для Товариства, де б можна було розмістити бібліотеку, і подагдожено иньші питання.

Прилюдні Наукові Засідання Товариства відновили ся в осени 1917 р. після чотирьохлітньої перерви через заборону адміністрації. Засідання відбували ся раз на два тижні; на них прочитано було доклади: М. Грушев-

ького „Велика, Мала і Біла Русь“, О. Левицького „Український шлях-иц Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини“, О. Грушевського „З міського життя в полудневих замках з XVI віці, М. Мочульського „На порозі української школи в польській літературі“, М. Біляшевського „Наші національні скарби“, О. Грушевського „Етнографічні студії [в. Франка“, М. Марковського „Літературна творчість Ів. Франка“, О. Грушевського „Пам'яті Костомарова“ (1818—1885).

Історична секція на своїх засіданнях підготувляла матеріял до „України“.

Природничо-технічна секція значно побільшивши число своїх членів і виділивши окрему термінологічну комісію, працювала над підготовлен-нем матеріялу для збірника і над виробленням природничої та фізичної термінології.

Медицина секція—її діяльність де була інтенсивною, бо з одного боку ще більшість членів не була демобілізована, а з другого боку в сім році була заснована Лікарська Спілка, куди увійшли всі члени секції і де та-ким робом провадилась та діяльність, яка до тої пори згромаджувалась в секції. Одначе за сей час секція склала книжку збірника, яка повинна була вийти в 1918, але через різні технічні друкарські перешкоди дру-куєть ся лише тепер і незабаром вийде.

Весною 1917 р., коли на загальних зборах товариства було постанов-лено зайняти ся справою утворення українського університету, з членів сек-ції була обрана комісія, якій було доручено провадити справу заснування медичного факультету. Ся комісія працювала зпочатку сама, але потім увійшла в склад і працювала разом з комісією вибраною од спілки лікарів. Так само праця, яку з давна провадила секція над термінологічним сло-варем, була перенесена також до комісії спілки. В даний момент можна сподіватись, що в недовгій часі словник буде видрукований.

Приймаєть ся передплата на часопис—місяшник
1918—19 акад. року.

ВІСТІ ПРИРОДНИЧОЇ СЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА.

ПРОГРАМ:

- I. Короткі доклади і статті по головним питанням сучасного науково-природничого життя.
- II. Хроніка наукового життя. Житте природничих тов-в. Стан дослідів. Екскурсійна робота. Експедиції.
- III. З природи України.
- IV. Бібліографія і критичні замітки.

Видає Природнича Секція Укр. Наук. Тов-ва у Києві.

Адреса: Велика Підвальна 36, пом. 8.

Ціна за рік **20** гривень.

З А П И С К И

Українського Наукового Товариства в Києві

ВИХОДЯТЬ ВІД р. 1908.

Вийшло шістьнадцять томів.

Ціна окремої книжки 1 карб. 50 коп.

ВИЙШОВ Т. XVII.

Ціна 4 карб.

Адреса редакції: Бюро Українського Наукового Товариства.

В.-Підвальна 36, 8.

ЗБІРНИК ПРИРОДНИЧОЇ СЕКЦІЇ

УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

друкуєть ся

ЗБІРНИК ПРИРОДНИЧОЇ І ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ

УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА,

присвяченій пам'яті **Хв. Вовка**

готуєть ся до друку.

ЗБІРНИК ТЕХНІЧНОЇ СЕКЦІЇ

Українського Наукового Товариства

друкуєть ся

